

Színház- és Filmművészeti Egyetem
Doktori Iskola

**Hagyományok a Színház- és Filmművészeti Egyetemen – az államosítástól a
rendszer váltásig**

Doktori értekezés

Kelemen Kristóf
2021

Témavezető:
Jákfalvi Magdolna, DSc
egyetemi tanár

Eperjesi Ágnes DLA
egyetemi docens

Tartalom

1. Bevezetés.....	4
1.1. Szóbeli és írásbeli hagyományok az SZFE intézménytörténetében	4
1.2. Színházi és filmművészoktatás az államszocializmusban: a disszertáció időhatárának és tárgyának kijelölése	6
1.3. Az SZFE Irattár „megalapítása”	7
1.4. Művészet mint kutatás: saját alkotó-kutató praxis építése	8
2. A marxista-leninista ideológia intézményesülése és a főiskolai manőverek.....	11
2.1. Államosítás és Főiskola: hagyományújraírás és kapacitásbővítés 1945 után	11
2.2. A reguláris oktatás keretei	12
2.3. A Horváth Árpád Színész-kollégium és a szociális segélyek.....	15
2.4. A hallgatók társadalmi összetétele és ellenőrzése	19
2.5. Ideológiai nevelés a Főiskolán	24
2.6. A hallgatók agitatív tevékenysége.....	25
2.7. A kijátszás gyakorlatai	26
2.8. 1956-os események és a retorzió.....	28
2.9. A KISZ megalakulása és az 1956 utáni restauráció időszaka	30
2.10. Aktív szakmai és „ernyedő” mozgalmi munka a KISZ-ben	34
2.11. A <i>Sirály</i> – a Főiskola folyóirata a KISZ kötelékében	36
3. A dramaturg tanszak megalapítása az államosítás éveiben	41
3.1. Az új magyar dráma ügye és a dramaturgok szerepe	41
3.2. Hágy Gyula rövid életrajza.....	42
3.3. A szakindítás előzményei: a tananyagot felépítő új kánon megalkotása	44
3.4. Hágy Gyula, a dramaturgia tanára.....	47
3.5. Valóság a színpadon: a központi hős kérdése és Hágy „arisztokratizmusa”	53
3.6. A dramaturg mint cenzor.....	58
3.7. Hágy Gyula mint politikai védőháló a Főiskolán.....	60
3.8. Hágy Gyula a közösségi emlékezetben	67
4. A Közönséggyalázás-botrány: a félbeszakadt színészvizsga helye a színháztörténeti kánonban.....	72
4.1. <i>Közönséggyalázás</i> , 1970 – a félbeszakadt színészvizsga rekonstrukciója	72
4.2. Ádám Ottó főtanszakvezető kivonulásának interpretációi	76
4.3. Az 1970-es <i>Közönséggyalázás</i> hatástörténete	80
4.4. Művészet mint kutatás: <i>Miközben ezt a címet olvassák, mi magukról beszélünk</i>	83

4.5. Fórumok és az SZFE közösségi hagyományai.....	86
4.6. Kanonizáció három lépcsőben.....	88
5. A BM tekintete és a színházi praxis	90
5.1. Az SZFE lenyomata az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának aktáiban	90
5.2. Művészet mint kutatás: <i>Megfigyelők</i>	94
5.3. A tartótiszt munkája mint színházi praxis	96
5.4. Jelenetírás ügynöki jelentés alapján	98
5.5. A keret: kukkolás és kinézés	103
5.6. A jelentések teste – egy fiktív homoszexuális ügynök dossziéja	105
5.7. Az ügynök mint színész	109
5.8. Főiskolai és állambiztonsági hálózatok	110
5.9. Hálók és hálósobák – az iratok banalitása	113
5.10. Olvashatatlan kém-történet	116
6. Összegzés	120
7. Bibliográfia.....	123
8. Mellékletek	1
8.1. <i>Megfigyelők</i> : az előadás szöveggönyve.....	1

1. Bevezetés

1.1. Szóbeli és írásbeli hagyományok az SZFE intézménytörténetében

A színházi szakmát gyökeresen meghatározza és jellemzi az, hogy mi történik a Színház- és Filmművészeti Egyetemen, az ország legfontosabb és száznegyven évig konkurenciával nem bíró színházi és filmes egyetemén. Az intézményben mindig a szakmai (bourdieu-i értelemben vett) elit oktatta a diákokat, és általában a hallgatókból kerültek ki a következő generációk alkotói is. Ilyen szempontból az SZFE központi szerepet tölt be a magyar színházi hagyományban, hiszen nincs még egy olyan intézmény, amelyben ennyi nagyhatású színházi művész megfordult volna, és emiatt az egyetem működése magán viseli az első nyilvánosság összes irányzatának a hatását is – mélyén pedig a második nyilvánosságét. A Színház- és Filmművészeti Egyetem mindig terepe volt a kísérletezésnek, ahol a diákok először próbálhatták ki magukat munka közben professzionális keretek között, tehát saját művészi útkeresésük első állomásait itt élték meg. Így az SZFE történetének minél részletesebb, személyes emlékeket is feltáró kutatása a magyar színháztörténeti kánonhoz szolgáltat adalékokat.

Az SZFE intézménytörténetének átfogó vizsgálatára eddig két kiadvány tett kísérletet, mindkettő az intézmény kezdeményezésére jött létre – jól reprezentálva, hogy a Főiskola vezetői milyen történetírói szemlélet mentén kívánták definiálni a Főiskolát/Egyetemet. Csillag Ilona mint szerkesztő az 1964-es *A százéves színésziskola* centenáriumi kiadványát¹ két fő fejezetre osztotta: múltra és jelenre. A múlt kapcsán Csillag negyvenoldalas – a marxista-leninista ideológiai szempontok által is vezérelt – intézménytörténeti bevezetője után Gosztonyi János és Simon Zsuzsa szólalt meg, egykori tanártársaikra emlékeztek vissza. A jelenről tizenhét különböző, meghatározó pedagógus gondolkodott, tematikusan széttartó keretben: a versmondástól a színpadi mozgásig, Shakespeare-től Hevesi Sándorig mindenki a saját szubjektív érdeklődése és tanári kompetenciái mentén írt egy-egy fejezetet. A kiadványt száz év statisztikája (a tanárok, hallgatók és vizsgálóadások felsorolása) és képei zárták. Ezzel szemben a frissen, 2000-ben egyetemmé vált intézmény már nem csak szubjektív szűrőkön és a jelképes, záró „seregszemplén” keresztül kívánta szervezni a saját emlékezetét: Nánay István *Tanodától – egyetemig. Az intézményes magyar színház- és filmművészképzés száznegyven éve*

¹ Csillag Ilona (szerk.): *A százéves színésziskola*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1964.

című 2005-ös könyvében² elsősorban történészként írta végig és alkotta történeté az SZFE múltját. Míg Csillag Ilona a hangsúlyt egyértelműen a jelenre, a jelenben hatást gyakorló tanárok működésére helyezte, addig Nánay kötete az SZFE-t mint Pierre Nora-i értelemben vett emlékezeti helyet (lieux de mémoire) vizsgálta. Arra viszont Nánay is utalt, hogy az intézmény működésének sokszor zavaros körülményei, a dokumentáltság hiányosságai és a források személyes jellege nem teszi lehetővé az egységes kutatói szemlélet kialakítását.³ A zavar és a hiány fogalmai a saját doktori kutatásomat is meghatározták, amely összefügg az SZFE szóbeliségben működő hagyományaival.⁴

Az intézmény híre mindig is a nagy művészek jelenlétére épült, viszont kevesen foglalták egységes írásos keretbe az intézménytörténet részeként elképzelt színészképzést, a saját módszertanukat. Amit a tanórákról tudni lehet, azt többnyire szubjektív visszaemlékezések rögzítették és szervezték szellemes anekdotákká. A hallgatókra a „nagy művészek”, mestereik általában nem konkrét tanmeneteikkel, hanem emberi minőségükkel, civil kisugárzásukkal hatottak. Anekdotákon keresztül zajlott maga az oktatás is, így érthető, hogy a tanárok és a diákok a szóbeli hagyományok mentén formázták a saját emlékezetüket. A dolgozatom e kiinduló tézisét legerősebben egy Szinetár Miklós-anekdotára alapozom, aki arról számolt be, hogy Nádasdy Kálmán tanárként nem akart írásos nyomot hagyni, az írásbeliséggel szemben a szóbeliséget preferálta:

„Egyszer az órájára bejött egy növendék, és – akkor újdonság volt – hozott egy magnót, hogy fölvegye, mit mond a tanár úr. Akkor Nádasdy azt mondta: »Én kimegyek, ha itt ez a magnó.« »De tanár úr, miért nem engedi meg, hogy felvegyük?« »Azért, mert ha azt, amit én nektek mondok, most fölveszik, és tényszerűen rögzítve van, tíz év múlva azt mondják, hogy ez így már nem igaz. Ha nincs rögzítve, akkor azt, amit ebből megjegyeztek és továbbadtok, úgy mesélitek el, hogy valamit mindig hozzátesztek és elvesztek belőle, és így korszerű marad.«”⁵

² Nánay István: *Tanodától – egyetemig (Az intézményes magyar színház- és filmművészképzés száznegyven éve)*. Budapest, Színház- és Filmművészeti Egyetem, 2005.

³ Nánay István: Bevezető in: Nánay István: *Tanodától – egyetemig...* 9-14.

⁴ Az intézménytörténet ápolása és rögzítése kapcsán ki kell még emelni a kisebb kihagyásokkal, de évenként megjelenő főiskolai *Értesítőt*, majd *Évkönyvet* – amely utoljára 1961-ben jelent meg –, a hallgatók által összeállított *Sirály* folyóiratot, a tanári hitvallásokat összefoglaló *SZIKE*-kötetet (Jákfalvi Magdolna (szerk.): *SZIKE. Színházi kreativitás eszközei*. Budapest, Balassi, 2013.), továbbá azt, hogy az SZFE Doktori Iskola tanárai és hallgatói – az akkori másodéves zenés színész és rendező hallgatók közreműködésével – 2020. szeptember 30-án 16 órakor megrendezték a *TEREMtés* című teremavató eseményt, amelynek keretében az egyetem összes termékét elnevezték egy-egy híres oktatóról, és emléktáblákat helyeztek ki.

⁵ Szinetár Miklós-Kozák Gyula: *Így kell ezt!... Vagy másképp*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 35.

A kutatásom során újabb és újabb kapcsolódásokat találtam ehhez a megszólaláshoz, és mindig új kontextusban tudtam ránézni – ilyen értelemben esszenciálisan fejezi ki az SZFE-n folyó képzés működését, és szervezi közös keretbe annak hagyományait.

1.2. Színházi és filmművészoktatás az államszocializmusban: a disszertáció időhatárának és tárgyának kijelölése

A doktori disszertációmban a Színház- és Filmművészeti Egyetem államszocialista korszakával, annak közösségi emlékezetével foglalkozom. Azzal az időszakkal, amikor az intézmény működésének kereteit a színházművészet szovjetizálása, a marxista-leninista ideológia intézményesülése, a párthatalom adminisztratív működése és a BM besúgóhálózata jelölte ki. A dolgozat időhatárát az államosítástól a rendszerváltásig határoztam meg: 1945 után az intézmény több változáson esett át (1947-ben nyitott meg a Horváth Árpád Színész-kollégium, 1948-ban kapta meg a főiskolai címet, 1950-től használta a Vas utca 2. alatti épületet, továbbá több szempontból újraszervezték a képzést, új szakok indultak el), és ennek ideológiai és esztétikai kereteit az 1949-es államosítás jelölte ki. A rendszerváltás politikatörténeti pillanata pedig az államszocializmus lezárásaként strukturálta a dolgozatot, miközben a tárgyalt témák főképp az ötvenes-hatvanas éveket érintik.

A disszertáció narratívája esettanulmányok során kínál intézménytörténeti értelmezést. Egy-egy mélyfúrás mentén írok a Főiskoláról (ma már Egyetemről) mint emlékezeti helyről, az itt jelenlévő hagyományokról, a művészoktatás és az államhatalom kapcsolatáról, a korszak különböző oktatói és hallgatói interpretációiról. A bevezető után a második fejezetben bemutatom a marxista-leninista ideológia gyakorlatának főiskolai formáit, az államosítás korszakának újraszervezett oktató-alkotó közösségét, a hallgatók agitatív tevékenységeit és a marxista tanszék működését, majd az 1956-os forradalmat követő társadalmi kiegyezés részeként alapított KISZ működését. A harmadik fejezetben a dramaturgképzés elindításának politikai és színházzakmai kontextusát vizsgálom meg, továbbá az alapító-tanár, Háy Gyula drámaírói és pedagógusi pályaképét. A negyedik és ötödik fejezetben az SZFE közösségi emlékezetének egy-egy esetére fókuszálok, amelyek az államszocializmus hatalmi struktúráinak más-más aspektusait fedik fel, és a *művészet mint kutatás* módszertana mentén mindkettőt az adott eseményhez kapcsolódó színházi alkotófolyamat részeként tárgyalom: a negyedik fejezetben egy félbeszakadt színészvizsgát rekonstruálok, amelyet színházi eseményként definiálok, és bemutatom a kutatáson és alkotáson keresztüli kanonizációját. Az

ötödik fejezetben egy hatvanas évekbeli, főiskolai ügynöktörténet fikciós drámává való átírását elemzem.

1.3. Az SZFE Irattár „megalapítása”

Dolgozatomban az eddig meg nem írt, mindössze szóban fennmaradt történetekre és a korábban nem publikált forrásokra támaszkodom. Az egykori hallgatókkal oral history interjúkat készítettem és feldolgoztam az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet és az Országos Széchényi Könyvtár-Színháztörténeti Tár Főiskolához köthető levéltári anyagait, továbbá a különböző mikrokatásaim során belekezdtem az SZFE saját archívumi iratainak kontextualizálásába, történeté írásába. A doktori kutatásom időszakában (2016-2020 között) az SZFE Irattár alapvetően két adattároló helyiséget jelölt: a hallgatói és oktatói dossziék rendszerezett állományát,⁶ továbbá a Stáhlly utcai, archiválásra alkalmatlan raktárt, ahol műanyagzsákokban és polcokon tárolt, véletlenszerűen fennmaradt, kategorizálás nélküli (és olykor penésszel belepott) iratok és dossziék⁷ kutathatók. Az SZFE Irattárat előttem senki nem vizsgálta tudományos keretben – az elnevezés sem létezett –, annak rendezett és rendezetlen terei, az itt található jegyzőkönyvek, jelentések, levelek, feljegyzések és cetlik a disszertációmban kerülnek először kutatói fókuszba és válnak publikálhatóvá. Az SZFE Irattár meg- és feltalálása az intézmény történetét és hagyományait erősíti.

Ehhez képest a dolgozatomat nem az iratokhoz való első hozzáférés szervezte. Az SZFE Irattárban található adatok és szövegek a rendszerezetlenségük okán a kutatói figyelem számára ugyanannyira lehetnek érdekesek, mint amennyire érdektelenek. A disszertációm felépítő különböző mikrotémák, események és történetek kontextualizálták az SZFE Irattár önmagukban értelmezhetetlen cetlijeit, a dolgozatomban pedig ennek az újfajta történetírói módszernek a nyelvét keresem. Ahogy Szántó Viktória fogalmazott, „most van alakulóban az az értő, leíró nyelv, amely összeegyezteti a kultúrpolitika által központilag ellenőrzött, nyilvánosságot kapott színházi eseményeket a városi legendáriumokban tovább öröklődött, elhallgatásokkal telített történetekkel,”⁸ és az elmúlt években e nyelv megteremtése köré

⁶ Ezt 2020 novemberéig a Vas utca 2/c-ben, a Rektori Hivatal bal hátsó szobájában őrizték.

⁷ Például mappába fűzve megtaláltam az 1966-1973 közötti tanári értekezletek jegyzőkönyveit, másik időszaktól viszont nem maradt fenn hasonló dosszié.

⁸ Szántó Viktória: *A magyarországi bábszínházi kánon. Intézményi működés az ötvenes években* (Doktori értekezés). Színház- és Filmművészeti Egyetem – Doktori Iskola, 2020. 5. (https://szfe.hu/wp-content/uploads/2020/09/DI_Szanto_Viktoria_doktori.pdf) Utolsó letöltés 2021.01.26.

szerveztük az SZFE Doktori Iskolájában működő Színházi Kreativitás Eszközök Kutatói Műhely (SZIKE)⁹ munkáját.

Thomas Postlewait a történettudomány kapcsán kutatás és írás kettős missziójáról beszél.¹⁰ Első lépésben, a történeti kutatás során a múltbéli események fennmaradt nyomait kell betájolni, megfejteni,¹¹ második lépésben pedig az a feladat, hogy „a múltbéli események, a múlt valószínűsíthető történéseit leíró és értelmező írásos emlékek magyarázatának új rendjét létre tudjuk hozni.”¹² A történettudományban az 1980-as évekre tehető – elsősorban Hayden White szövegeinek hatására – a történetírás összekötése az elbeszéltség narratológiai és retorikai kérdéseivel, párhuzamosan azzal, hogy a kutatói szubjektivitás a diskurzus részévé vált. White szerint

„a történész elsősorban történetmondó, és a történeti érzék abban a képességben nyilvánul meg, hogy egy rakás »tényből«, melyek feldolgozatlan állapotukban teljesen értelmetlenek, hihető történetet tudunk kialakítani. [...] A történelmi események egyetlen véletlenszerűen rögzített csoportja sem alkothat önmagában egy történetet; legfeljebb történetek *elemeit* nyújthatja a történésznek. Az eseményeket a [történészek] történetté *alakítják*, mégpedig úgy, hogy [...] használják mindazokat a technikákat, amelyeket egy regény vagy színdarab cselekményesítésekor megszoktunk.”¹³

Postlewait és White tézisei mentén nem csak a disszertációm írása közben törekedtem megteremteni a *történelmi esetek poétikáját*,¹⁴ hanem a levéltári anyagokat és a különböző közléseket felhasználva a kutatásomhoz kapcsolódó színházi munkáimban is új elbeszéléseket hoztam létre.

1.4. Művészet mint kutatás: saját alkotó-kutató praxis építése

A doktori disszertációm színháztörténet-írás, egy saját alkotó-kutató praxis módszertani megjegyzéseivel kiegészítve.

⁹ A műhelyről bővebben itt: <https://szikemuhely.wordpress.com> Utolsó letöltés: 2021.01.27.

¹⁰ Postlewait, Thomas: *Történelem, hermeneutika és elbeszélésmód.* (ford. Kékesi Kun Árpád), *Theatron*, 1999/3. 58.

¹¹ „Mivel a múlt megfoghatatlan, a történész mindig csak a homályos maradványokat, a barlang falán látható képeket tudja olvasni.” Postlewait i.m. 58.

¹² Postlewait i.m. 58.

¹³ White, Hayden: *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás.* (ford. Heil Tamás), in: White, Hayden: *A történelem terhe.* Osiris, Budapest, 1997. 73-74.

¹⁴ „Az elrendezés folyamata egy olyan koherens cselekmény révén történik, amely a történelmi eseményeket lehetséges emberi cselekvésekké alakítja, és értelmes kezdettel, középpel és véggel látja el őket. Más szavakkal megteremtjük a történelmi esetek poétikáját.” Postlewait i.m. 64.

A talált források töredékessége, hiányossága és olykor egymásnak ellenmondó tényanyaga vetette fel a legtöbb módszertani kérdést. Az ÁBTL kapcsán számos városi legenda kering arról, hogy tömegével eltűntek iratok.¹⁵ A kutatóként kézhez kapott jelentésekben konkrétan is szembesültem a kitakarással mint narratívaképző mozzanattal – a szenzitív adatok az érintett személy halála utáni harminc évig nem fedhetők fel. A hiányzó szövegek érzete nem csak az ÁBTL-ben folytatott kutatásomat határozta meg, ugyanúgy uralta az oral history-hoz és a többi levéltárhoz kapcsolódó munkámat. A forrásokat azzal az óvatossággal dolgoztam fel, hogy az állambiztonsági jelentések, a művész hagyatékok iratai és az oral history-ban megjelenő közlések mind egy-egy szubjektív, akár megbízhatatlan nézőpontnak felelnek meg, ezeket speciális ideológiai keretben, retorikai és narratív strukturáltságukban is értelmezni kell. Jacques Le Goff tézisei¹⁶ mentén a dokumentumok iránti – és egyben a dokumentum szó használatával kapcsolatos – kritikus pozícióm nem csak a forrásokat vizsgálva, hanem a saját dokumentumszínházi előadásaim¹⁷ készítése közben is megerősödött. Tehát a felismerés egyszerre következett a kutatói és a színházalkotói praxisomból, és amikor kerestem azokat a stratégiákat, amelyekkel a történelmi munkámat felépíthetem, a két működést együtt kezdtem elképzelni – Mark Godfrey a *művész mint történész* terminusára is alapozva.¹⁸

A két gyakorlat – kutatói és alkotói – egymástól elkülönítve is szerveződhetne, engem viszont ezek kölcsönhatása érdekelt, az intuíció és a fantázia történelmi munkát kiegészítő írói technikái – azt, ami eltűnt, megsemmisült, vagy amit senki nem írt le és senki nem mesélt el, csak a művészi munka során tudjuk elképzelni. A történelmi feldolgozás iratokhoz kapcsolódó kontextuskeresése motiválta a színházi projekteket. A kutatás és írás, majd alkotás és írás

¹⁵ [N.N.]: Rejtve marad a múlt - Eltűnt állambiztonsági iratok. *Népszava Online* 2015.03.23. https://nepszava.hu/1052070_rejtve-marad-a-mult-eltunt-allambiztonsagi-iratok Utolsó letöltés: 2019.07.07.

¹⁶ „A dokumentum emlékmű. A történelmi társadalmak által tett erőfeszítések eredménye, hogy – akarva, nem akarva – önmagukról egy adott képet kényszerítsenek rá a jövőre. Tulajdonképpen nem létezik dokumentum-igazság. Minden dokumentum hazugság. A történész dolga, hogy ne legyen naiv.” Jacques Le Goff-ot idézi: De Marinis, Marco: *Történelem és történetírás.* (ford. Dávid Kinga és Demcsák Katalin), in: Demcsák Katalin – Kiss Attila (szerk.): *Színház-szemiográfia.* Szeged, JATE Press, 1999. 51–52.

¹⁷ *Miközben ezt a címet olvassák, mi magukról beszélünk:* lásd a disszertáció 4. *A Közönséggyalázás-botrány: a hiányzó előadás helye a színház-történelmi kánonban* című fejezetét; *Magyar akác:* lásd Deres Kornélia: *Cselekvő növények, állati ágensek — és kortárs színreviteleik.* *Műút*, 2018/4. (068), 40-45.

¹⁸ Mark Godfrey művészettörténész, a Tate Modern kurátora *The Artist as Historian* című tanulmányában írta, hogy egyre több művészi praxis levéltári kutatással kezdődik, vagy a levéltár mint analógia mentén szerveződik: „E különböző kutatási folyamatok alapján olyan művek születnek, amelyek arra ösztönzik a befogadót, hogy a múlttól gondolkodjon; hogy kapcsolatot találjon a különböző események, személyek és témák között; hogy összeillessze az emlékeket; és hogy újraértékelje azokat a stratégiákat, amelyek mentén a múlt reprezentálódik a társadalomban.” Mark Godfrey: *The Artist as Historian.* *October*, 2007. Spring (Vol. 120.) 143. (ford. Kelemen Kristóf)

gyakorlatai mentén definiáltam a módszeremet, azaz a színházi munkafolyamatot ugyanúgy megírtam tanulmány formájában, mint az intézménytörténeti fejezeteket. A színházi alkotás és a kutatás összekapcsolódó témái kapcsán azt kerestem, hogyan lehet nem szétválasztva, hanem egymással dialógusba léptetve, folyamatosan egyiktől a másikig haladva közös narratívát létrehozni. A források történelmi és alkotói feldolgozását tehát egy szövegbe szerveztem, egymás függvényében kerestem azt a nyelvet, amellyel kutatói tapasztalatok válnak leírhatóvá. A disszertációban két mikrotéma és az azokhoz kapcsolódó színházi előadások kapcsán egymástól bizonyos értelemben eltérő alkotói és leíró technikákat mutatok be. A *Miközben ezt a címet olvassák, mi magukról beszélünk* című előadást dokumentumszínházként definiáltam, ahol a kutatói hivatkozások a dramaturgia részét képezték: az 1970-es *Közönséggyalázás-színészvizsga* rekonstrukciójában megneveztük az oral history interjúk során nyilatkozó egykori résztvevőket, majd az előadásban játszó színészek civil minőségben, E/1-ben mesélték el a saját történeteiket. Tehát itt valós referenciák által keretezve működött az előadás hatásmechanizmusa, míg a *Megfigyelők* esetében az ÁBTL iratokból fikciós színdarabot írtam. A *Miközben...* esetében inkább különválasztva dolgozom fel a történelmi forrásokat és írom le az alkotói munkát, amelyek a színészvizsga kanonizációs gyakorlatában kapcsolódnak össze, míg a *Megfigyelők* esetében a színházi alkotás mint narratívaképző folyamat jelenik meg, ennek tanulmányként való rögzítésén belül elemzem az ÁBTL iratokat is – összefüggésben azzal az anonimizálási technikával, amelyet a fejezetben fejtek ki bővebben.

2. A marxista-leninista ideológia intézményesülése és a főiskolai manőverek

2.1. Államosítás és Főiskola: hagyományújraírás és kapacitásbővítés 1945 után

A színházak 1949-es államosításának korszaka több változást is hozott a Színház- és Filmművészeti Főiskolán. Az intézmény az 1947-1948-as tanévben kapta meg a főiskolai címet a 150/1948. számú kormányrendelet értelmében. Az ezt követő *Évkönyvek* hasábjain¹⁹ többször is hangsúlyozták az átszervezés eszmei gyökerét: az ötlet először az 1919-es Tanácsköztársaság alatt vetődött föl, ekkor a Közoktatásügyi Népbiztosság kidolgozta és 1919 június 11-én rendeletben rögzítette az akadémiából főiskolává való átszervezést (és a színészképzés mellett a rendezőképzés elindítását), amely az 1945-ös „felszabadulás” után valósult csak meg. A 1945 utáni intézményi és tanári megszólalásokban a Tanácsköztársasághoz való kapcsolódás kultúrpolitikailag fontos öndefiníció, ezzel a retorikai eszközzel és a haladó hagyomány fogalma²⁰ mentén Simon Zsuzsa például megtalálta Sztanyiszlavszkij gyökereit Egressy Gábornál²¹ és kimutatta Ódry Árpád marxista hitvallását.²² Simon a Főiskola bővítését és fejlődését az államosítással hozta összefüggésbe:

„Az egyre jobban kibontakozó kultúrforradalom olyan széles utat nyitott a művészetek kibontakozására, mint Magyarországon még soha. Színházaink államosításával egycsapásra megszűntek a kislétszámú társulatok, vidéki állami színházaink előadásai mind magasabb színvonalra emelkedtek, ehhez szükség volt új színészekre, új rendezőkre, mozihálózatunk hatalmas mértékben kiszélesedett, több film kellett, ehhez több szakember. Kicsinek bizonyult a régi ház. 1950-ben a Főiskola még egy épületet kapott.”²³

Az intézmény a Rákóczi úti ingatlan mellett ekkor kezdte el használni a Vas utca 2/d számú épületét, amelyhez a Keresztény Ifjúsági Egylettől kapott kezelői jogot. A hallgatók létszáma

¹⁹ 1955-ben még *Értesítő* címen jelent meg, a későbbiek *Évkönyvként* (1961-ből olvasható az utolsó szám). A kiadványok megtalálhatók az SZFE Könyvtárban, a teljes címük így írandó: *A Színház- és Filmművészeti Főiskola Értesítője az 1945-1955. évekről/ A Színház és Filmművészeti Főiskola évkönyve az 1957-1958 tanulmányi évre.* (Budapest, Színház- és Filmművészeti Főiskola Igazgatósága)

²⁰ A haladó hagyomány visszatérő szóösszetétel volt a korszakban, a színházi közegben a szocialista realizmus kánonjába a magyar és világirodalmi klasszikusok beépítésének szándékát fedte, amelyekben sikerült kimutatni a munkásmozgalom ideológiai gyökereit. Ugyanez a gyakorlat érvényesült az oktatói hagyomány újragondolásában, a múlt fontos alkotói és pedagógusai értékelésében is.

²¹ Simon Zsuzsa: Kilencven év. in: *Értesítő*. 1955. 5.

²² Simon i.m. 7.

²³ Simon i.m. 10.

emelkedett,²⁴ „káderhiány pótlására”²⁵ kritikus-dramaturg tanszakkal bővült a Főiskola, és a tanári kar létszáma is nőtt.

2.2. A reguláris oktatás keretei

Az államosítást Hont Ferenc²⁶ után levezénylő, 1948-ban kinevezett főigazgatónak, Bányai Lajosnak (az intézmény testneveléstanára) a fő feladata az volt, hogy kidolgozza a reguláris tanítás kereteit. „Ezután lát napvilágot az 1950/51-es tanévben a főiskola első (ideiglenes) nyomtatott tanterve, és ezt a tanmenetek és óravázlatok kidolgozása követi. Győz tehát a pedagógiai elv, és megkezdődhetik a tervszerű tanítás.”²⁷ Radványi Géza visszaemlékezése annak a tanári felismerését rögzítette, ahogyan a reguláris oktatás keretein belül a gyakorlati munka közben zajló tanítási módszerére rátalált.²⁸ Az új rendszer kapcsán Csillag Ilona kiemelte, hogy a hallgatók nehezen fogadták ezt a pedagógiai elvet,²⁹ és Gellért Endre szavaiból arra következtethetünk, hogy feltehetően a tanárok is hasonlóan voltak ezzel.³⁰ A reguláris tanítással szembeni ellenkezést Csillag Ilona mentén olvashatjuk a '45 előtti színházi és filmes

²⁴ Évi 40-60 főről átlagban 200-ra. Sándor Zoltán: Múlt és jelen. in: *Értesítő*. 1955. 12.

²⁵ Gellért Endre: Művészeink a szocialista realizmus útján. in: Molnár Gál Péter (szerk.): *Helyünk a deszkákon (Gellért Endre színházi írásai)*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1981. 49. Gellért szövege a Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség I. Konferenciáján (1950. szeptember 15-16.) hangzott el, és megjelent a *Színház és Filmművészet* 1950/1-2. számában is (1950. október-november) – az említett szám közölte a konferencia jegyzőkönyvét.

²⁶ Hont Ferenc 1945-1948 között volt az intézmény főigazgatója.

²⁷ Csillag Ilona: A százéves színésziskola. in: Csillag Ilona (szerk.): *A százéves színésziskola...* 50.

²⁸ „Az volt a helyzet, hogy elindultunk, és nem tudtuk, mit kell csinálni. [...] Tulajdonképpen nekem tanítás közben kellett tanulnom. Meg kellett tanulnom, hogy lehet egyáltalán filmet tanítani. Akkor még nem voltak kialakult szisztémák. Lassan rájöttem, hogy filmet tanítani nagyon nehéz, majdnem lehetetlen. Majdnem olyan nehéz, mint szerelmet tanítani. Talán a legfontosabb fölfedezésem az volt: filmet tanítani csak akkor lehet, ha filmet csinál az ember. Így született a Valahol Európában, voltaképpen azért csináltam, mert megbeszéltem az illetékesekkel, hogy én másképp nem tudok filmet tanítani, csak ha az összes diákkal együtt vállalkozunk erre a nagy kalandra, és ők egy konkrét film elkészítésének közepette érthetik meg minden részletében, hogyan »csinálódik« a film, hogy mindig improvizálva csinálódik, és mindig ezer akadály van, amit napról napra le kell tudni küzdeni.” Szabó István beszélgetése Radványi Gézával 1978-ban. Idézi: Radnóti Zsuzsa (szerk.): *Beszélgetések Szabó István filmrendezővel*. Budapest, Ferenczy, 1995. 198.

²⁹ „A pedagógiai elvet azonban a hallgatókkal is el kell ismertetni... Eljött az ideje annak, hogy alárendeljék magukat az iskolai fegyelemnek, tiszteljék a tanár tekintélyét, és vegyék végre tudomásul, hogy »művészi szabadságuk«-on nem ejt csorbát a pontos óralátogatás. A fegyelem megszilárdítására való a hallgatók film- és színházi szereplésének szabályozása is. Az iskolai rendszer kialakítása nem könnyű dolog, mert bár a tanárok és hallgatók nagy része támogatja ezt az új törekvést, mégis akadnak olyanok, akik valamiféle középiskolás, sőt még ennél is alacsonyabb nívótól tartanak.” Csillag i.m. 50.

³⁰ „Legjobb művészeink nagy része idegenkedik a tanítástól. Tény, hogy a délelőtti próba és az esti előadások között fárasztó a tanítás. De elegendő tanerő esetén egy-egy tanárra csak két-három délután jutna.” Gellért Endre: A színészutánpótlás kérdése. in: Molnár Gál Péter (szerk.): *Helyünk a deszkákon...* 59.

hagyomány felől, de a tanárok és diákok attól való félelmeként is, hogy mindez az oktatási célokon túl hozzájárulhat ahhoz, hogy a hatalom pontosabban tudja ellenőrizni a Főiskolán folyó munkát. Az SZFE-n mindmáig nagy hagyománya van az anekdotákon és közös szakmai munkákon keresztül történő oktatásnak, és kevés olyan pedagógus volt eddig, aki egységes, írásos keretbe foglalta volna a saját módszertanát, a tanórák menetét, vagy akitől fennmaradt volna órai jegyzet. Bár a korszakban több helyen általánosságban említették, hogy „csaknem minden tantárgyhoz jegyzet áll rendelkezésre”,³¹ az SZFE Könyvtárban és Irattárban fennmaradt anyagok alapján inkább kivételesnek tűnik, amikor egy-egy tanár rögzítette az órák tananyagát – például Háy Gyula,³² Hegedüs Géza,³³ Fövény Lászlóné,³⁴ Bergl Hédi,³⁵ azaz elsődlegesen az elméleti tantárgyak oktatói. Básti Lajos létrehozott a színészi beszédoktatás tananyagához egy irodalmi antológiát, amelyből a művek tanári szelekciójáról igen, de magáról az órák tartalmáról és a módszerről nem értesülünk.³⁶

A disszertációm bevezetőjében idézett Szinetár-anekdota – hogy Nádasy Kálmán tanárként nem akart írásos nyomot hagyni maga után – eredetét tekintve arra az időszakra tehető (Szinetár 1949–1952 között volt színházirendező-hallgató), amikor például Háy Gyula, a dramaturgszak megalapítója a tanári jegyzetei miatt kultúrpolitikai támadások keresztüztüébe került, mivel azokban – többek között Révai József szerint – helytelenül értelmezte a szocialista-realista dramaturgia alapszabályait.³⁷ A dokumentált és megőrzött tanmenetek és jegyzetek későbbi hiánya arról tanúskodik, hogy Nádasy tanítványai is továbbvitték a mester koncepcióját, talán nem kizárólag a művészi frissesség elve miatt, hanem a Főiskola belső társadalmi hálózatának védelme érdekében is.

A reguláris oktatás és a szervezett működés kiépítése hosszútávú feladatnak bizonyult, ezt bizonyítja, hogy 1961-ben egy hivatalnokot, Jeney Jenőt nevezték ki főigazgatónak, aki 1964-

³¹ Bergl Hédi: A Főiskola politikai és társadalmi élete. in: *Értesítő*. 1955. 18.

³² Háy Gyula: *Dramaturgia*. Budapest, Iparművészeti Főiskola Tanulmányi Osztályának Kiadása (Magyar Iparművészeti Főiskola Jegyzetei), 1951.; *Dramaturgia. 1951. 2. félév*. Budapest, Iparművészeti Főiskola Tanulmányi Osztályának Kiadása (Magyar Iparművészeti Főiskola Jegyzetei), 1951.

³³ Hegedüs Géza: *Verstan. 1952/1953-as tanév* (Ideiglenes jegyzet). Budapest, SZFF Könyvtár, [é.n.]; *Általános drámatörténet*, Budapest, SZFF Könyvtár, 1971. (1. kötet), 1974. (2. kötet)

³⁴ Fövény Lászlóné: *Esztétikai előadások*. Budapest, SZFF Könyvtár, 1968.; *Jegyzetvázlatok az esztétika és művelődéstörténet I. félévének anyagához*, Budapest, SZFF Könyvtár, 1984.; *Korunk művészete* (1-2. kötet). Budapest, SZFF Könyvtár, 1977.

³⁵ Bergl Hédi: *Zeneismeret*. Budapest, SZFF Könyvtár, [é.n.]

³⁶ Több kiadásban és kötetben megtalálható az SZFE Könyvtárban *A Színház- és Filmművészeti Főiskola beszédoktatásának tananyaga* címen.

³⁷ Erről bővebben a disszertáció 3.5. *Valóság a színpadon: a központi hős kérdése és Háy „arisztokratizmusa”* című alfejezetben.

ig vezette a Főiskolát, és fő feladata volt, hogy egy egységes és más intézmények működésével (ideológiai értelemben is) összhangba hozott reformtervet alkosson meg. Az ő időszakából fennmaradt iratok azt jelzik, hogy a művészképzés közegében katonás fegyelmet próbált alkalmazni: fizetésmegvonással büntette a tanárok óramulasztását,³⁸ szigorította a hallgatók késéseinek és hiányzásainak igazolását,³⁹ lefektette a Diákszálló házirendjét,⁴⁰ továbbá részletes tervet dolgozott ki a meglévő hibák kijavítására⁴¹ – olyan célokkal, mint például a „főiskolai rend és fegyelem megszilárdítása” vagy a „tanárikar ideológiai továbbképzése, munkájának értékelése”. Ennek megvalósítását három pontban határozta meg:

³⁸ A főigazgatói rendelkezés így szólt: „A Színház- és Filmművészeti Főiskola tanulmányi rendje nincs kellőképpen szabályozva. Ez a hiányosság – ami a kinevezett tanárok óramulasztásaival, óráiknak más időpontban való megtartásánál mutatkozik – nagymértékben hátráltatja a tanulmányi fegyelem megszilárdítását, a hallgatók fejlődését.

Ahhoz, hogy ezt a – iskola elemi rendjét és fegyelmét zavaró – hiányosságot le tudjuk küzdeni az szükséges, hogy a tanárok a különböző alkalmi munkák elé helyezték a főiskolán végzett munkájukat. A főiskola tanulmányi rendjének és fegyelmének megszilárdítása érdekében az alábbiakat rendelem el: 1/ A tanárok az óráikat a főigazgató által jóváhagyott és a Tanulmányi Osztály által közölt időben és helyen kötelesek megtartani.

2/ Az órák megtartása alól a tanár csak elfogadható indokok alapján kaphat felmentést:

a/betegség /betegséget SZTK orvosi igazolvánnyal kell igazolni, és azonnal jelenteni a Gazdasági Hivatalnak, hogy az táppénzes állományba vegye. Az SZTK törvényei szerint amennyiben a bejelentés nem történik meg időben, úgy az érdekelt nemhogy fizetést nem kap, de az SZTK táppénzt sem tud kiutalni/;

b/ a főfoglalkozással járó művészi munka /színházi főpróba, rendezés, külső forgatás/; rádió, televízió, szinkron, stb. szereplések nem vehetők figyelembe;

c/ egyéb állami és politikai feladatok /a főiskola, vagy a felettes szerv által jóváhagyott külföldi tanulmányút, kiküldetés, stb./.

3/ A hiányzást, amennyiben indokolt, úgy a tanár, ha hosszabb időről van szó, minél korábban, de legkésőbb 10 nappal előbb, ha egy-egy tanítási óra lemondásáról van szó, akkor legalább 48 órával előbb köteles bejelenteni a Tanulmányi Osztálynak. A bejelentés a Tanulmányi Osztály közli az illetékes főtanszakvezetővel, aki engedélyt adhat arra, hogy a tanár az óráját ne tartsa meg, ill. a Tanulmányi Osztályon keresztül intézkedik a helyettesítésről, vagy az óra elmaradásáról.

Olyan eset nem fordulhat elő, hogy a hallgatók összejönnek és a tanár nem jelenik meg. Továbbá a hallgatók hiányos megjelenése, ill. felkészültsége nem lehet ok arra, hogy a tanár ne tartsa meg az óráját.

4/ Amennyiben indokolt esetben /2/b/ a tanár összes óraszámának 25%-ánál többet hiányzik egy hónapban, úgy a fizetéséből havonta a hiányzásnak megfelelő összeget levonjuk. 25% és azon alul lévő igazolt hiányzás esetén nem eszközlünk levonást, de a tanár köteles bepótolni az elmaradt óráit, helyettesítés formájában.

Amennyiben a hiányzás igazolatlanul történik, az órák számára való tekintet nélkül a hiányzásnak megfelelően levonást eszközlünk és fegyelmi úton felelősségre vonjuk a mulasztó tanárt.

Budapest, 1962. október hó.” Rendelkezés a tanárok munkaviszonyában mutatkozó rendellenességek megszüntetésére. 1962. SZFE Irattár

³⁹ Jeney Jenő: Körlevél. 1963. április 9. SZFE Irattár

⁴⁰ Jeney Jenő: A Színház- és Filmművészeti Főiskola Diákszállójának Házirendje. 1961. október 28. SZFE Irattár

⁴¹ Jeney Jenő: Az iskolavezetés munkájának megjavítása. 1961. október 28.; A Színház- és Filmművészeti Főiskola Munkaterve az 1961-62-es tanévre. SZFE Irattár

„1. Kompletterv készítése a tanárok ideológiai továbbképzésére. (E munka központi gondolata: korszerű műveltség nem létezik marxista eszmei-politikai megalapozottság, tudatosság nélkül.) A tanárok ideológiai továbbképzésének több évre szóló, személyek szerinti differenciált és mindennemű mechanikus, globális megoldást mellőző biztosítása. Határidő: 1961. december 1.

2. A tantestület státusos tagjainak iskolai munkájáról – a tanári tevékenységet folyamatosan figyelemmel kísérve és értékelve – személyszerinti minősítés készítése. (A minősítések elkészítésénél – minden tanárra vonatkozóan – a megítélés objektív mércéje: a végzett munka.) A minősítések egyénenkénti megbeszélése a tanárokkal. Határidő: 1962. december 1.

3. A főiskola 3 éves káderfejlesztési tervének kidolgozása. A terv tartalmazzon minden egyes tanárra vonatkozó, személyszerinti elgondolásokat. (Pl. szakmai-ideológiai továbbképzés, tanári utánpótlás, minőségi csere, stb.) Határidő: 1962. december 31.”⁴²

A második pontban meghatározott cél, a tanári jellemzések elkészítése korábban már egyszer megvalósult, közvetlenül Jeney érkezése előtt, még Olty Magda főigazgatói és Bergl Hédi párttitkári aláírásával, amelyeket 1961. május 14. és július 4. közötti dátumozással állítottak ki.⁴³ Olyan tanárokról készültek jellemzések, mint Ádám Ottó, Gáti József, Major Tamás, Máriássy Félix, Marton Endre, Nádasdy Kálmán, Simon Zsuzsa, Szinetár Miklós, Várkonyi Zoltán, de még az aláíró Bergl Hédiről is. Ezekben szerepel a politikai meggyőződés és a párttagság feltüntetése, és az iratok szerint politikailag mindenki megbízható, rendszerhű volt. A nem kifejezetten szigorú, támogató hangból feltételezhető, hogy Olty Magdát a bevédés szándéka vezérelte, és talán ennek is köszönhető, hogy a hatalom egy külső embert keresett a főigazgatói pozícióba, aki a főiskolai közösségnek nem volt a tagja. Jeney főigazgatói munkájának viszonylagos rövidségéből és az őt követő Nádasdy Kálmán személyéből⁴⁴ mégis arra következtettek, hogy a Főiskola mint művészképző intézmény továbbra is ellenállt a túlzott hatalmi és egyben adminisztratív kontrollnak.

2.3. A Horváth Árpád Színész-kollégium és a szociális segélyek

⁴² A Színház- és Filmművészeti Főiskola Munkaterve az 1961-62-es tanévre. SZFE Irattár, 4.

⁴³ SZFE Irattár

⁴⁴ Nádasdy 1964-1974 között volt a Főiskola főigazgatója, de Csillag Ilona könyve szerint vele párhuzamosan Vadász László is igazgatóként működött. Csillag Ilona: *A százéves színésziskola...* 315.

Az államosítás korszakában a Főiskola számos olyan intézkedés helyszíne volt, amelyek kiszélesítették az intézménybe belépő hallgatók anyagi és tanulási lehetőségeit, és ezek közül sok mindmáig evidensen kapcsolódik az oktatáshoz. 1947. március 9-én a Vilma királyné út 26. alatt (ma Városligeti fasor),⁴⁵ Gobbi Hilda ötletének és közbenjárásának köszönhetően⁴⁶ nyílt meg a Horváth Árpád Színész-kollégium, amely lehetővé tette, hogy a vidékről érkező, rosszabb anyagi helyzetben lévő hallgatók lakhatáshoz jussanak a fővárosban. Simon Zsuzsa emelte ki, hogy

„a színészfjúságnak ez volt az első otthona, most már nyugodtan indulhattak a Horváth Terik és a Soós Imrék Pest felé, a művészi hivatás felé. Jöttek is az ország minden részéből. Tanultak, sokszor emberfeletti szorgalommal azok, akiknek még a betűvetés is nehezen ment. Bátor és harcos ifjúság népesítette be az iskolát. Ez az ifjúság sem volt hibától mentes, de gazdája volt az országnak, a magáénak érezte, tudta a szocializmus építésének ügyét, politizált és hogy helyesen tudjon politizálni, szükségét érezte a marxizmus tanulásának. A Horváth Árpád-kollégium nem szálló volt, ahová csupán ágyrajárni lehet, hanem a szocialista ifjúság otthona, tanműhelye, kollektív nevelőintézete.”⁴⁷

A kollégium első lakói között voltak Bacsó Péter, Berek Kati, Földes Gábor, Jancsó Miklós, Psota Irén és Soós Imre. Utóbbit Simon Zsuzsa is kiemelte, nem véletlen: Soós Imre paraszti sorból való – tragikus lezárású – felemelkedése mindmáig fontos története a közösségi emlékezetnek.

A kollégisták politikai elkötelezettségéről ad lenyomatot az az 1948. február 9-i keltezésű, balatonlellei konferenciatervezet,⁴⁸ amelyet a Horváth Árpád Kollégium vezetősége fogalmazott meg,⁴⁹ és terveik megvalósításához a Párt segítségét kérték – nem tudni, hogy a konferencia végül megvalósult-e. A szövegben azt állították, hogy a „Főiskola valamennyi diákmegmozdulását elvi és gyakorlati vonalon a kollégisták vezetik, az ifjúsági egyesület vezetősége és a pártvezetőség kivétel nélkül kollégistákból áll,”⁵⁰ eszerint a Főiskolán komoly befolyást szereztek a vidékről, esetleg munkás- és paraszti sorból érkező, szociálisan rászoruló

⁴⁵ A kollégium az ötvenes évekre átkerült XIV. Vorosilov (ma: Stefánia) út 97. szám alatt található villaszerű épületbe, és még ebben az évtizedben találta meg mai helyét a Vas utcai épületben.

⁴⁶ Ennek előzményeiről bővebben: Nánay i.m. 172-176.

⁴⁷ Simon i.m. 10.

⁴⁸ A Színművészeti Főiskola konferenciája – Horváth Árpád Kollégium tervezete 1948. febr. 9. OSZMI 2010.94.1.

⁴⁹ A szöveg egy ponton a Hont Ferencet felkereső küldöttség tagjai között felsorolja Kovács András, Szilágyi Albert, Fehér Imre és Bacsó Péter hallgatókat. A Színművészeti Főiskola konferenciája... 3.

⁵⁰ A Színművészeti Főiskola konferenciája... 7.

hallgatók, akik a Horváth Árpád Kollégium lakói voltak – mindehhez pedig feltehetőleg hozzájárult az a fajta közösségteremtő, szoros együttélés, amely a kollégiumi életet jellemezte. A közösségi élményhez keretet adó balatoni konferenciát is az osztályellentétek feloldása miatt ítélték fontosnak:

„Ifjúsági vonalon a konferencia sajátos együttélési formája, a főiskolások jelenlegi környezetéből való kiszakítása olyan élményt ad, amely meg kell hogy változtassa a ma még többségében polgári osztály helyzetű és beállítottságú, a közösségi életet nem ismerő diákság viszonyát a Főiskolához, társaihoz, szakmájához és a népi demokráciához erősen pozitív irányban. A döntő eredményeket ezen a területen várjuk.”⁵¹

A tervezetben rögzítették a főiskolai képzés hibáit⁵² és a Főiskolát ért külső polgári támadásokat.⁵³ A Hont Ferencsel történt öt hetes folyamatos tárgyalás után hétpontos reformtervet dolgoztak ki, amelyben nem csak a diákság önrendelkezését („diákautonómiát”) kívánták megerősíteni, hanem a megfelelő ideológia nevelést is biztosítani – ehhez például a „konzervatív beállítottságú tanárok mellé tanársegédeket” állítottak volna, akik „a kötelező szemináriumokon a leadott anyagot átértékelve feldolgozzák”.⁵⁴ Szükségesnek ítélték az új

⁵¹ A Színművészeti Főiskola konferenciája... 2.

⁵² „A támadásokra kétségtelen okot adott a főiskolai oktatás több hiányossága. A tanárok képtelenek voltak fegyelmezni a diákságot, óráikat nem tartották meg rendszeresen, a számonkérés nem volt szigorú. A gyakorlati oktatás megfelelő káder híján nem volt elég nivós, nem volt meg az összhang a Főiskola népi realista irányzata és egyes tanárok polgári formalista beállítottsága között. A legutóbbi időkhöz hiányzott a főigazgató és a diákság együttműködése. A munkafegyelem meglazulása a tanárok és a hallgatóság részéről egymásból következő általános jelenség volt.” A Színművészeti Főiskola konferenciája... 5.

⁵³ „1947 december végén a Színművészeti Főiskola néhány polgári beállítottságú kommunista tagja akciót indított, megítélésünk szerint személyi okokból, Hont Ferenc ellen kihasználva az oktatás gyenge pontjait. Ez a csoport (Katona, Lóránd, László, Békés) támadókul a színész népi kollégistákat akarták felhasználni. Ugyanebben az időben Gobbi Hilda részéről is komoly támadások érték a Főiskolát. A két akció nyilvánvalóan nem volt teljesen független egymástól.” A Színművészeti Főiskola konferenciája... 3.

⁵⁴ „1. Közös aktívát alakítsunk kommunista tanárokból és diákokból, amely hetenként megtárgyalja a főigazgatóval a felmerülő problémákat. Ez az aktívák kidolgozza a II. félév tanrendjét és a félév folyamán gondoskodik ennek végrehajtásáról. 2. Amíg a Főiskola adminisztratív személyzetét nem sikerül kicserélni a diák megbízottak ellenőrzik a végrehajtást. 3. Ígéretet kaptunk a következő gyakorlati tanárok meghívására: Ascher Oszkár, Várkonyi Zoltán, Gobbi Hilda, Major Tamás, Somló István, Gábor Miklós. 4. A diákautonómia fokozott szerepet kap és anyagi támogatásban részesül. Az igazgató helyiséget biztosít számára. 5. A Főiskola épületében lévő színházterem az ifjúság üzemi kezelésébe megy át, az igazgatójától kezdve a gazdasági és technikai szakembereken keresztül a jegykezelőig valamennyi alkalmazottja főiskolás lesz. Ez a pedagógia kezdeményezés Magyarországon egyedülálló. 6. A filmoktatás megoldását a főiskolások által megszervezett kisfilmgyártó-vállalat oldja meg. 7. A konzervatív beállítottságú tanárok mellé tanársegédeket állítottunk, akik kötelező szemináriumokon a leadott anyagot átértékelve feldolgozzák.” A Színművészeti Főiskola konferenciája... 4.

színésztípus meghatározását,⁵⁵ és megnevezték azokat az alkalmazottakat és tanárokat, akiket politikai alapon el kellene bocsátani.⁵⁶ A megoldást az ifjúság társadalmi összetételének és a tehetségkiválasztás módszerének megváltoztatásában látták, amelyhez szükségesnek ítélték a kollégiumi vezetőség befolyásának megszilárdítását, pozícióinak és anyagi erejének gyarapítását – továbbá konkrét tervként vállalták, hogy „a hallgatóság társadalmi összetételének megváltoztatása céljából március 15-e után a kollégium a 48-as kultúrversenyek során tehetségükkel kitűnt munkás és paraszt szabadszínjatszókát felveszi és számukra előkészítő tanfolyamot tartanak.”⁵⁷ A társadalmi összetétel megváltozását a szocialista-realista valóságépítés előfeltételeként határozták meg, amelyet a kollégium létrejöttéért sokat küzdő Gobbi Hildával szembehelyezkedve fogalmaztak meg.⁵⁸ Az öt napos konferenciára meghívták előadónak többek között Révai Józsefet, Vásárhelyi Miklóst, Ortutay Gyulát, Hont Ferencet, Major Tamást és Gobbi Hildát – utóbbinak ellentmondásos a megítélése, a szövegben bizonyos pontokon kritizálták, mégis kezdeményezték a meghívását gyakorlati tanárnak. A konferenciatervezet szövegében hangsúlyozták, „hogy mindezeket a kérdések és javaslatokat a tárgyalásokon résztvevő népi kollégisták vetették fel,”⁵⁹ és még a pártbefolyást is kizárták.⁶⁰ A diákok szociális és gazdasági helyzetét segítette számos további rendelkezés: a tandíjak visszaszorítása⁶¹ és az ösztöndíjlehetőségek kiszélesedése⁶² – az ellenállási mozgalomban

⁵⁵ „A tapasztalatok és eddigi eredmények alapján, melyek a népi kollégiumban is megnyilvánultak, a konferenciának le kell szögeznie, hogy a népi demokrácia új színésztípusa csak a realista színészpédagógia és a népi kollégiumi nevelés egységéből teremthető meg. A konferenciának meg kell húznia az éles határvonalat a polgári színésztípus és az új színésztípus között és ezzel kell egyensúlyoznia azt a hatást, amelyet jelenlegi vezető színészeink jórészt polgári beállítottsága színészfiataljainkra gyakorol.” A Színművészeti Főiskola konferenciája... 2.

⁵⁶ „Megoldások tanári vonalon: káderek összpontosítása a Főiskolára, Mészáros főtitkár és Várdai titkár sürgős leváltása. A reakciós tanárok: Galamb Sándor, Kárpáthy Aurél, G. Kovács Tibor eltávolítása.” A Színművészeti Főiskola konferenciája... 3.

⁵⁷ A Színművészeti Főiskola konferenciája... 6.

⁵⁸ „Ezt az akciót a polgári kommunista színészi köröket képviselő Gobbi Hilda Kerékgyártó Elemér előtt národnyiknak, népi romantikusnak nevezte, mert nem tudta megérteni a társadalmi hovatartozás jelentőségét és tagadta annak a szovjet színjátszásban és filmművészetben is mutatkozó elvnek igazságát, hogy az új életforma és új társadalmi rend új művészeti elveket, új stílust és új művésztípust eredményez.” A Színművészeti Főiskola konferenciája... 6. A szocialista-realista valóságépítés gyakorlatára a disszertáció 3. *A dramaturg tanszak megalapítása az államosítás éveiben* című fejezetében térek ki bővebben.

⁵⁹ A Színművészeti Főiskola konferenciája... 2.

⁶⁰ „Az ifjúság így elősegítheti a népi realista színjátszás kérdéseinek elvi tisztázását, ha a párt a maga részéről ezt nem is tartja napirendre tűzendő problémának, különböző megfontolások alapján.” A Színművészeti Főiskola konferenciája... 6.

⁶¹ „Átlagban a hallgatók 85 százaléka tandíjmentes, tehát e téren sincs akadálya annak, hogy olyan néprétegek gyermekei tanulhassanak, akiknek ez azelőtt elsősorban anyagi okok miatt nem állt módjában.” Sándor i.m. 12.

⁶² „Míg a felszabadulás előtt évenként mindössze 5-6 hallgató részesült gyér ösztöndíjban, addig most a hallgatók 92 százaléka kap szociális segílyt vagy ösztöndíjat, esetleg mind a kettőt. [...] A két segíly

korábban résztvevők teljes tandíjmentességet kaptak az 1946/47-es tanévre⁶³ –, a saját menza üzemeltetése,⁶⁴ orvosi ellátás⁶⁵ és sportolási lehetőségek⁶⁶ biztosítása. Az oktatáson túli tanulást és tudásmegszerzést segítette, hogy az intézmény könyvtárának állománya bővült,⁶⁷ továbbá bérletek és ingyenes mozi- és színházlátogatási lehetőségek álltak a hallgatók rendelkezésére.⁶⁸ A Főiskola utáni elhelyezkedés ezekben az években vált biztosítottá, a „Népművelési Minisztérium segítségével egyetlen hallgató sem maradt szerződés nélkül”.⁶⁹

2.4. A hallgatók társadalmi összetétele és ellenőrzése

A színházak államosításával létrejövő társulatoknak sok színészre, a filmgyártásnak sok új szakemberre volt szüksége. 1945 után nemcsak az addig elnyomott társadalmi osztályok tagjainak, hanem számszerűen sokkal több embernek nyílt lehetősége felvételt nyerni a Főiskolára. Az intézmény kifelé a munkás és a szegényparaszti származású hallgatók megjelenését hangsúlyozta, amely a felvételnél szelektációs elvként működött. Gellért Endre 1950-ben történt felszólalásában az osztályharc narratívája felől fogalmazta meg ennek a szükségességét:

„A felvételi bizottságok egész nyáron át széles körű káderkutató munkát végeztek. Közel ezeröttszáz jelentkezőt hallgattunk meg, mintegy ezerre tehető azoknak a száma, akik a színészi vagy a rendezői tanszakra jelentkeztek. Ebből felvettünk hatvanat a

összege gyakran havi 500-600 forintot ér el, s ennek a folyósítása biztosítja a hallgatók gondtalan tanulását. Ezenkívül a Főiskola rendkívüli segély címén gyakran vásárol ruhát, télikabátot vagy cipőt a rászoruló hallgatóknak. A kitűnő előmenetelű hallgatók közül többen részesültek a Rákosi Mátyás-tanulmányi ösztöndíjban, ami havonként 800 forint.” Sándor i.m. 13.

⁶³ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletben rögzítette, amelyről 1946. november 25-i levélben értesítette a Főiskola vezetőségét, a hallgatók közül Banovich Tamás filmrendező hallgatóra vonatkozott mindez. Színművészeti Akadémia ellenállásban résztvevő hallgatók tandíjmentessége tárgyában. VKM leirata. Budapest, 1946. OSZMI 54.602.118.

⁶⁴ 1948-ban, amikor a főváros leszerelte az addig a hallgatók által látogatott menzát, a Főiskola saját menzát hozott létre (a Vas utcai épület alagsorában), amelyet a gazdasági igazgató felügyelete mellett a hallgatók üzemeltettek.

⁶⁵ A '45 előtti évekhez képest, amikor „csupán egy szakorvos állt a hallgatók rendelkezésére, míg ma két szakorvoson kívül az SZTK egész apparátusát igénybevehetik s az orvosi ellátás vonatkozik a családtagjaikra is.” Sándor i.m. 14.

⁶⁶ „A hallgatók egészségét szolgálják a különféle sportnemek: úszás, vívás, football és kosárlabda edzi a hallgatókat szakavatott mesterek irányításával, részben a »Haladás« sportkör keretében.” Sándor i.m. 14

⁶⁷ A könyvtár a '45 előtti 7000 kötethez képest '55-re 23000 kötetel rendelkezett. Sándor i.m. 14.

⁶⁸ „A hallgatóság szellemi és kulturális igényeinek kielégítését segíti elő a DISZ-szervezet által váltott színház- és hangversenybérlet, a filmhallgatókét pedig a filmszínházakba szóló díjmentes belépő. A hallgatók ezenkívül naponként díjtalanul látogathatják a Nemzeti Színház két páholyát és a fővárosi színházak alkalmoszerűen kiosztásra kerülő jegyei szintén rendelkezésükre állnak.” Sándor i.m. 14.

⁶⁹ Sándor i.m. 12.

színész, és tizenkilencet a rendezői és a kritikus-dramaturg tanszak első évfolyamára. A felvettek túlnyomó többsége, vagyis 61 százaléka munkás és szegényparaszt. Ezzel régi hibát tettünk jóvá. A felszabadulás után éveken át továbbra is a polgárság és a polgári középosztály fellegvára maradt a főiskola, csak a fordulat évével változott meg az arányszám a dolgozók javára.”⁷⁰

Egy új, befogadóbb Főiskolát akartak létrehozni, de a többségi elv értelmében, a polgári osztály visszaszorításával az intézmény belső társadalmi hálózatát is elkezdték újrászervezni, amely azt is lehetővé tette volna, hogy az új hatalom számára jobban hozzáférhetővé és felügyelhetővé váljon az egyetem polgárainak élete és tevékenysége.

A diákság valós társadalmi összetételét nehéz utólag ellenőrizni. Ha a felvételi pillanatát vizsgáljuk: a nem felvett személyek felvételi eljárásának dokumentációját nem őrzi az archívum, így nem tudjuk azokat összehasonlítani a felvettekével, ezért nem írható le, hogy a felvételik során valójában milyen mértékben érvényesült az ideológiai és társadalmi szelekció⁷¹ – a tandíjmentesség miatt kitágult a felvételizők köre, de ettől még ugyanúgy érvényesülhetett a „tehetség” mint egyetlen szelekciós elv. Továbbá a felvett személyek között a rostavizsgák során gyakori volt a lemorzsolódás, a belső közösséget nem csak a felvételi alakította, hanem az is, ki kapott végül diplomát. Nánay István a fegyelmi és kizárások időszakaként jellemezte az államosítást követő korszakot,⁷² én viszont az SZFE Irattárban nem találtam egyértelmű nyomát, hogy valakit végleg eltanácsoltak volna a Főiskoláról politikai okokból kifolyólag. A diákok főiskolai jelenlétének dokumentáltsága évről évre változott, az adatlapok formája és kitöltöttsége sem volt egységes, az viszont megállapítható a fennmaradt iratokból, hogy a felvételik és a későbbi évek során milyen részletességgel ellenőrizték a hallgatókat, ennek során a politikai és társadalmi kérdések mennyire voltak fontosak.

⁷⁰ Gellért Endre: *Művészeink a szocialista realizmus útján.* in: Molnár Gál Péter (szerk.): *Helyünk a deszkákon...* 48.

⁷¹ Marton László visszaemlékezése a politikai szelekciót támasztja alá, de az állítás az ellenőrizhetetlensége miatt inkább a személyes kariernarratívában válik értelmezhetővé: „Az utolsó kör után néhány nappal kaptam egy értesítést, hogy fölvettek. Boldog voltam. A szüleim éppen elutaztak valahová, és mire hazajöttem két hét múlva, kaptam egy újabb levelet: »Előző értesítése tévedésen alapult. Az ön számára nem tudunk helyet biztosítani a Színház- és Filmművészeti Főiskola rendező szakán.« Erre nevelőapám bement a minisztériumba megtudakolni, hogy végül miért nem vettek fel. Ekkoriban már elkezdődött nevelőapám rehabilitációja, ezért tudott bemenni érdeklődni a felvételim ügyében. Ott kerek perccel megmondták neki, hogy olyan káderlappal, mint az enyém, ne is próbálkozzak. Nevelőapám biztatott, hogy ne foglalkozzam vele, a dolgok változnak, próbáljam meg legközelebb is.” Orosz Ildikó: *Marton László – Összpróba – Műszak és mesterek, avagy egy rendező emlékezése.* Budapest, Park Könyvkiadó, 2017. 67.

⁷² Nánay i.m. 210-211.

Az 1945 és 1956 közötti időszak anyakönyveit⁷³ olvasva megállapítható, hogy a hallgatói adatlapon a szociális helyzet (igazolt havi kereset, ösztöndíj, testvérek száma, a keresők száma stb.) mellett feltüntették a szülők iskolai végzettségét, továbbá az apánál azt, hogy mi volt a foglalkozása 1931-ben, 1938-ban, 1945-ben, 1949-ben,⁷⁴ mennyi a jövedelme, van-e vagyona, hány hold földet birtokol, birtokol-e ingatlant vagy házat, ennek mi az értéke, 1945-ben földhöz jutott-e. Az anyánál csak a foglalkozásra, a jövedelemre és a vagyona kérdeztek rá. A hallgatói dossziékban megtalálhatók olyan rózsaszín kartonok, amelyekben rákérdeztek a párttagságra, családtagok párttagságára, pártmunkára, marxista képzettségre, pártbüntetésre, tömegszervezeti tagságra, társadalmi munkában való részvételre. Az egyes hallgatói dossziékban a felvételi törzslapok és adatgyűjtőívek ugyancsak rögzítették – hol alaposabban, hol kevésbé – a korábban felsorolt adatokat, esetleg az anya és az illető házastársának foglalkozását, vagyonát és jövedelmét is. A diákok kézzel írt önéletrajzai – amelyekben a felvételüket kérték, és leírták a családi hátterüket, szakmai előéletüket, párthovatartozásukat és művészi elhivatottságukat – információval szolgálnak az önelbeszélés lehetőségeiről.⁷⁵ Nem egységes rendszerben, de megtalálhatók a hallgatókról tanárok és káderfelelősök által írt

⁷³ Az anyakönyvek tartalmazzák az intézménybe beiratkozott hallgatók személyes adatait és a félévekre lebontott tanulmányi előmenetelüket (azokét is, akik időközben kiestek, befejezték a tanulmányaikat, nem kaptak diplomát). SZFE Irattár

⁷⁴ 1949 helyett a később felvett hallgatóknál az 1951-es évhatárt jelölték ki.

⁷⁵ Mind terjedelmükben, mind stílusukban különböző szövegek olvashatók, amelyeket erősen meghatározott az a társadalmi és kulturális közeg, amelyből a hallgató érkezett. A fogalmazásmód árulkodik a szociális helyzetről és a tanultságról. A politikai elköteleződés általában a személyes életút kontextusában értelmezhető, például egy paraszti származású felvételiző sorai között evidensen jelennek meg ehhez hasonló részletek: „Most már a szakérettségít is lettem és teljesült a vágyam, hogy tanulhatok. Ezt a fölszabadító vörös hadseregnek és pártunknak és annak nagy vezérének: Rákosi Mátyásnak köszönhetem. Budapest, 1949. szeptember 30.” 1953-ban végzett színészhallgató dossziéja. SZFE Irattár

konkrét⁷⁶ és általános,⁷⁷ szakmai⁷⁸ és politikai⁷⁹ jellemzések, amelyek általában apró cetliken pársoros szövegek.

Ahogy a politikai nyomás a későbbi évek során oldódott, úgy csökkent a politikai értékelések gyakorisága és súlya is a hallgatói dossziékban, de például a hatvanas években még általános gyakorlat volt, hogy a Főiskola KISZ titkára jellemzéseket írt a hallgatókról,⁸⁰ vagy hogy ellenőrizték egy-egy felvételiző szüleit, kikértek anyagot a munkahelyükről, például egy korábban színész szakra felvett, majd rendezőnek átjelentkező hallgató 1961-es színészfelvétele előtt K. Nagy István, akkori főigazgatóhelyettes a következő levéllel kereste meg az apa munkahelyét: „[X] szülő [Y] nevű fia felvételét kéri Főiskolánk színész főtanszakára. Kérem szíveskedjenek nevezetről, úgy emberi, mint politikai magatartásáról bennünket postafordultával írásban tájékoztatni.”⁸¹ Ugyanígy megmaradtak a részletes adatbekérőívek a pártmunkáról és a szülői jövedelmekről. Idővel lazult a társadalmi összetétel kapcsán támasztott elvárás: több forrás azt mutatja, hogy csökkent a munkás és paraszt származású hallgatók aránya a Főiskolán. Vadász László⁸² 1970-ben megengedően beszélt

⁷⁶ Gellért Endre tanári jellemzése, 1949. december: „Tehetséges, jó orgánumú, szorgalmas. Nem elég férfias, van benne valami nem szimpatikus puhaság. Bizonyos szerepekre kitűnő.” 1951-ben végzett színészhallgató dossziéja, SZFE Irattár

⁷⁷ „Ideológiai képzettsége hiányos. Tanulmányaiban szakmailag jó. A főiskolához való viszonya rossz.” 1950. április, 1950-ben végzett színészhallgató dossziéja, SZFE Irattár.

⁷⁸ Olty Magda jellemzése, 1953. november: „Az osztály egyik legtehetségesebb tagja. Nagyon szorgalmas és lelkiismeretes. Emberi magatartása kitűnő. Kissé nervózus, de nevelhető. Politikailag képzett, megbízható. Naiva és fiatal pozitívhősnők, de ugyanakkor karakter szerepekre is ajánlom. Az osztály éltanulója, csillagos jeles. Rajong a színpályáért; komoly érték.” 1954-ben végzett színészhallgató dossziéja, SZFE Irattár. Bálint György (színész, 1948-1951 között tanított színészmesterséget a Főiskolán) jellemzése, 1949 december: „A legutóbbi időben látok rajta változást. Tehetséges, külsőséges, kicsit kényelmes, de most már jobban viszonylik az osztályához mint tavaly.” 1951-ben végzett színészhallgató dossziéja, SZFE Irattár

⁷⁹ Biener Józsefné (káderfelelős) és Redő Ferencné jellemzése, 1951. június: „Nagypolgári családból származik. Dacára annak, hogy züllött, erkölcstelen családi életétől sokat szenvedett, nem szakított ezzel a környezettel, habár anyagilag nem volt rájuk szorulva. Magatartása a főiskolán erősen polgári. Sértődékeny. A kollektívába nem tudott beilleszkedni, nem törődik a kollektív munkával. Anyagi, helyezkedő. Jól tudja adminisztrálni magát. Politikailag a főiskolán kétségtelenül fejlődött, de a marxizmust csak tanulja, de azt alkalmazni nem tudja, nem érzi és nem érti.” 1951-ben végzett színészhallgató dossziéja, SZFE Irattár

⁸⁰ „KISZ tag. Érdeklődése széleskörű és mélyreható. Véleményeit alapos, önmagát örlő belső munkával alakítja ki. Hallgató, csendes egyéniséggel és állhatatos, szorgalmas munkájával minden eléadódó problémát alaposan átgondol és megold. Elsősorban ilyen szempontból tehetséges, művészi fantáziája és élmény-anyaga kevésbé gazdag. A mozgalmi munkában csak az érdeklődési körében vágó (sic!) feladatokban vett részt. Igyekezni kell egyéniségét nyíltabbá és befogadóbbá nevelni. Felvételét javaslom. Aláírás: Szijj Miklós, KISZ titkár” 1968-ban végzett rendezőhallgató dossziéja, SZFE Irattár.

⁸¹ 1968-ban végzett rendezőhallgató dossziéja, SZFE Irattár

⁸² Csillag Ilona a könyvében Vadász Lászlót (Nádasdy mellett) 1964-től főigazgatóként nevezi meg. Csillag Ilona: *A százéves színésziskola...* 315.

arról, hogy 27% a fizikai dolgozók gyermekeinek az aránya a Főiskolán.⁸³ Vadász azt is hozzátette, hogy a színész szakon mindig nagyobb volt ez az arány, a rendező szakon pedig alacsonyabb – a megoldást előkészítő tanfolyamok indításában és a középiskolai rendszerben szakosított osztályok létrehozásában látta.⁸⁴ Ezzel szemben Vadász pont a rendezőhallgatóknál tapasztalt komolyabb elhivatottságot a közéleti kérdések iránt, a színészeknél kevésbé, és ezt a fiatalokat jobban megközelítő marxizmus-leninizmus oktatással tervezte orvosolni.⁸⁵ Az 1975/1976-os tanévben valamennyit javult az arány, egy tájékoztató jelentés szerint a nappali tagozatosok 41,2 %-a „a munkásosztályhoz, illetve a szövetkezeti parasztsághoz tartozó szülők gyermeke” volt,⁸⁶ és leszögezték, hogy a „főiskola tantestülete, társadalmi szervei igyekeznek sokoldalúan segíteni azoknak a hallgatóknak a fejlődését, akik hátrányosabb helyzetből indultak. Ez kifejezésre jut úgy pedagógiai, mint szociális támogatásban. A főiskoláról való eltávozás kizárólag rostavizsgán megállapított szakmai elégtelenség miatt történt.”⁸⁷ Galgóczi Erzsébet, aki 1950-1955 között tanult az intézményben, egy 1977-es interjúban idézte fel, hogy a paraszti származása miatt csak kemény munkával tudta behozni a lemaradását, és tényként említette, hogy megszüntették a származás szerinti megkülönböztetést a Főiskolán, ezért szerinte ekkoriban már nem lett volna esélye a bejutásra.⁸⁸

⁸³ „Visszatérve a hallgatók kiválasztására – jónak mondható, hogy nálunk a felvételinél döntő szempont a jelentkezők tehetsége, és hogy ez helyesen történt, az elmúlt évek is bizonyították. Ha azt vizsgálom, hogy eléggé megnézzük-e a megmutatkozó tehetségjegyek mellett azokat az emberi kvalitásokat, jellembeli tulajdonságokat, amelyeknek igen nagy szerepük lehetne a kiválasztásban, akkor megállapíthatom, hogy ezen a területen van tennivaló. A Főiskola nappali tagozatos hallgatóinak 27%-a fizikai dolgozók gyermeke. Ez nem tekinthető rossz aránynak, de ezen belül ellentmondás van, ugyanis ennél lényegesen magasabb a színészek között a fizikai dolgozók gyermekeinek száma és alacsonyabb a rendezőszakon. Mindig is így volt, és most is.” Vadász László felszólalása, Jegyzőkönyv (Felvéve 1970. október 19-én megtartott kibővített Főiskolai Tanács és Pártvezetőségi ülésen). SZFE Irattár. 2.

⁸⁴ Vadász i.m. 2-3.

⁸⁵ „A másik jelenséggel a színészhallgatóknál találkozhatunk. Viszonyítva a rendezőszakon tapasztalható érdeklődéshez, a közéleti érdeklődés alacsony fokon áll, vagy más formában jelentkezik. Itt megemlítem az elméleti, elsősorban ideológiai oktatást, a marxizmus leninizmus oktatást más módon kellene megközelíteni, mint eddig tettük, – világnézeti, ideológiai kérdésekben hogyan tudnánk jobban befolyásolni azoknak a vitáknak a menetét, amelyek a főiskola életében kultúrpolitikai, művészetpolitikai kérdések körül zajlanak. Ez nagyon foglalkoztatja a hallgatókat és azt hiszem, nem teszünk eleget annak érdekében, hogy megfelelő vitapartnernek legyünk azoknak a gondoknak a megoldásában, amelyek ilyen vonatkozásban a hallgatókat foglalkoztatják.” Vadász i.m. 5.

⁸⁶ Tájékoztató jelentés a Színház- és Filmművészeti Főiskoláról a fiatal művészek helyzetének vizsgálatához a megadott szempontok alapján. Budapest, 1975. szeptember 5. Várkonyi Zoltán iratai. OSZK SZT Fond 27. 5.

⁸⁷ Tájékoztató jelentés a Színház- és Filmművészeti Főiskoláról a fiatal művészek helyzetének... 6.

⁸⁸ „A győri tanítóképzőben világirodalmat nem oktattak, a görög és a francia irodalomról sejtelmem sem volt. Így kerültem a Színművészeti Főiskolára, szín kitűnő érettségivel. Ott feldiktálták a kötelező irodalmat, és nekem összejött nyolc-tízezer oldal. A pestiek lazáltak, mert már olvasták őket, én túlóráztam. Amióta megszüntették a származás szerinti megkülönböztetést, jöhet a Hortobágyról akár száz tehetség is, hiába. Engem most nem vennének fel egyetemre.” Bertha Bulcsu: Interjú Galgóczi Erzsébettel. *Jelenkor*, 1977/3. 210.

2.5. Ideológiai nevelés a Főiskolán

Az államszocializmus éveiben, mint más egyetemeken, úgy a Színház- és Filmművészeti Főiskolán is jelen volt a marxizmus-leninizmus oktatása, amellyel egyértelműen agitatív munkát végeztek az intézményben,⁸⁹ harcolva a hallgatókra hatást gyakorló ellenséges nézetek ellen.⁹⁰ Csillag Ilona Simon Zsuzsa igazgatásához (1950–1956) köti⁹¹ – amelyet Nánay István is átvesz⁹² –, hogy ekkoriban „a marxizmus-leninizmus elmélete a főiskolai alkotó munka szilárd világnézeti bázisává” vált. A marxizmus ’49-től vette át a szociológia és művelődéstörténet helyét, 1956 után pedig a filozófiatörténet, a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus tantárgycsoporttá alakult át, és külön tanszékként működött.⁹³ A színész-főtanszak 1966-os programjában olvashatók a tantárgyak céljai, részletes tematikai és a kötelező irodalomjegyzékek, amelyből kiderül, hogy átfogó elméleti ismereteket, továbbá a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom történetét kellett elsajátítania a hallgatóknak, és tárgyalták például az SZKP és MSZMP kongresszusok felszólalásait is, többet között Kádár Jánosét a VIII. kongresszuson. A tanszék munkájához kapcsolódott az orosz nyelv tanítása is, továbbá a honvédelmi ismeretek. A tantárgyak oktatásának általános módszere volt a vita. A tanszék oktatói között felsorolható például Kéri Elemér (filozófiatörténet, tanszékvezető), Barna László (politikai gazdaságtan), Pajor Katalin⁹⁴ (tudományos szocializmus).

A marxizmus-leninizmus tantárgyi programjában leszögezték, az oktatás célja a valóságábrázolás alakítása: „Csak a marxista-leninista művész képes arra, hogy mély eszmeiséggel, sokoldalúan és művészi tökéletességgel ábrázolja a valóságot. Ezt a célt kell, hogy elősegítse – a többi szaktárggyal karöltve – a marxizmus-leninizmus oktatása

⁸⁹ „A filozófiai oktatás célja: a hallgatók gondolkodásának, világszemléletének marxistává, szocialistává formálása.” *A Színház- és Filmművészeti Főiskola színész-főtanszakának tantárgy felosztása és programja*. Budapest, Színház- és Filmművészeti Főiskola Könyvtár, 1966. 106. „A tudományos szocializmus oktatásának az a célja, hogy [...] erősítsük kommunista meggyőződésüket.” *A Színház- és Filmművészeti Főiskola színész-főtanszakának tantárgy felosztása és programja*. 1966. 122.

⁹⁰ „A marxizmus a különböző polgári, kispolgári nézetek elleni harcban született meg, fejlődött ki s fejlődik napjainkban is. Tehát a marxista világnézet kialakítására napjainkban is az ellenséges (s hallgatóknál ma is közvetett úton ható) nézetek (elsősorban a nacionalista, klerikális, idealista, kozmopolita) elleni harcban kerülhet sor.” *A Színház- és Filmművészeti Főiskola színész-főtanszakának tantárgy felosztása és programja*. 1966. 93.

⁹¹ Csillag i.m. 51.

⁹² Nánay i.m. 194.

⁹³ A marxizmus-leninizmus tanszék a művészetelméleti-, zenei- és sporttanszék, továbbá a nyelvi lektorátus mellett működött (a Főiskolán ezzel párhuzamosan működtek a tanszakok: színész-, filmoperátor-, filmrendező-, színházrendező-, egy ideig dramaturg- és tánc-tanszak).

⁹⁴ Aki egyben a Főiskola MSZMP szervezetének titkára is volt. *Évkönyv*. 1958. 5.

főiskolánkon.”⁹⁵ A társadalmi összetétel kérdése sem kizárólag szociális, hanem esztétikai is volt: ha változik a művészek köre, változnak az alkotások, és legfőképp az a valóság-tapasztalat, amelyet a színpadon látunk. Így tehát a marxizmus-leninizmus oktatása során is azt hangsúlyozták, hogy annak nem elszigetelten, hanem az alkotásra közvetlen hatás gyakorolva kell érvényesülnie. A Főiskolán a művészetelméleti (művészet-, zene és drámatörténet, stb.) tárgyakkal összhangban kellett működnie a marxista-leninista tanszék munkájának: „E két ismeretrendszernek nincsenek és nem lehetnek éles határai. A szocialista művészetelméleti oktatás természeténél fogva a marxizmus-leninizmus világnézetének alapján áll, marxista történelem szemlélettel és marxista esztétikával ismerteti meg, a művészeti problémákon belül is marxista gondolkodásra neveli a művészfűjságot.”⁹⁶ A művészetelméleti tárgyak esetében 1966-ban már tényként és megoldandó feladatként írtak az államosítás korszakában kialakult társadalmi diverzitásról, amely miatt az oktatást nem lehetett az általános műveltségre alapozni,⁹⁷ és mind a marxizmus-leninizmus, mind a művészetelméleti órák esetében hangsúlyozták, hogy a cél az ismeretek bizonyos minimumát átadni.

Az órák mellett a marxista-leninista tanszék előadásokat is szervezett, például a Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának ismertetése érdekében előadott az MSZMP-től Orbán László, Jánosi Ferenc és Marosán György.⁹⁸ A hallgatók politikai világnézete nem csak az órarendbe iktatva, hanem egyéb politikai tárgyú előadások és események során is formálódhatott. A nyilvánosság és az államhatalom felé történt beszámolókként is olvasható *Évkönyvekben* felsorolták, hogy KISZ meghívottjaként hány művész és pártfunkcionárius adott elő a Főiskolán, hogy az Ódry Színpadon milyen megemlékezéseket tartottak, például a felszabadulás, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, az 1848-as szabadságharc, a kínai forradalom, a Tanácsköztársaság vagy Lenin születésének évfordulóján. Többször is előfordult, hogy az évnnyitón Aczél György mondott beszédet (1959, 1960).

2.6. A hallgatók agitatív tevékenysége

⁹⁵ *A Színház- és Filmművészeti Főiskola színész-főtan szakának tantárgy felosztása és programja.* 1966. 93.

⁹⁶ *A Színház- és Filmművészeti Főiskola színész-főtan szakának tantárgy felosztása és programja.* 1966. 134.

⁹⁷ „Nincs még egy felsőfokú oktatási intézmény az országban, ahol az egymásmellett ülő hallgatók között olyan műveltségbeli különbség volna mint nálunk.” *A Színház- és Filmművészeti Főiskola színész-főtan szakának tantárgy felosztása és programja.* 1966. 136.

⁹⁸ *Évkönyv.* 1960. 5.

A hallgatók olykor a politikai szervezetekhez és eseményekhez kapcsolódóan agitatív munkában vettek részt. Bergl Hédi,⁹⁹ a Főiskola zenetanára és párttitkára sorolt fel párat ezek közül az *Értesítő*ben, például a „VIII. kerületi Pártbizottság az [’53-as] országgyűlési választások alkalmával kifejtett jó munkájáért dicsérő oklevéllel tüntette ki a főiskolai hallgatókat”, 1955-ben pedig „a termelőszövetkezeti mozgalom elősegítése céljából brigád készült fel agitációs munkára: a dramaturg hallgatók novellák dramatizálását vállalták, a színész- és rendezőhallgatók pedig az előadásokat”.¹⁰⁰ Nem politikai céllal, de a marxista felfogáshoz mégis kapcsolódóan a filmes képzés résztvevői a művészi önmegvalósítás mellett különböző témájú reklám- és oktatófilmeket fogattak – tehát szaktudásukkal praktikusán is a társadalmat szolgálták –, például a *Kicsik-nagyok öröme* című reklámfilm, amelyet a MÉH rendelt meg a papírgyűjtés elősegítésére, továbbá a „Földművelésügyi Minisztérium számára a hallgatók oktatófilmeket készítettek a tenyész-sertések helyes kiválasztásáról és a Könnyűipari Minisztérium részére a munkamódszerátadásról, továbbá a balesetvédelemről, az Oktatásügyi Minisztériumnak pedig a virágok megporzásáról”.¹⁰¹ A művészi munkába is beszivárogtak olykor a politikai agitáció témái, például Sándor Kálmán *A harag napja* című, a Tanácsköztársaság időszakát feldolgozó darabját¹⁰² kétszer is műsorra tűzték színészvizsgaként.¹⁰³

2.7. A kijátszás gyakorlatai

A művészképzés közegében kihívást jelentett a marxizmus-leninizmus célszerű oktatása, erre utalt legalábbis egy 1961-es munkaterv.¹⁰⁴ Az egykori hallgatók közül sokan iróniával

⁹⁹ Bergl Hédi (1911-1985) – egyes helyeken Hédy – 1949-től a ’67-es nyugdíjazásáig (majd utána még ’75ig) oktatott zeneismeretet, zenetörténetet, zongorát a Főiskolán, 1950-1961 között zenei tanszékvezető volt.

¹⁰⁰ Bergl i.m. 16-17.

¹⁰¹ [N.N.]: A Filmfőtanács munkája. in: *Értesítő*. 1955. 29.

¹⁰² Sándor Kálmán (1903-1962) író, újságíró. Egykori illegális kommunistából (és Galilei Kör-tagból) 1945 után az irodalmi élet fontos szereplője lett. *A harag napja*ért Kossuth-díjat kapott ’53-ban, amelyet az ősbemutató (Néphadsereg Színháza, 1952. május 1., rendező: Várkonyi Zoltán, Seregi László) utáni években több vidéki színházban is bemutattak (Győr, Miskolc, Szolnok, Eger, Pécs).

¹⁰³ Először 1953-ben a Néphadsereg Színházában, majd 1959-ben az Ódry Színpadon (utóbbinak a rendezője Olty Magda volt).

¹⁰⁴ „A marxizmus-leninizmus oktatásának felülvizsgálása. (Cél: elérni, hogy a marxista-leninista oktatás mind tananyagában, mind módszerében jobban megfeleljen a művészképzés sajátosságainak és ezáltal eredményesebben szolgálja a hallgatók világnézeti-, politikai fejlődését.)” A Színház- és Filmművészeti Főiskola Munkaterve az 1961-62-es tanévre. SZFE Irattár. 5.

emlékeztek vissza a marxizmus-leninizmus jelenlétére a Főiskolán. Bíró Zsuzsa¹⁰⁵ felidézett egy nagy botrányt kiváltó, 1953-as pamfletet, amellyel érzékeltette, hogy az adott korban hogyan képezte gúny tárgyát a művészeti képzésen belül az ideológiai oktatás:

„Egyszer nagyon megtámadva éreztük magunkat, és azt gondoltuk, hogy kirúgnak minket, és tulajdonképpen jogos volt a félelem. Ez '53-ban volt, amikor csináltunk egy pamfletet. A pamfletnek az volt a lényege, hogy Chaplin¹⁰⁶ Magyarországra látogatott, mert meghallotta, hogy Magyarországon még mindig játsszák a filmjeit, noha már sem Amerikában, sem Európában nem játszották ezeket, ugyanis mindenkivel összeveszett, mert egy kommunista szimpatizáns volt Svájcban. És a pamfletben azt képzeltük el, hogy már csak a Színművészeti Főiskolán játsszák a filmjeit, és ezért eljön Budapestre és meg akarja nézni a régi filmjeit, és meg szeretné ismerni azt a nagyszerű iskolát, ahol róla még beszélnek. És akkor ment osztályról-osztályra, hogy megismerje az osztályokat – és ezen belül rettenetesen jól ki lehetett gúnyolni mindenféle hülye jelenséget. Jól sikerült a pamflet. És politikailag is nagyon merészre sikerült, például Keleti Mártont kikészítettük azzal, hogy ő nem tud filmet rendezni, kizárólag az eszme érdekli. Néhány tanárt, akiket utáltunk, azokat nagyon-nagyon kiveséztünk. A végén láttuk Simon Zsuzsán, hogy zöld meg fehér, nincs magánál, és hogy ebből borzalmas botrány lehet. Megpróbáltuk a végén saját magunkat is kigúnyolni, nagyon jól, nagyon ügyesen, de nem használt semmit. [...] Mi körülbelül tízen voltunk, az úgynevezett pamflet-csinálók, de az egész iskola részt vett benne. Nagy lelkesedéssel, és pár nap alatt összeállt. Utána Simon Zsuzsa azt mondta, hogy ebből nem fog tudni minket megmenteni, már a Pártközpont is lejött, megérdeklődtek, hogy mi volt ez, mert már elterjedt. Egyes tanárok valószínűleg spiclik voltak, nem tudtunk mást elképzelni. És azt mondták, hogy ebből rettenetes nagy baj lesz. És akkor Háy valahogy ezt is elintézte – nem tudom, hogy hogyan. Amikor berendelt bennünket – négyen voltunk ott, azt hiszem, különböző osztályokból egy-egy ember –, kikérdezett minket, hogy mit akartunk ezzel, illetőleg x, y, z jelenteket mért nem hagytuk ki. Volt egy gyilkos jelenet, amiért ki kellett volna minket csapni: a jelenet az volt, hogy tanrendet készít a tanulmányi osztályról az egyik kis nő. Ezt úgy csinálja, hogy egy szerencsekerékbe bedobálja a tantárgyakat, mint marxizmus, orosz honvédelem, honvédelem, marxizmus, orosz honvédelem, mert már csak ezek a tantárgyak léteznek, és akkor a végén az utolsó

¹⁰⁵ Bíró Zsuzsa (1933-) dramaturg, forgatókönyvíró. 1951 és 1956 között járt a Színház- és Filmművészeti Főiskola dramaturg tanszakára.

¹⁰⁶ Harkányi Endre játszotta.

cédulát is bedobja, ami a *szakma* – akkor döbönt csend és függöny. Hát annyira bántó azért ez nem volt, de furcsa módon ettől örült meg Simon Zsuzsa. Valószínűleg ez valami félelmet okozott neki. Háynak nem tudtuk úgy elmesélni, hogy ne röhögjünk közben. Szóval az egész kicsit kabaréba fulladt, mert annyira friss volt az emlék, és végül a szigorú álarcát ő is kicsit lejjebb rakta. Azt mondta, hogy most felmegy Simon Zsuzsához és megbeszéli vele, de ne menjünk el, mert lehet, hogy azonnal visszkapjuk az indexünket. De semmi nem történt, hanem jött egy tanulmányi osztályos nő, az ajtón csak bedugta a fejét, és azt mondta, mehettek. Ennyi volt. Ettől függetlenül ez a pamflet egy nagy élmény volt. Mindenkinék, aki ebben részt vett, a főiskolás évének talán az egyik legnagyobb élménye volt.”¹⁰⁷

Moldova György,¹⁰⁸ aki Bíró Zsuzsa után egy évvel végzett a dramaturg tanszakon, egyik novellájában – retorikai túlzásokkal élve, az emlékeit parodisztikus stílusban elmesélve – szembeállította a főiskolai könyvtár hivatalos, cenzúrázott gyűjteményét az intézmény közegében privát úton megszerezhető tudással. Moldovának Simon Pál, a Főiskola adminisztrátora¹⁰⁹ adott a privát könyvtárából – akkoriban hivatalos úton beszerezhetetlen köteteket:

„Nem tudom, mekkora könyvtára volt otthon, de nem kérhettem olyat, amire doktor Simon Pál megrázta volna a fejét. Strindberget hozott, Panait Istratit, Bunyint, Molnár Ferencet, Hunyadi Sándort, Szomorj Dezsőt. Ha úgy-ahogy tájékozódni tudok a huszadik század irodalmában, azt Simon elvtársnak köszönhetem.”¹¹⁰

2.8. 1956-os események és a retorzió

¹⁰⁷ Oral history-interjú Bíró Zsuzsával. Készítette: Kelemen Kristóf, 2019.04.26., Budapest

¹⁰⁸ Moldova György (1934-) Kossuth-, Prima Primissima- és kétszeres József Attila-díjas író. 1952-1957 között járt a Főiskola dramaturg tanszakára. Rendkívül termékeny szerző (főleg a regény és a riportkönyv műfajában), saját memoárját tizenkét kötetben írta meg (*Az utolsó tölteny. Önéletrajzi töredékek*, 2004-2015).

¹⁰⁹ Moldova így idézte fel: „Felnéztem, egy hatvan év körüli, testes, hajlott orrú férfi állt előttem, látásból már ismertem: doktor Simon Pálnak hívták, a Főiskola legalacsonyabb rangú adminisztrátorai közé tartozott. Valaha saját színháza volt, de a felszabadulás után államosították – hogy továbbra is maradjon valami kapcsolata a színházzal, meg persze hogy éljen is valamiből, doktor Simon Pál eljött dolgozni a Főiskolára.” Moldova György: Doktor Simon Pál. in: Moldova György: *A beszélő disznó*. Budapest, Magvető, 1978. 157.

¹¹⁰ Moldova György i.m. 158.

Az 1956-os októberi események során a hallgatók közül sokan kiálltak a forradalmi eszmék mellett,¹¹¹ miután pár héttel korábban leváltatták Simon Zsuzsát az intézmény éléről – a *Művelt Nép* beszámolója szerint a diktatórikus vezetési stílusa miatt.¹¹² A cikk egyes részletei azt támasztották alá, hogy a diákság nem feltétlenül a marxista-leninista elvek ellen lázadt fel, inkább azok alkalmazása miatt, erről árulkodott például Gantner Jánosnak, a Főiskola DISZ-titkárának a megszólalása: „szemináriumszerűen oktassák ezentúl a marxizmust, úgy, ahogy a munkásmozgalom történetéből ismert forradalmár csoportok is tanulták egykor; így biztos, hogy egy asztal körül vitatkozva eredményesebben, alkotóbb módon sajátítja majd el az ifjúság a marxizmus elméletét.” Az 1956-os forradalmi események után több tanárt és hallgatót is előállítottak, ezek közül három olyan esetet emelek ki, amelyek a közösségi emlékezet visszatérő történetei.

Az akkor még dramaturg hallgató Csurka István a főiskolai nemzetőrség vezetője volt,¹¹³ majd a BM hivatalos kapcsolatainak („diákszálló gondnoka, a főiskola volt igazgatója”) jelentése és Csurka személyes kihallgatása után fél évre Kistarcsára internálták,¹¹⁴ majd „Raszkolnyikov” néven be is szervezték, viszont soha senkiről nem adott jelentést.¹¹⁵ Csurka osztályfőnökét, Háy Gyulát, a dramaturg tanszak vezetőjét 1957-ben hat év börtönre ítélték, 1960-ban szabadult – rá bővebben kitérek a disszertáció 3. *A dramaturg tanszak megalapítása az államosítás éveiben* című fejezetében. Ugyancsak a dramaturg szakon végzett 1955-ben Gáli József, de Bíró Zsuzsa

¹¹¹ Az '56-ban a Főiskolán történeteket többek között Kézdi-Kovács Zsolt *Az a nap a miénk* című 2002-es dokumentumfilmje dolgozta fel.

¹¹² Dömök Sándor: Művészek akarunk lenni! *Művelt Nép*, 1956.10.7. (https://archivnet.hu/sajtofigyelo/muveszek_akarunk_lenni.html) Utolsó letöltés: 2020.10.20.

¹¹³ A Diákszálló gondnoka így számolt be a BM-nek az esetről '57 januárjában: „Csurka István színész [sic!] hallgató 1956 október 25 és november 4-e között több (kb. 8) puskát és egy láda roginált [feltehetőleg originált, eredeti] csomagolású löszert hozott a Vorosilov u. 97 sz. alatti diákszálló épületébe. Ezekkel a fegyverekkel szerelték fel a hallgatókat és mentek be a Főiskolára. Főiskolai tevékenységüket nem ismerem. [...] November 6-7 között jöttek vissza a Főiskoláról. Ezt követően, amikor megjelent a statáriumról szóló rendelet, megjelent Pethes György a diákszállóban. Arról tárgyaltak, hogy most a szó erejével kell valamit tenni. Írni vagy valamit tenni kell. Csurka István ekkor elment Békésre, (lehetséges, hogy Pethes is vele utazott), egy hétig tartózkodtak Békésen.” ÁBTL 2.5.7. 944-750/1957. 4.

¹¹⁴ „Az elmúlt hónapok során hivatalos kapcsolatainkon keresztül (diákszálló gondnoka, a főiskola volt igazgatója) tudomást szereztünk arról, hogy Csurka István, a Színház- és Filmművészeti Főiskola V. éves dramaturg hallgatója ellenséges beállítottságú személy, aki az ellenforradalom előtt, de azóta is pártellenes magatartást tanúsít. [...] Véleményem szerint Csurka további szabadlábban való léte károsan hatna a Főiskola munkájára. Nevezett megrögzött ellensége a népidemokratikus rendszerünknek. A vele folytatott beszélgetésből kitűnik, hogy gyűlöli a pártot és a Szovjetuniót.” ÁBTL 2.5.7. 944-750/1957. 7-8. Az 1957. március 8-i jelentést Szabó János rendőr nyomozó őrnagy, a Budapesti Főkapitányság Politikai Nyomozó Főosztály B osztályának vezetője adta.

¹¹⁵ Erről bővebben: Szőnyi Tamás: Bűnhődés a bűn előtt. Csurka István az állanbiztonsági aktákban. 2012/6. (02.09), (<https://magyarnarancs.hu/belpol/bunhodes-a-bun-elott-78664#>) Utolsó letöltés: 2020.12.02.

elmondásából arra lehet következtetni, hogy az ellenálló főiskolai körrel szoros kapcsolatban volt:¹¹⁶ 1957. június 20-án ellenforradalmi tevékenység miatt halálra ítélték, majd jelentős hazai és nemzetközi tiltakozás hatására tizenöt év börtönre enyhítették az ítéletet, végül 1961-ben amnesztiával szabadult.

Feltehetőleg az 1956-os főiskolai események miatt próbálta meg a BM ellenőrzése alá vonni az intézmény belső működését: az 1956-1960 között végzett filmrendező osztályból két hallgatót (Szabó Istvánt „Képesi Endre” fedőnéven,¹¹⁷ Kézdi-Kovács Zsoltot „Lévai Tibor” fedőnéven)¹¹⁸ és az osztályfőnöküket (Máriássy Félixet „Jenei” fedőnéven)¹¹⁹ beszervezték ügynöknek, jelentéseik pedig főképp a tanárok és diákok 1956-os „ellenforradalmi” tevékenységével és az azt követően megszilárdult politikai beállítódásukkal foglalkoztak. Mégis, ha az ügynöki jelentéseket olvassuk, a félelem és a gyanakvás mellett folyamatosan megjelenik az öntörvényűség és a slamposság is. Erről tanúskodott a KISZ 1956 utáni megalapítása és a szervezet későbbi tevékenysége a Főiskolán.

2.9. A KISZ megalakulása és az 1956 utáni restauráció időszaka

Az államosítás korszakának társadalmi hálózatokat kontroll alá vonó tendenciája mutatkozott meg a Dolgozó Ifjúsági Szövetség (DISZ), majd később a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) Főiskolán történő megalapításában. A KISZ megalakulását országosan 1957. március 21-én, a Tanácsköztársaság kikiáltásának évfordulóján jelentették be az Erkel Színházban – csak pár hónappal az 1956-os harcok után. Ezzel egy olyan tömegszervezet jött létre, amely az MDP/MSZMP korábbi ifjúsági szervezeteinek (KIMSZ, MADISZ, SZIT, MINSZ, DISZ) utódjaként határozta meg önmagát. A KISZ az ifjúság kommunista szellemben való nevelése mellett tevékenyen részt vett a közösségi-, kulturális- és sportprogramok szervezésében is. A Színház- és Filmművészeti Főiskolán működő KISZ megalakulásának dátumát nem tudjuk pontosan. „Képesi Endre” fedőnevű ügynök¹²⁰ jelentéseiből az rekonstruálható, hogy a megalakulás 1957 tavaszáig nem történt meg,¹²¹ 1958 májusában viszont már egy KISZ-

¹¹⁶ Bíró i.m.

¹¹⁷ ÁBTL M-19593.

¹¹⁸ ÁBTL M-20274.

¹¹⁹ ÁBTL M-18658.

¹²⁰ Szabó István fedőneve, aki 1956 és 1960 között járt a Színház- és Filmművészeti Főiskola filmrendező szakára (osztályfőnöke: Máriássy Félix)

¹²¹ ÁBTL M-19593. 55.

gyűlésen történekről számolt be¹²² – tehát a két dátum közötti időpontra datálhatjuk a KISZ megalakulását a Főiskolán.

A KISZ kezdeteit meghatározta az 1956 utáni restauráció időszaka. Az 1957/58-as *Évkönyv* beszámolt róla, hogy „a tanítás megkezdése után a hallgatók részére három előadást szerveztünk az 1956. évi ellenforradalmi események értékeléséről. Az előadásokat Major Tamás, a Nemzeti Színház igazgatója, Mesterházi Lajos író és dr. Kádár Miklós egyetemi tanár¹²³ tartották.”¹²⁴ „Képesi Endre” 1957 áprilisában már leírta a KISZ megalakulásának időszerűségét, és hogy „a hallgatók egy része erősen meggondolta a helyzetet, s végül a helyes útra tért”,¹²⁵ vagyis ellenforradalomként értékelték a történeteket. A dossziében előkerült, hogy ki volt hajlandó felvonulni 1957. május 1-én – amely rituálé a forradalom után szimbolikus kiegyezést jelentett a hatalommal.¹²⁶ „Képesi” azt is leírta, hogy az elsőéves filmrendezők megállapodtak abban, hogy „ha addig felsősök nem alakítanak KISZ-t, mi megalakítjuk a rosták után vagy tanév elején” – a rosták előtt viszont szerették volna elkerülni a karrierizmus látszatát.¹²⁷ Többükről olvasható a későbbi jelentésekben, hogy a KISZ alapítói között voltak, tehát az elsőéves filmrendező osztálynak¹²⁸ nagy szerepe volt az ifjúsági szervezet létrejöttében. „Képesi” jelentése alapján már a kezdetektől lehetett hallani gúnyolódó, kritikus hangokat a KISZ-szel szemben: „Egyesek szerint II. évf. színészhallgatók sok diákot megszólítottak: megalakítottuk a KISZ-t, lépj be. S mikor az illetőt már meggyőzték a belépés helyességéről, kijelentik, hogy ez egy »maszek« KISZ, a »kínlódo ifjak szövetsége«.”¹²⁹

1957-ben Simon Zsuzsa leváltását követően¹³⁰ Olty Magda, a Főiskola színészmesterség tanára került a főigazgatói pozícióba. Ez az intézményi autonómia szempontjából pozitív váltás volt, mivel Olty „a hallgatók közül, akit tudott, megvédett”, ehhez pedig a személyes kapcsolataira tudott támaszkodni:

¹²² ÁBTL M-19593. 79.

¹²³ Dr. Kádár Miklós (1904-1971), jogász, egyetemi tanár. 1945 után kiemelkedő szerepet játszott a népi igazságszolgáltatás kiépítésében. '49-től az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar büntetőjogi tanszékének vezetője.

¹²⁴ [N.N.]: Az 1957/58. tanulmányi év. in: *Évkönyv*. 1958. 7.

¹²⁵ ÁBTL M-19593. 49.

¹²⁶ „29-én Május 1-i megbeszélés volt az Ódry teremben, délután 14 h-kor, de ezen csak nagyon kevesen jelentek meg. Bodrogi Gyula kijelentette, hogy ő nem vonul fel, mert sohase vonult, neki tömegiszonya van. A filmrendező I. évf. nevében Gyöngyösi Imre kijelentette, »a felvonuláson ott lesz az egész osztály«.” ÁBTL M-19593. 49.

¹²⁷ „megállapodtak abban, hogy nem lenne helyes, ha most, a rosták előtt elsőévesek alakítanák meg a KISZ-t, mert annak olyan látszata lenne, hogy evvel akarják elkerülni a kiesést.” ÁBTL M-19593. 55.

¹²⁸ Máriássy Félix osztályának tagjai: Elek Judit, Gábor Pál, Gyöngyössy Imre, Kardos Ferenc, Kézdi-Kovács Zsolt, Rózsa János, Singer Éva, Szabó István, a negyedik évfolyamtól pedig Huszárik Zoltán

¹²⁹ ÁBTL M-19593. 49.

¹³⁰ Nánay i.m. 214.

„Azért nevezték ki, mert megbízható volt: Major Tamásnak a háború előtt élettársa volt, Marosán Györgynek pedig közeli barátja. Mindketten komoly politikai hatalomnak számítottak akkor. Majornak biztosan az is könnyebbséget jelentett, hogy nem kellett annyi szerepet osztania rá a Nemzeti Színházban, ahol Olty akkoriban színész volt”.¹³¹

Ez alapján úgy tűnhet, politikailag kipárnázott helyzetbe került a Főiskola, talán ez volt az egyik oka annak, hogy a KISZ-működés folyamatosan akadozott – az ügynökjelentések szerint legalábbis. „Képesi” egy 1958. május 19-i KISZ-gyűlésről úgy számolt be, mintha egy bohózat jelenetét írta le:

„A gyűlés lényege: Lugossy László titkár beszámolója és az azt követő vita [...] A titkári beszámoló lényege az volt, hogy a szervezet nem dolgozott semmit, a vezetőség sem. A beszámoló után Barna László elvtárs, politikai gazdaságtan tanár is kijelentette ugyanezt, s örült, hogy az ifjúság kis eredményeket nem tart eredménynek, hanem kijelenti, hogy nem csinált semmit. Pajor elvtársnő a Főiskola párttitkára csodálkozását fejezte ki, hogy a tagság hallgat, s ehhez a lehetetlen állásponthoz nem szól hozzá, hiszen a KISZ mégiscsak dolgozott, nem is keveset. [...] enyhén heves vita alakult ki, melynek végeredménye közel kétórás vita alapján: valamit mégis dolgozott a szervezet.”¹³²

A KISZ-munka hiánya a későbbiekben is probléma maradt,¹³³ majd 1959 februárjában robbant ki az ellenséges hangok jelenlétéről szóló vita, amikor a KISZ ünnepélyes tagkönyvkiosztó gyűlésén Barna László, a politikai gazdaságtan tanára felszólalt, „hogy a tagság nem érdemli meg a párttagsági könyvköz hasonló tagkönyvet, mert nem végzett eddig jó munkát, és sok az ellenséges hang.”¹³⁴ Az ügynöki beszámoló szerint Barna az átnevelő, egyéni meggyőző munka helyett azt képviselte, hogy:

„ki kell élezni a dolgokat, kiélezett politikai harcot fogunk folytatni minden ellenséges megnyilvánulás ellen. Minden elsőéves jelenlétében gyűlést tartunk s nyíltan kérjük számon a politikai órák alatti magatartást. A KISZ-nek kell eltávolítani egy-két embert, hogy rend legyen!”¹³⁵

¹³¹ Oral history-interjú Lengyel Györggyel. Készítette: Kelemen Kristóf, 2017.01.07., Budapest

¹³² ÁBTL M-19593. 79.

¹³³ „November végén és december elején a film-főtanszak hallgatói az *Álmatlan évek* és a *Becsület* produkciókban szakmai gyakorlaton voltak, s így a főiskolai KISZ-szervezet munkája úgyszólván teljesen megállt. A színházi KISZ-csoport nemhogy helyettesítette volna a hiányzókat, hanem ellenkezőleg, ők sem csináltak semmit.” ÁBTL M-19593. 113.

¹³⁴ ÁBTL M-19593. 123.

¹³⁵ ÁBTL M-19593. 123.

Ez később Olty Magdához is eljutott, aki „Képesi” szerint „nem engedi azt állítani, hogy a főiskolán ellenséges megnyilvánulások vannak, nem voltak soha, és nem is lesznek.”¹³⁶ Olty mindössze „éretlen elemeknek” nevezte az ellenségesnek tartott személyeket, viszont az ügynök a jelentését úgy fogalmazta meg, hogy mindez inkább ferdítésnek hatott, egy jelenlévő probléma eltagadásának, és nem egy hiteles állításnak. Nem meglepő a tartótiszti javaslat a jelentés végén (amely egyébként Barna „szektáns” elhajlásával is kritikus volt): „Aczél elvtárs figyelmét fel kell hívni a fenti egészségtelen jelenségekre”.¹³⁷ „Képesi” egy pár héttel ezelőtti jelentésében is felelősségre vonta a Főiskola vezetését a hallgatók apolitikus viselkedése miatt: „benn élnek a hatalomban, és túl nagy nyugalommal”.¹³⁸

Ezzel szemben állt „Lévai Tibor” fedőnevű ügynök¹³⁹ korábban, az 1958/59-es tanév elején adott jelentése: „Általában az a vélemény, hogy ez a tanév tisztább körülmények között indul, mint az előző. A hangoskodók egy csoportja végzett már és az eszmei irányítás szinte teljesen a III-II év kezében van, akik között sok a KISZ-tag. [...] A KISZ tagoknak van tekintélyük az elsősök előtt.”¹⁴⁰

A levéltári iratok értékeléséhez és a hallgatók KISZ-hez való viszonyának megértéséhez fontos segítséget nyújtott Lengyel György, aki 1956–1961 között járt a Főiskola színházi rendező szakára. Ő nem lépett be a szervezetbe, kívülről látta és kívülről tudta nézni a megalakulását. Lengyel úgy véli, csak pár ember esetében számított a politikai meggyőződés, a legtöbben azért léptek be, mert különben bizonyos hátrányok érték volna őket. Egyes tanárok (például Fövényné, aki az esztétikát tanította, vagy Kéri Elemér) rendszeresen szóvá tették azt, ha valaki elkerülte a KISZ-t – de például Olty Magda szerinte nem tartotta számon, hogy ki tagja a szervezetnek. Lengyel György tudomása szerint a KISZ-ben főképp a filmes osztály vitte a vezető szerepet (ezt az ügynökjelentések is alátámasztották), akik között sokan elkötelezett baloldaliak voltak, de az őszintén meggyőződéses hallgatók közé sorolta egykori osztálytársát, Molnár Gál Pétert is¹⁴¹ – ezzel szemben „Lévai Tibor” azt írta Molnár Gál Péter KISZ-en belüli tevékenységéről, hogy „a Főiskolán kezdettől fogva igen passzív magatartást tanúsít. Belépett ugyan a KISZ-be, hogy azután egyszerűen kimaradjon – nem kis megrökönyödéssel. Nem érdekel, független akarok maradni – mondta.”¹⁴²

¹³⁶ ÁBTL M-19593. 123.

¹³⁷ ÁBTL M-19593. 124.

¹³⁸ ÁBTL M-19593. 118.

¹³⁹ Kézdi-Kovács Zsolt fedőneve, akinek a jelentései általában a bevédés jegyében születtek, a tartótisztek ezért legtöbbször semmitmondónak találták a szövegeit

¹⁴⁰ ÁBTL M-20274. 25.

¹⁴¹ Oral history-interjú Lengyel Györggyel. Készítette: Kelemen Kristóf, 2016.12.20., Budapest

¹⁴² ÁBTL M-20274. 40.

„Mátrai Vilma” fedőnevű ügynök, aki nem a Főiskolára járt, hanem az egyik hallgatónak, Verdes Tamásnak a gimnáziumi osztálytársa volt, 1957-ben így számolt be kettejük Széchenyi strandon történt találkozásáról:

„Elmondta, hogy náluk az egyetemen nagyon kevés KISZ tag van, azok is letagadják, mert különben kicsúfolják őket. A közhangulat nagyon kommunista-ellenes (amit Verdes is helyeselt és alátámaszt), gyűlölik Simon tanárnőt, aki azelőtt igazgatónőjük volt és »sztálinista«, gyűlölik Major Tamást is ugyanez oknál fogva.”¹⁴³

2.10. Aktív szakmai és „ernyedt” mozgalmi munka a KISZ-ben

Több forrásból is kiderült – például az *Évkönyvekből* –, hogy a harminckét éves működése során a KISZ a főiskolás hallgatóknak külső fellépéseket szervezett rendszeresen (hozzájárulva a diákok intézményen kívüli megmutatkozásához), de ugyanígy programokat és kirándulásokat is – mindez azért fontos, mert e tevékenységén keresztül a KISZ működését nem csak politikai, hanem szakmai és közösségi szempontból is megvizsgálhatjuk. Egy 1981-es MSZMP-beszámoló¹⁴⁴ méltatta a KISZ-ben végzett mozgalmi munka hasznosságát, majd felsorolt számos rendezvényt, amelyeken részt vettek a főiskolás hallgatók a közelmúltban, például a Művészeti Főiskolák III. Fesztiválján Szentendrén,¹⁴⁵ a Józsefvárosi Ősz rendezvényein, de felléptek az orvosi egyetemen, egy mozgássérültek támogatására szervezett előadáson, továbbá a kerületben és számtalan egyéb helyen műsorokat és vetítéseket mutattak be. A beszámoló kiemelte, hogy „magunk is elképedtünk, hány alkalommal és helyen léptek fel hallgatóink!” Ezenkívül olyan főiskolai rendezvényeket is a KISZ szervezett, mint a gólyabál vagy a gólyatábor,¹⁴⁶ továbbá különböző belföldi kirándulásokat is megvalósított (pl.: Tóalmás, Eger, Szilvásvárad, Sopron)¹⁴⁷ – mindezzel bekapcsolódott az intézmény közösségi életébe. A KISZ szárnya alatt a főiskolás hallgatók rendszeresen végeztek tehetséggondozó¹⁴⁸

¹⁴³ ÁBTL M-22474. 51.

¹⁴⁴ A Színház- és Filmművészeti Főiskola MSZMP alapszervezete vezetőségének beszámolója az 1980/81 tanév munkájáról. SZFE Irattár

¹⁴⁵ Utóbbi fesztivált Csizmadia Tibor is említette a beszélgetésünk során, mint fontos hallgatói élményt, Lőkös Ildikó pedig a Budapesti Tanárképző Főiskola hallgatójaként vett részt a rendezvényen és emlékezett rá, hogy a Színház- és Filmművészeti Főiskola KISZ szervezete mennyire aktívan közreműködött a rendezvény megszervezésében. Oral history-interjú Csizmadia Tiborral. Készítette: Kelemen Kristóf, 2017.01.05., Budapest; Oral history-interjú Lőkös Ildikóval. Készítette: Kelemen Kristóf, 2017.11.23., Budapest

¹⁴⁶ *Évkönyv*. 1960. 4.; *Évkönyv*. 1961. 5. Továbbá Lőkös Ildikó is említette: Lőkös Ildikó i.m.

¹⁴⁷ Utóbbi kettőt a Keleti Pályaudvar KISZ szervezetével közösen szervezték. *Évkönyv*. 1961. 6.

¹⁴⁸ „Fontos feladatainknak tekintjük a tehetséges munkás-paraszt fiatalok megtalálását és tanítását. Jól segítette ezt a munkánkat a Főiskola KISZ szervezetének az a kezdeményezése, mely szerint több éve

és közművelődési feladatokat,¹⁴⁹ továbbá a szervezet rendelkezett saját költségvetéssel, ezért is volt hasznos bevonni különböző programok megvalósításába.¹⁵⁰

Mindemellett a KISZ politikai és művészeti témájú klub-beszélgetéseket is rendezett. Az MSZMP beszámoló a főiskolai KISZ Klub régebbi gyakorlataként említette, hogy „a hallgatónk rendszeres vendégei, vitapartnerei voltak a művészeti és politikai élet reprezentánsai (Aczél György, Kornidesz Mihály, Maróthy László, de folytathatnám a sort Jancsó Miklós, Oleg Tabakov vagy E. Drabkina nevével).”¹⁵¹

Az 1981-es beszámoló szerint általában a hallgatók által végzett szakmai munkához, külső fellépésekhez kapcsolódtak a KISZ fontosabb eredményei, a működését viszont kettősség jellemezte:

„egyfelől gyenge és egyenetlen belső szervezeti élet, másrészt néhol egészen kiemelkedő külső szereplés, közéleti tevékenység. [...] Mindent összegezve az elért eredmények ellenére is az ifjúsági mozgalom intézményünkben jelenleg jóval *ernyedtebb*¹⁵² állapotban van, mint 3-5 évvel ezelőtt, amikor a Főiskola KISZ alapszervezete elnyerte a KISZ KB Kiváló KISZ-szervezet zászlaját.”¹⁵³

A probléma legfőbb okának azt tartották, ami már az ötvenes években is felmerült, hogy a Főiskolán belüli szakmai feladatok mellett nem jutott elég lehetőség az aktív KISZ-munkára:

„sokak számára nem népszerű a KISZ-ben végzett tevékenység, s a fő érv itt az, hogy a hatékony mozgalmi munka rengeteg időt igényel, ami a megfeszített tanulmányi program teljesítésében hátrányt jelent, s ez a hátrány a szorgalom és a tehetség kielezett küzdelmében előbb-utóbb szakmai lemaradáshoz is vezet”¹⁵⁴

hallgatókból álló kisebb csoportok vidéki területeken tehetségkutató munkát vállaltak és végeztek, igyekezhén nagyobb érdeklődést felkelteni pályánk iránt.” Tájékoztató jelentés a Színház- és Filmművészeti Főiskoláról a fiatal művészek helyzetének... 5.

¹⁴⁹ „Főiskola KISZ szervezetére támaszkodva állandó feladatunknak tartjuk, hogy hallgatónk a főiskola belső munkája mellett rendszeresen részt vállaljanak külső közművelődési feladatokban. Színészi hallgatónk minden nyáron a KISZ építőtáborokban adnak műsorokat, ez évben is 33 alkalommal keresték fel műsoraikkal a különböző építőtáborokat.” Tájékoztató jelentés a Színház- és Filmművészeti Főiskoláról a fiatal művészek helyzetének... 6.

¹⁵⁰ Lőkös i.m.

¹⁵¹ A Színház- és Filmművészeti Főiskola MSZMP alapszervezete vezetőségének beszámolója az 1980/81 tanév munkájáról. SZFE Irattár

¹⁵² Az iratban az áthúzott *eredményes* szó helyére írták be az *ernyedtebb* szót.

¹⁵³ A Színház- és Filmművészeti Főiskola MSZMP alapszervezete vezetőségének beszámolója az 1980/81 tanév munkájáról. SZFE Irattár

¹⁵⁴ A Színház- és Filmművészeti Főiskola MSZMP alapszervezete vezetőségének beszámolója az 1980/81 tanév munkájáról. SZFE Irattár

A Főiskola sajátos, intenzív munkarendje tehát egy jellemző indok lehetett a KISZ kikerülésére. A rendszerváltás felé közeledve aztán ez a tendencia még inkább erősödött: Lőkös Ildikó¹⁵⁵ a nyolcvanas évek második felének KISZ-működéséről azt mondta, hogy akkor az már inkább nevetséges volt.¹⁵⁶

A KISZ a hallgatói önrendelkezés és érdekképviselet szerve is volt¹⁵⁷ – a mai Hallgatói Önkormányzat (HÖK) ilyen szempontból az utódjának tekinthető. Lőkös Ildikó, aki korábban a Budapesti Tanárképző Főiskolán KISZ-titkár volt, úgy emlegette az ifjúsági szervezetet, mint egy érdekképviseleti szervet, és arra is emlékezett, hogy rendszeresen tartottak gyűléseket és fórumokat.¹⁵⁸ Összehasonlítva a két intézmény KISZ-működését, szerinte a Budapesti Tanárképző Főiskolán „azért sokkal komolyabb KISZ élet működött. Nyilván a művészeti egyetemeken mindig lazábban vették.”¹⁵⁹ Ez a tendencia valószínűleg összefüggésben állt azzal, hogy a művészeti egyetemeken sokkal kisebb a hallgatók létszáma, emiatt pedig közvetlenebb a diákok kapcsolata egymással és a tanáraikkal. Tehát a már adott intenzív közösségi élet mellett a hallgatóknak nem volt úgy szükségük a KISZ-re mint találkozási felületre és fórumra, mint amennyire szükség mutatkozott rá egy nagyobb intézményben. Lőkös Ildikó a sokkal nagyobb létszámú Budapesti Tanárképző Főiskola KISZ-életéről azt állította, hogy „közösségi emberként, ha akartál valamiket szervezni, a KISZ-ben találtad magad”.¹⁶⁰

2.11. A *Sirály* – a Főiskola folyóirata a KISZ kötelékében

¹⁵⁵ Lőkös Ildikó 1984 és 1988 között volt a Színház- és Filmművészeti Főiskola dramaturg szakos hallgatója.

¹⁵⁶ Lőkös i.m.

¹⁵⁷ „Igenis szükség van nem formális, de érdemi problémákkal foglalkozó rendszeres vezetőségi ülésekre, KISZ-taggyűlésekre (ezt maga a KISZ-tagság fogalmazta meg a legutóbbi választások alkalmával is). Csak így tudja betölteni azt a fontos funkcióját is, hogy fórum legyen a hallgatók gondjainak, problémáinak képviseletében, s ne csak egy szűkebb kör, hanem a KISZ-tagság és a hallgatók zömének képviselőjeként partner tudjon lenni a különböző iskolai fórumokon (Egyetemi Tanács stb.)” A Színház- és Filmművészeti Főiskola MSZMP alapszervezete vezetőségének beszámolója az 1980/81 tanév munkájáról. SZFE Irattár. A hallgatói önrendelkezés megvalósult momentumaként említik 1975-ben az ifjúsági parlament eseményeit: „jó légkörben, a közös munka iránti felelősségérzettel aktívan vállaltak részt a hallgatók gondjaink, oktató-nevelő munkánk fejlesztésének megoldásában” Tájékoztató jelentés a Színház- és Filmművészeti Főiskoláról a fiatal művészek helyzetének... 7.

¹⁵⁸ Lőkös i.m.

¹⁵⁹ Lőkös i.m.

¹⁶⁰ Lőkös i.m.

A Főiskola első hivatalos folyóiratát a DISZ szervezet indította útjára *Főpróba*¹⁶¹ címen 1953 szeptemberében, amelyet a szerkesztők úgy definiáltak, hogy a „Színház és Filmművészeti Főiskola hallgatóinak válogatott irodalmi és tudományos dolgozatai”. Ebben valóban a hallgatók oktatáshoz kapcsolódó szövegei, órai dolgozatai jelentek meg, és az első szám bevezetőjében a szocialista-realista művészé válásnak fontos lépcsőjeként említették a gyakorlati képzés mellett elsajátítandó elméleti és esztétikai tudást, amelyről a hallgatók ezekben a szövegekben tettek tanúbizonyságot.¹⁶² Tehát a *Főpróba* a Főiskolán folyó irodalmi és a tudományos munka fóruma lett, és később a *Sirály* ezt a hagyományt vitte tovább – talán nem véletlen, hogy Nánay István a dramaturg hallgatókhoz kötötte a folyóirat elindítását,¹⁶³ akik valóban nagy arányban képviselték magukat a számok szerzői között. A *Sirály* első száma 1955. októberében jelent meg – ez ellentmond Nánay állításának, aki 1960/61-től datálja a *Sirályt*,¹⁶⁴ mivel az SZFE Könyvtárban ekkori az első szám,¹⁶⁵ azonban az OSZK-ban megtalálhatók korábbi számok is¹⁶⁶ – amilyen rendszertelenül jelent meg a folyóirat, annyira rendezetlenül végezték az archiválását is, a számozásából pedig kiderült, hogy több példány elveszett. A *Sirály* az órai dolgozatok mellett egyre inkább az egyéni kezdeményezések terepévé vált, például egyre több vers és novella jelent meg, a későbbi számokban pedig a folyóirat keretet adott útibeszámolóknak, különböző események személyes hangvételű ismertetésének vagy az intézményben folyó szakmai munka bemutatásának.¹⁶⁷ Az első számokban előfordult olyan közlemény is, mint a Rákosi Művek¹⁶⁸ DISZ szervezetével

¹⁶¹ *Főpróba* címen 5 db szám található meg az SZFE Könyvtárban, különböző időszakokból: 1953. szeptember, 1954. március, 1954. szeptember, 1970., 1972.

¹⁶² [N.N.]: A Főpróba első száma elé. in: *Főpróba*. 1953. szeptember

¹⁶³ Nánay i.m. 209.

¹⁶⁴ Nánay i.m. 210.

¹⁶⁵ A *Sirály*ból az SZFE Könyvtárban mindössze nyolc szám található meg, ezek is nagy időkihagyásokkal. Három különböző hullámban indult el a lap. 1961-ből két szám, 1962-ből is kettő olvasható, ezeknek azonos a borítója (a lap szerkesztői: Meszléri Judit, Kárpáti György, Sipos András, Orbán Tibor, Frisch Péter, Trencsényi Imre, Kende János, Gaál Albert). Ezután sok éves kihagyást követően 1977-ből, 1978-ból és 1979-ből található meg egy-egy szám, ezeknek borítója megváltozott (az 1977-es és 1978-as szám szerkesztői Kovácsi János és György László, a 1979-esnek pedig Benedek Gyula, Csizmadia Tibor, Gém György, Moldova Ágnes). Az 1982-es utolsó lapszámot ismét megváltozott borítóval publikálták. Több szerkesztővel, így Lőkös Ildikóval folytatott beszélgetéséből az derült ki, hogy kellett még lennie lapszámnak az említett nyolcon kívül.

¹⁶⁶ Az első számok szerkesztőiként Bodnár Sándor, Deme Gábor és Gantner János vannak megjelölve, a későbbieké Gábor Pál, Gyöngyössi Imre és Szilágyi Sándor. 1955 októbere és 1956 májusa között – a számozás szerint – 8 szám jelent meg, ezek közül 5 db található meg, majd az 1957-58-as tanév első félévéből egy összevont 1-2. szám.

¹⁶⁷ Utóbbira szolgált a későbbi számokban lévő Krónika rovat, amely az elmaradt *Értesítő*knak és *Évkönyvek*nek a pótlásának látszódik.

¹⁶⁸ Köznyelvben Csepel Művek, 1950-1956 között Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek, korábban Weiss Manfréd Acél- és Fémművek.

együttműködésben meghirdetett irodalmi pályázat az 1919-es csepeli vörösezered felállításának emlékére, amelyben „a Rákosi Művek munkásainak felszabadulás előtti, felszabadulás utáni életével kell foglalkozniuk, különös tekintettel a csepeli vörösezered volt katonáira.”¹⁶⁹ Különleges színháztörténeti forrás a *Részletek a Sirály vitán tartott beszámoló*ból című, szerző nélküli cikk, amely azt elemezte, hogy a hallgatók korábban megjelent írásaiban, azok művészi megvalósításában mennyiben érvényesültek az ideológiai szempontok. A szöveg lenyomatot ad arról, hogy az oktatási helyzetben hogyan működött a szocialista realizmus esztétikai és világnézeti elveit, a cikk szerzője (az érvelés pozíciójából arra lehet következtetni, hogy egy tanár) például Galgóczi Erzsébet írását elmarasztalta¹⁷⁰ (egy másik számban az is előfordult, hogy e szempontok mentén az egyik hallgató bírálta a másik novelláját).¹⁷¹ A *Részletek a Sirály vitán...* kritikát fogalmazott meg a korábbi számok szerkesztőinek politikai hibáival szemben (Moldova György úgy emlékezett, hogy a *Sirályt* ekkoriban a „legjellemzőbb jobboldali elhajlásnak” tartották),¹⁷² továbbá azt is rögzítette, hogy a vita és a meggyőzés fogalmi köré csoportosultak a politikai agitáció retorikai eszközei, és a nyilvános kritika az oktatás felől értelmeződött:

¹⁶⁹ Pályázati hirdetmény. *Sirály*, 1956/8. (május), 64. (Kizárólag az OSZK-ban olvasható.)

¹⁷⁰ „Galgóczi írása az író szándéka ellenére hatásában káros, romboló. [...] Hogyan, milyen eszmei, művészi hibák miatt áll elő ez a hatás? A káros hatás egyik forrása a körülmények torzító ábrázolása. A kisregény hőse Hartai Vera – akit ha hibás állásfoglalásai ellenére elfogadunk is u.n. pozitív hősnak – magányos. [...] Cselekvése számára az író nem teremt meg a reális bázist. Egyetem, Párt, Disz, pártlap szerkesztősége: minden hely és környezet ahol megfordul, az opportunizmus fészke. Hazugok, csalók, közönyösek, felelőtlen vagy felszínen úszkáló bürokraták élnek körülötte. Hiányzik az aktív környezet, melyből Hartai Vera harca kinő, mely küzdelmét (itt most tekintsünk el attól, hogy ennek a harcnak céljai is gyengén, helyenként hibásan motiváltak) diadalra viszi. Magányossága, melyet, kisregény lévén szó, még a műfaj ökonómiaja sem indokol, azt a hatást kelti, hogy a világ, amely körülveszi – mai világunkról van szó – hazug, embertelen.” [N.N.]: *Részletek a Sirály vitán tartott beszámoló*ból. *Sirály*, [é.n.] 4-5. szám, 2. (Kizárólag az OSZK-ban olvasható.) Majd a szerző Révait idézi, aki a pozitív hősök mellett fontosnak tartja a szókimondást és szembenézést azzal, hogy „a szocializmus építése nem sima és egyszerű dolog, hanem bővelkedik nehézségekben, harcban, konfliktusokban. [...] A pártnak erre az irodalom továbbfejlődése szempontjából igen fontos követelésére azonban nem az a válasz, hogy csak a csapdákat és buktatókat ábrázoljuk, hogy nem látjuk és a művészet eszközével nem mutatjuk meg azt, ami már más, ami új, a hibák elleni harc reális, egyre erősödő, a győzelem zálogát bíró bázisát.” [N.N.]: *Részletek a Sirály vitán...* 3.

¹⁷¹ Keszi Imre, a Főiskola irodalomtanára (1951-1957 között) a 3. számban a bírálatához írt helyreigazítást. A bírálat, amelyet Mann Lajos írt Deme Gábor *Egy szerelem fejfájára* című novellájáról, nem található meg (Keszi szövege szerint a 2. számban jelent meg). Keszi méltatja Mann kritikai szándékát, de a fogalomhasználatával vitatkozik. Keszi Imre: Néhány szükséges fogalom tisztázásához. *Sirály*, [é.n.] 3. szám, 18-20. (Kizárólag az OSZK-ban olvasható.)

¹⁷² Moldova a novellában felidézti a lapindítás körülményeit. „A *Sirály* közben karriert csinált, három-négy szám után szerepelt a DISZ Központi Bizottságának beszámolójában, mint »legjellemzőbb jobboldali elhajlás« – ami egy ilyen kis laptól igazán szép teljesítmény.” Moldova György: Az első novellám. in: Moldova György: *A beszélő disznó...* 175.

„Még csak egy kérdést: hiba volt-e, hogy megjelentek a *Sirály*ban ezek a nem problémamentes írások? Az első szám elvtelensége, az éles ellentmondás program és megvalósulás között feltétlen hiba volt, de nem kiadni Tarbay, Reif, Csurka, Mann írásait szintúgy hiba lett volna. A tökéletesség bürokratikus hajhászása féke az irodalom fejlődésének, a kísérletezés lehetősége bontakoztatja ki. Az elvtelen, eszmeileg hamis, hazug írások számára ott van, ott kell, hogy legyen a szerkesztői piros ceruza és olló. Ha azonban a tévedések egyes rész megoldásokban jelentkeznek, a szerkesztőség feladata, ha lehet rávezetni az írókat tévedéseire, ha nem sikerül ott vannak az olvasók s a viták, melyekben ha mindig marad is sok vitatható, mégis jelenthetnek az íróknak is segítséget. Ilyen vita elindítója kívánt lenni ez a beszámoló.”¹⁷³

A későbbi számokban a politikai tartalom teljesen háttérbe szorult, viszont a hallgatói közösségről való gondolkodás és a reformtörekvések megmaradtak. A nagy kihagyásokkal, különböző hullámokban elindított folyóiratban különböző szerkesztői ars poeticákat, komplex programokat vagy az egész intézmény fejlődését szolgáló célokat fogalmaztak meg,¹⁷⁴ és újra és újra felhívásokat intéztek az olvasókhoz: annak érdekében, hogy a lap egy olyan platform legyen, ahol a művészeti főiskolások kifejthetik véleményüket művészeti, esztétikai, társadalmi kérdésekről, ha valakinek a lap „arculatába illő bármilyen felelősséggel átgondolt és igényesen megfogalmazott szellemi terméke van, keresse fel vele a *Sirály* Szerkesztőségét”.¹⁷⁵ A megjelenések elmaradása valószínűleg a szerkesztői kapacitás hiányával is összefüggésbe hozható. Csizmadia Tibor¹⁷⁶ 2017-ben nem emlékezett pontosan a lapszerkesztés körülményeire, arra viszont igen, „hogymindig mondtuk, hogy csináljuk, csináljuk, de a fő tevékenységünk azért nem ez volt, hanem a vizsgaelőadások készítése.”¹⁷⁷ Ennek ellenére a számos nagy karriert befutott művész első írásait közlő *Sirály* fontos színháztörténeti forrás – főleg a szóbeliségben működő főiskolai hagyomány keretei között –, és bizonyítja, hogy bár a

¹⁷³ [N.N.]: Részletek a *Sirály* vitán... 8.

¹⁷⁴ 1961-ben a szerkesztők a következő célkitűzést fogalmazták meg: „minden lapzárta előtt a Főigazgató sajtótájékoztatót tart, melyen választ ad a hallgatók kérdéseire, illetve a Főiskola bizonyos problémáit a nyílt fórum elé tárja. A *Sirály* szerkesztősége érdekes, jó lapot akar közreadni, ezt természetesen csak a hallgatók közreműködésével valósíthatjuk meg. Számítunk minden érdeklődő hozzászólására, írására, kritikájára – biztosak vagyunk benne, hogy a *Sirály* kezdeményezője és kibontakoztatója lesz Főiskolánkon a vitázó, alkotó szellemnek.” *Sirály*, 1961/2. (december), 86. (A szerkesztők 1961-ben újakezdték a *Sirály* számozását, ezért sem tűnt fel eddig a hiányzó első nyolc szám.)

¹⁷⁵ *Sirály*, 1962/4. 130.

¹⁷⁶ Csizmadia Tibor 1978 és 1983 között volt a Színház és Filmművészeti Főiskola színházi rendező szakos hallgatója

¹⁷⁷ Csizmadia i.m.

DISZ, majd a KISZ alá tartozott, a lapban inkább a szakmai munka került a fókuszba, miközben a hallgatók alakították a formáját.¹⁷⁸

A fejezetben a Főiskola államosítás utáni átszervezését és a marxista-leninista ideológiai nevelés eszközeit mutattam be a színházi- és filmművészképzés közegében, továbbá érintettem, hogy a közösségi emlékezet hogyan rögzítette mind az államhatalom, mind a politikai kérdések jelenlétét a Főiskolán. A forrásokból az derült ki, hogy a pártvezetés nehezen fért hozzá a Főiskola belső társadalmi hálózatához, a tanárok és a hallgatók rendszeresen a kijátszás eszközeit vetették be annak védelme érdekében.

¹⁷⁸ A hagyomány később is tovább élt: az SZFE Könyvtárban a 90-es évekből megtalálható a *Matiné* című főiskolai folyóirat, és a 2020/21-es tanévben a másodéves dramaturg hallgatók újra felélesztették a *Sirály* emlékét *Az utolsó szám* címen.

3. A dramaturg tanszak megalapítása az államosítás éveiben

„Az igazgató a színház első dramaturgja”¹⁷⁹

3.1. Az új magyar dráma ügye és a dramaturgok szerepe

1945 után az újjáépülő, szovjetizálódó magyar színházművészetnek új történetekre volt szüksége, amelyek szocialista témákat vittek színre, és az új közönségréteg azonosulását segítő a munkás vagy szegényparaszt közeget mutatták be. Az államosítás éveiben nagy hangsúlyt kapott az új magyar dráma ügye a különböző színházszakmai fórumokon, amelyet a pártdirektíva is támogatott. Az új darabok iránti ideológiai igény azonnal ráirányította a figyelmet – a magyar színházi hagyományban talán először – a dramaturgok fontosságára. Mind a politikusok,¹⁸⁰ mind a színházi szakma részéről megfogalmazódott e munkakör újradefiniálásának igénye: „A dramaturgia ma harci terület, a színházak központi kérdése. Nem akarok sovíniszta lenni, de mondhatom, ha a színházakban nem is a legfontosabb a dramaturgia, de a munka elseje. Az első munka a műsor összeállítása, azután következik a rendező, a színész feladata.”¹⁸¹ Már 1945 előtt kialakult az a hagyomány, hogy a dramaturgok olvassák és véleményezik a színházhoz beérkező új színdarabokat, és a feladatkörük ezután ideológiai irányt vett:

„Dramaturgiánk legfontosabb feladata minden segítséget megadni íróinknak, hogy szocialista realista alkotásokat teremtsenek. Segítsék, támogassák íróinkat, tegyék minél tökéletesebbé új műveinket – ettől semmi fáradságot ne sajnáljanak. Ugyanakkor vigyázzanak arra, hogy túlbuzgalomból ne a dramaturgia írja meg a darabot – az új szocialista realista drámát *íróinknak* kell megteremtenie. A dramaturgok mintegy bábái legyenek a születésnek. Hogy ezt a főfeladatot megvalósíthassák, dramaturgjaink

¹⁷⁹ Horvai István: Új magyar dráma és kritika (előadás a Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség I. színházi konferenciáján, 1950. szeptember 15-16.). *Színház- és Filmművészet*, 1950/1-2. (október-november) 50.

¹⁸⁰ „a dramaturgiai munkának most, amikor az új magyar dráma fejlesztése van napirenden, jelentősége nagyobb, mint bármikor.” Losonczy Géza: Színházaink a szocialista fejlődés útján. *Társadalmi Szemle*, 1950/10. 803.

¹⁸¹ Karinthy Ferenc felszólalása, A Dramaturg Szakosztály munkatervének és a klasszikus magyar drámai hagyomány felhasználásának megvitatása, 1950. május 22. (jegyzőkönyv), OSZMI 2010.98.1, 7.

súlyosan elmaradt politikai szakmai tudását kell állandó képzéssel fejleszteni szövetségeinkben...”¹⁸²

A megnövekedett feladatok szükségessé tették a dramaturgok nagyobb számú foglalkoztatását és egyben a képzésüket is – erre kitért Major Tamás a Színház- és Filmművészeti Szövetség első konferenciáján 1950-ben:

„Szövetségünk keretében dramaturgiai tanfolyam fog indulni, melynek négyes célja: a) új dramaturgkáderek felkutatása és nevelése, b) dramaturgiánk elvi kérdéseinek tisztázása, c) a magyar haladó dramaturgiai hagyományok értékelése [...], d) Főiskolánk dramaturgiai tantervének megteremtése.”¹⁸³

A dramaturgképzést egy évvel később, 1951-ben egy hosszabb emigrációból hazatérő, külföldön már sikeres drámaíró indította el a színházművészeti felsőoktatásban: Hágy Gyula Moszkvából érkezve azonnal az újjáépülő íróközösség színházi motorjaként a nemzeti drámaírás, az elkötelezett szocialista realista dramaturgia magyar gyakorlatának hirdetője lett. Az egykori tanítványok közül ma már kevesen élnek, még kevesebben vállalkoztak interjúra, de a korábban rögzített visszaemlékezések, az SZFE Irattárában fellelhető iratok és a Bíró Zsuzsával készített oral history interjúm által mégis sok minden kiderült Hágy pedagógia munkásságáról. Fontos forrásnak bizonyultak Hágy elméleti írásai, amelyek nemcsak a szocialista-realista színházesztétika térfoglalásához,¹⁸⁴ hanem a dramaturg munka önálló szakmai emancipációjához is hozzájárultak.

3.2. Hágy Gyula rövid életrajza

Hágy Gyula (1900–1975) Kossuth-díjas író, drámaíró, műfordító, forgatókönyvíró – külföldön a Julius Hay nevet használta. Egy Szolnokhoz közeli kisvárosban, Abonyban született: zsidó család gyermeke, apja mérnök. Fiatalon illegális kommunista lett, majd a Tanácsköztársaság bukása után Drezdába és Berlinbe emigrált, ahol díszletfestőként és -tervezőként dolgozott. Az S. Fischer Verlagnak elküldött kéziratai indították el drámaírói pályáját. Berlinben

¹⁸² Horvai i.m. 50.

¹⁸³ Major Tamás: Feladatunk az elmúlt évad tanulságai alapján (előadás a Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség I. színházi konferenciáján, 1950. szeptember 15-16.). *Színház- és Filmművészet*, 1950/1-2. (október-november) 10. Az előadás egy későbbi pontján Major kitér arra, hogy „egyik legfontosabb feladatunk ezen a területen az új dramaturg káderek keresése és nevelése, részint a kultúriskolákon képzett káderek bevonásával, részint szovjet példa nyomán – ahogyan ez már a Nemzeti Színházban megtörtént – a színészeknek a dramaturgiai munkára való mozgósításával.” Major Tamás i.m. 31.

¹⁸⁴ Lásd erről bővebben: Jákfalvi Magdolna, *A valóság szenvedélye*. DSc-értekezés (Budapest, 2019).

megismerkedett Bertolt Brechtel, 1932-ben pedig a Max Reinhardt-féle berlini Deutsches Theaterben tartották az *Isten, császár, paraszt* ősbemutatóját, amelyet végül a szélsőjobboldali sajtó tiltakozása miatt betiltottak. 1935-ben a Szovjetunióba, Moszkvába menekült, ahol forgatókönyvíró lett az agitprop filmek gyártásával foglalkozó „Mezsrabpom” filmgyárban. Bár a közös filmek nem valósultak meg, együtt dolgozott Pudovkinnal és Eizensteinnel, illetve élő kapcsolatba került a moszkvai emigrációban élő, kommunista elit tagjaival: Rákosival, Révai Józseffel, Nagy Imrével és Lukács Györggyel. 1945-ben tért vissza Budapestre, ahol azonnal ünnepezt drámaíróvá és a színházi világ sztárja vált:¹⁸⁵ sorra mutatták be magyar színpadokon korábban nem játszott és új műveit, többek között *Az élet hídját*,¹⁸⁶ amelyért Kossuth-díjat kapott. 1948-tól a Hunnia filmgyár fődramaturgja, 1951-től a Színház- és Filmművészeti Főiskola újonnan megalakult dramaturg tanszakának vezetője lett.¹⁸⁷ A nyilvánosság előtt fokozatosan a Párt ellen fordult. 1956. október 6-án megjelentette a kommunista bürokrata paródiáját megteremtő *Miért nem szeretem?* című Kucsera-cikkét.¹⁸⁸ Az 1956-os forradalom leverésének napján, november 4-én feleségével, Majoros Évával¹⁸⁹ együtt ő olvasta be a Kossuth Rádióban a nemzetközi közvéleménynek szánt híres segélykérést („Segítsetek! Segítsetek! Segítsetek!”), amiért 1957-ben hat év börtönre ítélték. 1960-ban szabadult amnesztiával. A Főiskolán 1958-ban kifutott az utolsó dramaturgosztály, újat pedig nem indítottak,¹⁹⁰ így Háy tanári pozíciója megszűnt. 1963-tól utazhatott külföldre, majd 1964-ben többé nem tért vissza, és Svájcban, Asconában telepedett le, ahol élete végéig, 1975-ig élt.

¹⁸⁵ Szabó János így összegzi Háy pozícióinak sokaságát: „Jelentékeny kultúrpolitikai feladatok sorát bízzák rá – a Magyar-Szovjet Baráti Társaság főtítkára, majd elnöke, a Szabad Nép színházkritikusa, az Írószövetség elnökségének tagja, a főiskolán tanít, nemzetközi konferenciákon képviseli az új Magyarországot –, és szava mindenfajta színházi ügyben sokat nyom a latban.” Szabó János: Varró Gáspár Igazsága. Háy Gyula színműve. *Színháztudományi Szemle*, 1989/26. 172.

¹⁸⁶ Bemutató: 1951. február 13., Nemzeti Színház, rendező: Gellért Endre, Várkonyi Zoltán. Háy a darabért egy hónappal később már elnyerte a Kossuth-díjat, pár hónapon belül pedig több vidéki színházban is bemutatták: Győrben, Szegeden, Miskolcon, Kecskeméten és Szolnokon.

¹⁸⁷ Korábban csak a rendező szakon belül fordult elő dramaturgiaoktatás.

¹⁸⁸ Háy Gyula: *Miért nem szeretem?* *Irodalmi Újság*, 1956. okt. 6., 3-4.

¹⁸⁹ Háy (Majoros) Éva (1915-2006) dramaturg, szerkesztő, fordító. Budapesten született, 1942-től tagja a kommunista ellenállási mozgalomnak, 1957. előtt a Vígyszínház dramaturgja. Háy Gyula harmadik felesége, az író hagyatékának későbbi gondozója. A hagyaték egy része a Deutsches Literaturarchiv Marbach-ban található, amely a Deutsche Schillergesellschaft gondozásában működik Schiller szülőhelyén, Marbach am Neckarban: „A 37 dobozból álló hagyaték egyébként Marbachban található, egy Stuttgart melletti kisvárosban, a dombtetőre épített archívumban, jól temperált kazamatában, szakszerű körülmények között.” Zöldi László: *Író a dobozban. 168 Óra*, 1995/18. 47. A hagyaték másik része megsemmisült: „a lakást elveszik, a folyószámlákat, amelyekről a háztartási költségeket kellene fedezni, zárolják; Mariskát [házvezetőnőjük, Varga Mária – KK] olyan pánikállapotba hozzák, hogy tiszta félelemből elpusztítja archívumunkat, értékes, mai századi dokumentumokat.” Háy Éva: *A barikád mindkét oldalán*. Budapest, Osiris, 2000. 374.

¹⁹⁰ Legközelebb 1973-ban végzett egy dramaturgosztály esti tagozatként (összesen négy fő, Schwajda György is köztük volt), később színházelmélet címen folytatódott a szak története, majd 1983-ban

3.3. A szakindítás előzményei: a tananyagot felépítő új kánon megalkotása

A szocialista realista színháznak kellett az új darabok, de legalább annyira szükség volt a klasszikusokra is – természetesen egy ideológiai szelekción átesett, haladó hagyomány mentén áthangolt új kánonra. Ehhez tervszerű kereteket adott a Népművelési Minisztérium Színházi Főosztálya alá tartozó Dramaturg Szakosztály (máshol Tagozat) munkája: „Ez a szakosztály a színházi dramaturgok munkaközössége. Itt fogjuk megbeszélni közös problémáinkat, összehangolni munkánkat, megtárgyalni az egyes konkrét kérdéseket az egyes darabokkal kapcsolatban, valamint az ideológiai kérdéseket”¹⁹¹ – fejti ki Karinthy Ferenc, a Nemzeti akkori dramaturgja 1950-es, májusi, első ülésükön.¹⁹² A fennmaradt jegyzőkönyv rögzítette a korszakban jellemző dramaturg feladatköröket,¹⁹³ a dramaturg szakma hiányosságait és fejlesztendő készségeit,¹⁹⁴ továbbá azt, ahogyan a szakma nagyjai közösen próbálták határidős,

végzett ismét dramaturgosztály a Főiskolán (ide járt többek között Kárpáti Péter, Szász János és Zsótér Sándor).

¹⁹¹ Karinthy Ferenc i.m. 1.

¹⁹² A Dramaturg Szakosztály megalapításáról a Szabad Európa Rádió is beszámolt 1950. november 20-án, egy egészen más nézőpontból: „Moszkva nem elégedett a magyar színházak műsorválasztásával. A szovjet magasztalása sokszor ellentétes reakciót vált ki a közönségben, míg más darabokban a »szocialista építés« nem kap kellő hangsúlyt. Hogy hasonló hibák ne forduljanak elő a jövőben, a Népművelési Minisztériumban létrehozták a Dramaturg Tagozatot, melynek vezetője Szendrő Ferenc lett, aki szovjet állampolgár és közismert agitátor volt. A mezőgazdasági miniszter, Erdei Ferenc testvére Erdei Sándor is a tagozat tagja lett. A tagozat feladata, hogy durván eltörölje a színről azokat a darabokat, amelyek nem követik szigorúan a Kominform irányvonalát.” Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: US Office: Hungarian Subject Files, 300-7-1:15/9 (*Dramaturgic Council*), OSA Archívum (fordítás: Leposa Balázs)

¹⁹³ „Mi is beleestünk abba a hibába a Nemzeti Színháznál, hogy azt hittük, a dramaturgnak tulajdonképpen az a dolga egy Shakespeare vagy egy Molière előadásnál, hogy jó fordításról gondoskodjék. [...] A dramaturgnak együtt kell dolgoznia a rendezővel. Neki kell megtárgyalnia az igazgatósággal és a rendezővel a darab főbb szempontjait, azt, hogy mi lényeges a darabban, mit akarunk kiemelni. Rá kell mutatnia a dramaturgnak azokra a veszélyekre, amelyek a darab előadásakor felmerülhetnek. A dramaturgnak ismernie kell azokat a sablonokat, amelyek a rendező, a színészek, a díszletezők munkájába becsúszhatnak s ezekre előre fel kell hívnia a figyelmet. Meg kell itt mondanom, hogy e tekintetben példát mutató Gellért Endre, aki mielőtt egy darab rendezésébe belefog – akár Shakespeare, akár Molière, akár Lope de Vega darabról van szó – előzőleg mindig alaposan, hosszasan, részletesen napokon keresztül megtárgyalja a kérdéseket a dramaturgiával. Ezzel nem veszít, hanem nyer időt, mert előre tisztáz egy csomó olyan problémát, amely különben csak később merülne fel.” Karinthy Ferenc i.m. 2. Ezenkívül felmerült feladatként többek között az évfordulók, centenáriumiak számontartása, ahhoz kapcsolódó bemutatók ajánlása, a különböző színházak eltérő profiljának körvonalazása és az üzemi kultúracsoportok meglátogatása.

¹⁹⁴ „A dramaturgok a színháznál nagyrészt írók, akik foglalkoznak dramaturgiával, de nem abban képzett, régi gyakorlattal bíró, elsőrangú szakemberek. Még nem is olyan régen az akadémián az volt a helyzet, hogy aki valahogy színésznek nem volt jó, elment rendezőnek, és aki azután rendezőnek sem volt jó, – dramaturg lett. Ebből az derülhetett ki, hogy a dramaturg a világ ocsúja, az van a legalján.” Karinthy Ferenc i.m. 2. „Súlyos hibája a dramaturgoknak az is, hogy a műveltségük bizony elég gyenge

tervszerű munkába szervezni a 19. századi magyar drámairodalom ideológiai alapú újraolvasásának monumentális feladatát, felosztva a korszakokat és az írókat egymás között, kijelölve a különböző kérdések felelőseit. Békés István előadásában arról számolt be, hogy „partizán módra” elkezdte ezt a munkát,¹⁹⁵ és a Széchényi Könyvtár Kézirattárában, nyitvatartási időben nekiállt olyan darabok átnézésének is, amelyeket a kiegyezés utáni időszakban politikai okok miatt nem adhattak ki – hátha talál ezek között a haladó hagyományba beilleszthető műveket vagy egy-egy releváns részletet. Számos szerzőt és művet felsoroltak az ülésen, és részletesen megtárgyalták, hogy mit milyen mértékben kell átdolgozni vagy egy-egy műből mit lehetne hasznosítani. Olyan szerzők, mint Czákó Zsigmond vagy Rákosi Jenő, azonnal kiestek az új kánonból, Szigligeti vagy Csiky esetében átírásokat javasoltak, Obernyik Károly „érdekében vesződtek”, Eötvös József *Éljen az egyenlőség* és Gaál József *A peleskei nótárius* című darabjainak pedig rövidtávú műsorra tűzését javasolták.

Az itt elkezdett munkának¹⁹⁶ szimbolikus jelentőségű kiadványa lett *A magyar dramaturgia haladó hagyományai* című későbbi, 1953-as kötet,¹⁹⁷ amelyben Bornemisza Pétertől Móricz Zsigmondig a magyar színháztörténetben tevékenyen működő írók dramaturgiai írásait, tanulmányait gyűjtötték össze, megteremtve ezzel a magyar dramaturgiai hagyomány kontextusát – amely ideológiai kérdésektől függetlenül, a dramaturgiai hagyomány magyarországi kanonizációja mentén is olvasható. Ennek adta keretét Háy Gyula stratégiai előszava, amelynek során az adott politikai erőterben rögzítette a dramaturg szakma (és a kortárs drámaírók) fontosságát. Rákai Orsolya fejti ki, hogy a haladó hagyomány fogalom milyen fontos szerepet játszott az irodalomelmélet professzionalizálódásában, még ha a politikai rétegei miatt a rendszerváltás után a kutatói figyelem számára érdektelennek is mutatkozott.¹⁹⁸ Ugyanez a professzionalizációs szándék tapasztalható, ha a magyar dramaturgia történetének 1945-1956 közötti korszakát vizsgáljuk.

lábán áll.” Karinthy Ferenc i.m. 2. „Nálunk Magyarországon a legfőbb hiba az, hogy a dramaturgok nem kezdeményezők, az írók után kullognak és azzal a darabbal foglalkoznak, amelyet az írók behoznak.” Karinthy Ferenc i.m. 5.

¹⁹⁵ Békés István felszólalása, A Dramaturg Szakosztály munkatervének és a klasszikus magyar drámai hagyaték felhasználásának megvitatása, 1950. május 22. (jegyzőkönyv), OSZMI 2010.98.1, 16.

¹⁹⁶ Lehetséges, hogy maga a jegyzőkönyv is olvashatóvá vált: „mai vitánk jegyzőkönyvét sokszorosítottassuk. Ez nagyon fontos minden színház dramaturgiájának.” Major Tamás felszólalása, A Dramaturg Szakosztály munkatervének és a klasszikus magyar drámai hagyaték felhasználásának megvitatása, 1950. május 22. (jegyzőkönyv), OSZMI 2010.98.1. 28.

¹⁹⁷ Csillag Ilona – Hegedűs Géza (szerk.): *A magyar dramaturgia haladó hagyományai*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.

¹⁹⁸ Rákai Orsolya: Szövevényes és ellenséges történelem: a „haladó hagyomány” fogalma, mint a modernség paradox legitimálásának eszköze, *Híd*, 2018/6-7. 143.

A Dramaturg Szakosztály munkája összekapcsolódott az indulás előtt álló dramaturg-kritikus szak tananyagával és működésével. Major Tamás szavai mégis azt sugallták, hogy az első ülésen inkább még a sötétben tapogatóztak:

„a főiskolán is komoly problémánk lesz az a tananyag, amelyet a létesítendő dramaturg és kritikus tanszak számára összeállítunk. Kell, hogy legyen magyar anyag és van is némi magyar anyag. Kell, hogy ez a tanrend egy harcos, kritizáló tanrend legyen, visszafelé is, amely a rossz hagyományokat, a polgári dramaturgiát leleplezi. Ehhez van bőven jó orosz klasszikus anyagunk, és van bő szovjet anyagunk is. De nem fogjuk kifelejteni a magyar anyagot sem, amelynek szempontjából ennek a szakosztálynak igen fontos feladata lesz ennek az anyagnak tágabb konkrét felkutatása. [...] Mondja meg a Népművelési Minisztérium, milyen elképzelései vannak egyrészt az idei szezon, a dramaturgkáderek felkutatása kérdésében, másrészt pedig mit akarunk tenni a jövőben, milyen szervezettel, milyen határidőre akarunk hozzányúlni a kérdéshez, milyen kádereket akarunk most nevelni rögtön és milyeneket óhajtunk a főiskolára küldeni hosszabb lejáratra, ezek közül kiket akarunk esetleg ösztöndíjjal kiküldeni különböző helyekre.”¹⁹⁹

Az nem derül ki, hogy Háy Gyula jelen volt-e a Dramaturg Szakosztály ülésen, az viszont igen, hogy a szovjetizálódó magyar színházi közegben milyen előnye származhatott abból, hogy tíz évnyi moszkvai emigráció után nemcsak közletről ismerte a kortárs szovjet színházművészetet, hanem oroszul is perfektül beszélt, amelyet a jelenlévők többsége nem mondhatott el magáról, Karinthy Ferenc például bevallotta, hogy „mi a Nemzeti Színházban munkaversenyt indítottunk hárman egymással, hogy őszre megtanulunk annyira oroszul, hogy egy modern darabot szótárral megértsünk.”²⁰⁰ Karinthy a dramaturgia tankönyv létrehozása helyett javasolta a szovjet kritika olvasását: „Dramaturgiai tankönyvünk természetesen nincs. De nem is lehet a dramaturgiáról tankönyvet írni. Ha azonban a szovjet kritikusokat, azok kritikáit rendszeresen olvassuk, feldolgozzuk, megvitatjuk, rengeteget tanulhatunk.”²⁰¹ Háy Gyula, aki a szovjeteket valóban tanulmányozni tudta, vállalkozott egy dramaturgia tankönyv megírására, ez viszont nem maradt fenn.²⁰² Fennmaradt viszont Háy oktatói tevékenységének írásos lenyomata, a

¹⁹⁹ Major Tamás, A Dramaturg Szakosztály munkatervének... 14.

²⁰⁰ Karinthy Ferenc i.m. 4.

²⁰¹ Karinthy Ferenc i.m. 1.

²⁰² Bíró Zsuzsa szerint Háy a Színművészeti Főiskolán tartott óráit lejegyeztette: „Háy Gyula odarendelt egy idősebb bácsikát, aki jegyezte az óra anyagát, mert ő abból egy könyvet akart kiadni, valószínűleg dramaturgiai oktatás témában – szerintem végül nem adott ki –, így egész féléven át bent ült és jegyezte, amiket mi mondtunk.” Bíró Zsuzsa azt is hozzáteszi, hogy Papp bácsinak hívták az írnot. Bíró i.m.

díszlet- és jelmeztervező hallgatóknak tartott főiskolai előadások jegyzete, a *Dramaturgia*,²⁰³ amely az 1950–1951-es tanév két szemesztere alatt készült. Továbbá Háy sajtóban publikált tanulmányai az olvasatomban összekapcsolódnak a pedagógiai munkával, és az 1945 utáni kultúrpolitikai kontextusban értékelendők.

3.4. Háy Gyula, a dramaturgia tanára

Háy Gyula mint a korszak sztárírója, és a magyar drámairodalom mindmáig megkerülhetetlen alkotója indította el a Színház- és Filmművészeti Főiskolán a dramaturg-kritikus tanszakot 1951-ben. Az életművét olvasva, legyen szó akár a szovjet mintára írt *Az élet hídjáról*, olyan professzionalizmus, arány- és ritmusérzék, a realista dráma működésének olyan mély és precíz ismerete fedezhető fel, hogy a jólmegcsinált színdarabok magyar hagyományának egyik legfontosabb örökségeként tekinthetünk a munkásságára. Két legjelentősebb alkotása az 1932-es *Isten, császár, paraszt* és az 1936-ban írt *Tiszazug*: előbbi a történelmi dráma, utóbbi a parasztdráma műfaján belül idézte meg az említett tradíciót. A jólmegcsinált dramaturgia Háynál kibogozhatatlanul összefonódott a marxista világnézettel, a szórakoztató, közérthető stílus mindenki számára hozzáférhetővé tette mind a történetek befogadását, mind a politikai üzenetek megértését. Drámáiban általában megjelentek a rezonőr forradalmárok nagyobb (Husz János – *Isten, császár, paraszt*) vagy kisebb (Rozi – *Tiszazug*) szerepekben, akik a darab idejétől és terétől függetlenül tematizálták a keletkezés korát, a szocialista realista színházesztétika kontextusát.

Háy színházi szemlélete minden elemében szervesen összekapcsolódott marxista világnézetével, az elméleti munkásságát meghatározta a művész szerepének idealista megközelítése, az írói fantázia társadalmat formáló erejébe vetett hite.²⁰⁴ Nyilatkozataiban az

²⁰³ A szöveg két kötetben – szemeszterekre bontva – található meg az Országos Széchényi Könyvtárban: Háy Gyula: *Dramaturgia*. Budapest, Iparművészeti Főiskola Tanulmányi Osztályának Kiadása, Magyar Iparművészeti Főiskola Jegyzetei, 1951.; Háy Gyula: *Dramaturgia. 1951. 2. félév*. Budapest, Iparművészeti Főiskola Tanulmányi Osztályának Kiadása Magyar Iparművészeti Főiskola Jegyzetei, 1951.

²⁰⁴ „Sztálin elvtárs az írókat a lélek mérnökeinek nevezte. Nos, a mérnök munkája kétféle. Az egyik az, hogy a meglévő dolgokat felméri, a másik pedig az, hogy a meg nem lévő, de szükséges dolgokat tervezi. A meglévő dolgok felmérése nélkül nem lehet tervezni, de tervezés nélkül maga a meglévő dolog felmérése nem viszi előre a világot. Az író nem elégedhet meg azzal, hogy felmérje az emberi lelket. Az írónak terveznie kell az emberi lelket, a pontos felmérések alapján. Ez azt jelenti, hogy előre kell látnia az ember fejlődését. Amikor típust alkot a szocialista-realista művész, akkor egyben ennek a típusnak a jövőjére is gondol. Látnia kell, hogy hogyan fog fejlődni ez a típus, milyen újabb egyéneket fog kitermelni és hogyan tudnak a ma egyénei tökéletesedni.” Háy: *Dramaturgia 1951. 2. félév*. 41. Az idézetről eszünkbe juthat Háy ’51-es, *Az élet hídjá* című, Kossuth-díjat érő darabja, amelyben a

esztétikai és a politikai szempontok szétválaszthatatlan egységben jelentek meg. Az 1945 előtti színházi hagyományt élesen bírálta, és azt egyfajta dramaturgia-ellenes szemlélettel vádolta:

„Miért dramaturgia-ellenes a polgári dekadencia? Meglehetősen fontos, hogy ezt kihangsúlyozzam, mert a polgári dekadencia – szóval nálunk egészen a felszabadulásig, sőt részben a fordulat évéig uralmon volt irodalmi- és művészeti irány – nagyon keveset törődött azzal, hogy mi a szándéka, mi az akarata az íróknak és a művészeknek. Nem látta meg, illetve nem akarta meglátni és elismerni, hogy az író és a művész egy harcossal. Harcol egy nagy cél érdekében.”²⁰⁵

Háy ebből a tézisből vezette le, hogy az új világrend, a politikai változások hívták életre a dramaturgiai tudás és tudatosság – és egyben a dramaturg pozíció – szükségszerűségét, beleértve ebbe az esztétikai megformáltságot és a politikai eszme tisztaságát, amelyek szoros kölcsönhatásban egymást erősíthetik. A dramaturgia minden színházi és filmes szakterületre kiterjedő oktatását nem csak a marxista elvekkel,²⁰⁶ hanem színházszakmai alapokon is alátámasztotta: a drámák és a színházi előadások rendszerszerű átlátásához, a szöveg, a színészi játék, a rendezés, a terek, a jelmezek és a tárgyak egységben történő kezeléséhez, a dramaturgia mint komplex hatás tudományához adott elméleti kereteket.²⁰⁷

Háy a realista hagyományt, azon belül is a szocialista realizmust határozta meg a drámaíró egyetlen lehetséges útjaként.²⁰⁸ A realizmussal szemben drámaiatlan formáknak tartotta például a német hagyományban megjelenő tandrámát és a világ minden táján előforduló „cselekmény drámát” (utóbbira példának Háyt a detektívdarabokat említette, és feltehetően a bulvárszínpadok műveire gondolt), de az elhajlások közé sorolta a korai avantgárd izmusait is,²⁰⁹ amelyek

pontonhíd építési (és mérnöki) munkálatainak keresztül követjük végig az új világrend és társadalmi modell kifejlődésének első lépéseit.

²⁰⁵ Háyt: *Dramaturgia*. 1.

²⁰⁶ „Mi tehát itt azért akarunk dramaturgia-tudással felkészülni a munkánkra, hogy a társadalom megkövetelje, a dolgozók állama megkövetelje, a szocializmus építését szolgáló munkánkat céltudatosan, elvi alapra felépítve, harcossal célra irányítva tudjuk elvégezni. Ez a cél a szocializmus. Érthető tehát, miért jutott éppen most eszünkbe dramaturgiára is tanítani a színházi építészeket és festőket és miért tartották ezt azelőtt feleslegesnek.” Háyt: *Dramaturgia*. 2.

²⁰⁷ „A dramaturgia célja az – és még akkor is, ha drámaírók számára tanít az ember dramaturgiát, – hogy fejlessze a képességet arra, hogy egy mű belső törvényszerűségeit felismerjük és egy művön belül érvényre tudjuk juttatni.” Háyt: *Dramaturgia*. 38.

²⁰⁸ „Mindent a szocialista realizmus szemszögéből vizsgáltunk meg, számunkra irányadó mindig a szocialista realizmus dramaturgiája volt.” Háyt: *Dramaturgia* 1951. 2. félév. 36. A megfogalmazások mögött meghúzódó aktuálpolitikai szándékoltságok egy része ma már feltérképezhetetlen, de ha mellé tesszük Horvai István egy évvel korábbi megszólalását (Horvai i.m.), nem lehet nem arra gondolni, hogy Háyt itt a Párt iránti megfelelés mentén fogalmaz. Erről bővebben a disszertáció 3.5. *Valóság a színpadon: a központi hős kérdése és Háyt „arisztokratizmusa”* című alfejezetében.

²⁰⁹ Háyt Gyula: *Mi a népszerű és mi a népszerűtlen színház?* in: Háyt Gyula: *Emberi szó a színpadon*. Budapest, Színházstudományi Intézet, 1947. 31-40. Ezzel részben szemben áll Bíró Zsuzsa állítása, aki

ellenállással nem akartak valóban beavatkozni a társadalom működésébe, helyette mindig az adott korban *mainstream* irányzatok ellen lázadtak.

„A népfrempolitika értelmében vett mély, tartós, széles és legszélesebb néprétegekre ható drámairodalom és színművészet csakis a realizmus jegyében keletkezhet. A népfremp lehetséges írói ebben az irányban kell, hogy haladjanak, még akkor is, ha pillanatnyilag egyik-másik drámai irányhoz tartoznak. Minél mélyebb és világosabb a politikai meggyőződésük, a tudományos felismerésük, annál inkább el fognak távolodni ettől a műrostos dramaturgiájuktól, annál inkább meg fogják találni új, realista hangjukat.”²¹⁰

Háy elméleteiben a realizmussal összekapcsolódott a drámai cselekmény fontossága, amelyet politikai tartalmakkal is felruházott, ugyanis a dráma működtetője ezen keresztül a harc és a harcoss állásfoglalás: „A nézőnek bizonyos harci tapasztalata származik abból, hogy végignézett egy drámát.”²¹¹ Háynál a színházművészet ebben az értelemben a kommunizmus építését szolgáló, praktikus kulcsokat és tanácsokat adó, hatékony harcászati intézmény, amelyhez képest a cselekmény nélküli dráma pont a nézők aktivizálását akadályozza meg: „A drámai dekadencia tehát elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a cselekmény elsatnyul, a cselekmény legfőbb mozgató ereje, a történelmi alapkonfliktus elsikkad, ennek létezését is tagadják. A cselekmény helyét egy álbonyodalom foglalja el.”²¹² Háy 1945 után maga is igyekezett a szocialista realista elvek mentén alakítani a saját drámaírói gyakorlatát, ebből a törekvéséből születtek a *Főkapitányság*, *Találkozás*, *Ítélet éjszakája*, *Az élet hídjá*, *Erő*, *Három nehéz nap*, *Varró Gáspár igazsága* című darabjai, amelyek az 1955-ös *Sorsok és harcok* című kötetben jelentek meg.²¹³

Eközben elméleteiben olyan klasszikus, nem csak a marxista színházesztétikára vonatkoztatható drámaírói elvek is visszaköszöttek, mint a magán- és a közélet kettőssége²¹⁴

előrevetíti e tétel puhulását a politikai változások fényében: „Ő nem nagyon hozta volna szóba ezeket a darabokat, inkább valaki más hozta elő, és akkor belement, és nem mondta azt, hogy jaj, ne olvassanak ilyeneket. Nem emlékszem, de biztos mondott azért ügyesen valami olyat, ami egy kicsit elriasztott minket. Ez lehetett első-másodévbén, de harmadévbén már nem, akkorra a légkör megváltozott.” Bíró i.m.

²¹⁰ Háy Gyula: Emberi szó a színpadon. in: Háy Gyula: *Emberi szó a színpadon...* 10.

²¹¹ Háy: *Dramaturgia* 1951. 2. félév. 22.

²¹² Háy: *Dramaturgia* 1951. 2. félév. 23.

²¹³ Háy Gyula: *Sorsok és harcok (Hét színdarab)*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.

²¹⁴ Háy a színház két kapujával érzékeltette annak kettős jellegét. A főkapun érkeznek a nézők, akik arra kíváncsiak, ami érinti őket, így a színház mindig közérdekű, a hátsó ajtón pedig a művészek, akiknek személyessé kell tenni az adott drámai művet – a színház tehát közérdekű és személyes egyben, mint ahogy a drámában lévő cselekmény is e két tényező együttállásából tud megszületni. Az általa hozott példákon keresztül kifejtette, hogy a legnagyobb drámaírók, például Shakespeare, mindig egy aktuális

vagy a dialektikus drámamodell.²¹⁵ Utóbbival elsődlegesen Brechthez köthetnénk, de Egri Lajos elméleti írásaiban²¹⁶ ugyanúgy megjelent a dráma dialektikus működésének elmélete. Hágy a dialektikus módszert Sztálin szavaival vezette be²¹⁷ – miközben olvashatjuk a drámai konfliktus általános elméleteként is:

„A dráma számára nem az a fontos, nem az a döntő, ami adott pillanatban, tehát a dráma megindulása pillanatában szilárdnak látszik, hanem csak az az igazán legyőzhetetlen, ami keletkezőben és fejlődőben van. A dráma tehát egy harcot hoz elénk, amiben a keletkező, a születő, a fejlődőben levő erők legyőzhetetlennek bizonyulnak, vagyis legyőzik a múltnak az erőit még akkor is, ha a dráma megindulása pillanatában amazok látszóttak szilárdnak és állandónak.”

Ugyancsak leválasztható a politikai kontextusról, amikor Hágy a dramaturgiai terminusok nem következetes használatáról beszélt a magyar színházi közegben: „a dramaturgiában használt műkifejezéseket nagyon sokszor más és más értelemben szokták használni. Ez egy kellemetlen dolog, de pillanatnyilag nem lehet ellene tenni semmit.”²¹⁸ Arra törekedett, hogy minél pontosabb terminusrendszert dolgozzon ki: definiálta az alapfogalmakat, és az érvelését mindig példákkal támasztotta alá – ezzel is megerősítve a dramaturgia mint saját tudományos nyelvvel rendelkező mesterség hagyományát. Hágy definiálta (vagy minimum körülírta) a konfliktus,²¹⁹ a téma,²²⁰ a témakör²²¹ és a tétel²²² fogalmait. A cselekmény vált a dramaturgiája központi fogalmává: „A cselekmény a drámai műben szereplő személyek egymáshoz való társadalmi

társadalmi, történelmi kontextus fényében is értelmezhetővé tették darabjaikat, azok nem maradtak kizárólag személyes, magánjellegű történetek. Hágy: *Dramaturgia*. 3.

²¹⁵ Hágy: *Dramaturgia*. 27.

²¹⁶ Egri Lajos: *A drámaírás művészete*. (ford. Köbli Norbert), Budapest, Vox Nova Kiadó, 2010.

²¹⁷ „Itt újból Sztálin elvtárs szavait kell idéznünk: »A dialektikus módszer számára mindenekelőtt nem az a fontos, ami az adott pillanatban szilárdnak látszik, de már kezd elhalni, hanem az, ami keletkezőben és fejlődőben van, még ha az adott pillanatban nem látszik is szilárdnak, mert a dialektikus módszer szempontjából csak az legyőzhetetlen, ami keletkezőben és fejlődőben van.« [Czóbel Ernő (szerk.): *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története*. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 114.] Ugyanezt mondhatjuk a drámáról.” Hágy: *Dramaturgia*. 27.

²¹⁸ Hágy: *Dramaturgia*. 33.

²¹⁹ „mi az erőknek ezt az összeütközését az elmúlóban lévő és születő, fejlődőben lévő erőknek ezt az összecsapását fogjuk konfliktusnak hívni” Hágy: *Dramaturgia*. 28.

²²⁰ „Rómeó és Julia esetét – ha megtörténne valahol – egy háromsoros újságcikkben is közölni lehetne. Nincs olyan drámai mű, amelynek a rövid tartalmát 3-4 mondatban, de esetleg egy mondatban is nem lehetne összefoglalni. Ez az egy, vagy néhány mondat a konfliktust teljes egészében felöleli és konkrétan egy esethez rögzíti és amelyből részletezés útján, kifejezés útján létre tudjuk hozni a drámát. Ezt a néhány mondatot úgy hívjuk, hogy: téma.” Hágy, *Dramaturgia*. 33., Később mindezt így sűríti: „a konfliktus megjelenítésére szolgáló történet rövid összefoglalása” Hágy: *Dramaturgia*. 34.

²²¹ A témával állítja szembe, például a *Hétköznapiak hősei* című Mándi Éva darabnál a témakör „az újtó mozgalom”.

²²² A Rómeó és Júlia esetében például az, hogy „a hűbéres kiskirályok viszálykodása boldogtalanná teszi az embert”. Hágy: *Dramaturgia*. 33.

viszonyulásában beálló változások összessége.”²²³ Elutasította a cselekménytípusok felállítását,²²⁴ helyette a cselekmény működését hat szempont (mennyisége, okszerűsége, koncentráltasága/takarékossága, feszültsége, aktív volta, tagolása) mentén vizsgálta.

Háy kijelölte a saját irodalmi példaképeit, referenciapontjait. A német és az orosz emigrációban szerzett ismereteit használta, leggyakrabban az orosz szerzőket idézte.²²⁵ Két példaképet emelt ki, akiknek munkásságát igazán fontosnak tartotta: Sztanyiszlavszkijt és Gorkijt. Említette a korban népszerű szovjet műveket, filmeket is, de elemzéseit főképp a klasszikusokra építette: Csehov, Shakespeare, Molière, Lope de Vega, Goethe, Beaumarchais, Ibsen, Bernard Shaw, Hauptmann.²²⁶ A haladó hagyomány fogalma mentén érvelt a klasszikusok mellett, miközben se a kortárs szovjet alkotások, se az új magyar drámairodalom művei nem kaptak nagy hangsúlyt a Háy-tanulmányokban. Az orosz drámairodalomból Gorkijon²²⁷ kívül Osztrovszkijt és Csehovot²²⁸ tartotta a szocialista realizmus elődeinek, akik képviselték „az egész világon a következetes haladó drámairodalmat a burzsoázia hanyatlása idején.”²²⁹ Az általa összeállított listát kiegészítette egykori tanítványa, Szántó Judit, aki két olyan szerzőt említett, akiket a főiskolai dramaturgiaórákon olvastak, viszont Háy egyikre sem hivatkozott az elméleti írásaiban: Molnár Ferencet és Bertolt Brechtet.²³⁰ Érthető, hogy kimaradtak a publikációkból,

²²³ Háy: Dramaturgia. 37.

²²⁴ „A polgári dekadencia idején voltak olyan szellemeskedő megállapítások, hogy pl. – nem tudom én – 39 féle cselekménytípus van, csak azokat lehet variálni. Ez természetesen nem igaz, cselekmény annyiféle lehet, ahány mű van. A történelmi helyzet más és más konfliktusokat hoz magával. Ezeket más és más módon konkretizáljuk témává, a témát más és más módon tudjuk kifejleszteni cselekménnyé.” Háy: Dramaturgia. 38. Háy itt talán Georges Polti 1895-ös harminchat drámai helyzetet elkülönítő kategóriarendszerére célzott.

²²⁵ Bíró Zsuzsa erről a következőket mondta: „Ő a német irodalomban volt benne nyakig. Az oroszban nem annyira, inkább csak a klasszikusokban.” Bíró i.m.

²²⁶ Bíró Zsuzsa arra a kérdésre, hogy kiket olvastak, azt válaszolta, hogy „sok kortárs, magyar szerzőt, de ezeknek a nyugatos szerzőknek a zömét egyáltalán nem ismertük. És hát sok jó drámaíró volt köztük. Aztán ha egy nyugati dráma bejött, színházban vagy kötetben, akkor azokat nagyon boldogan olvastuk. És a klasszikusokat: a görög-római drámákat, középkori darabokat, de kimaradtak például a misztériumjátékok – tudtuk, hogy vannak, de nem kellett olvasni. Egyébként végigmentünk a drámairodalmon.” Ő is hangsúlyozta, hogy a szocialista realista drámairodalom nem élvezett előnyt a klasszikusokkal szemben: „Például a több ezer évet felölelő drámairodalmon belül – amit a görögökkel kezdtünk – a szocialista anyag húsz-harminc évet tett ki. Szóval annyi jót tanultunk, hogy abban úgy elenyészett a nem jó.” Bíró i.m.

²²⁷ Az 1950-ben kiadott Csehov-kötet előszavában Gorkijt azzal emelte ki ebből a hármából, hogy ő már életében továbblépett abba az irányba, amely a dráma fejlődésének a kulcsa: „Csak ez a költőóriás, aki a bolsevikok harcát ismerte, az 1905-ös forradalmat átélte, Lenin és Sztálin baráti útmutatásait megértette, a nép életét gyökeréig megismerte, volt képes a nagy orosz drámai realizmust – már az októberi forradalom előtt – szocialista realizmussá felemelni, megvetve alapját a világ leghaladóbb drámairodalmának, a szovjet drámairodalomnak.” Háy Gyula: Csehov dramaturgiája. in: *Csehov drámai művei*. Budapest, Franklin Könyvkiadó Nemzeti Vállalat, 1950. 27. (XXVII.)

²²⁸ Csehov több művét is lefordította: *Sirály, Ványa bácsi, Három nővér*.

²²⁹ Háy: Dramaturgia 1951. 2. félév. 38.

²³⁰ Szántó Judit: *Klasszikus születik. Színház*, 1986/9. 1-6.

előbbi mint a magyar polgári dráma – akkoriban inkriminált – legfontosabb képviselője, utóbbi mint személyes ismerőse, akihez ambivalens viszony fűzte.²³¹

Bíró Zsuzsa visszaemlékezése szerint Háy a dramaturg tanszakon a drámaelemzések mellett drámaíráásra is tanította a hallgatóit, tehát az általa oktatott dramaturgiai elveket a gyakorlatban is kipróbálhatták. Olykor feladott klasszikus regényeket dramatizálásra,²³² máskor egy téma alapján kellett új darabot írniuk, amely kapcsolódott a szocialista-realista irányzathoz.²³³ Állítólag *Az élet hídjá* című műve is előkerült az órákon – amelyet szocialista realista mintadarabként olvashatunk –, bár Bíró szerint velük együtt a szerzőtanár is ironikus távolságból szemlélte azt.²³⁴ Bíró hozzátette, hogy Háy az óráit nem előadászerű formában tartotta, inkább a diákokat beszélgette, olykor pedig személyes történeteket is megosztott

²³¹ Háy Berlinben ismerkedett meg Bertolt Brechtel, először Helene Weigelen, Brecht második feleségén keresztül (Weigelnek írt két verset, amelyeket a színésznő megzenésítve adott elő kommunista rendezvényeken). Háy a saját életrajzi kötetében ambivalensnek mutatta be a Brechthez fűződő viszonyát: „Ha együtt voltunk, sokáig hallgattunk mind a ketten. Ajánlatára, hogy felvesz drámaíró-inasnak, nem tért vissza többet. Ha dramaturgiáról beszélt, azt nem volt mindig könnyű megérteni. Néha megpróbáltam ellentmondani, valószínűleg nagyon ügyetlenül, leginkább szintén homályosan. Tanítványnak, úgy látszik, valóban alkalmatlan lettem volna.” Háy Gyula: *Született 1900-ban*. Budapest, Interart, 1990. 155. Háy (az eredeti nyelven 1971-ben megjelent) önéletrajzában kritizálta a brechti drámaírói elveket, legfőképp a Verfremdungseffekt alkalmazását: „Találkoztam hát egy újító szellemmel, de az azzal kezdi az újítást, hogy új tilalomfákat állít fel mindenütt.” Háy: *Született 1900-ban*. 156. Több Brechtel kapcsolatos anekdotát is rögzített, például egyszer Brecht otthagya egy Háy-előadásnak a főpróbáját, majd később a feleségén keresztül kérte, hogy Háy számoljon be a végkifejletről: „Brechtel való folytonos vitám nem gátolta barátságunkat, csak humorral kellett fogadni a vele járó ugratásokat” Háy: *Született 1900-ban*. 156. Brechtel Bíró Zsuzsa is említi: „Háy imádta Brechtel, azt hiszem, jóban is voltak. De ugyanakkor nálunk akkoriban nem nagyon támogatták Brechtel, az már valahogy túlment az ingerküszöbön, ezért nagyon sokat sem foglalkoztunk vele. De azt, hogy Háy nagyon szereti, egyértelműen éreztük.” Bíró i.m.

²³² „Mindig konkrét feladatokat kaptunk, mindenki mást, és ez nagyon jó módszer volt. Mindenkinek a karakterére szabta. [...] Klasszikus regényeket is szeretett feladni, hogy azt dramatizáljuk. Engem egyszer felmentett egy félévre, azt mondta, mert ez egy nehéz feladat, Balzacnak a *Pons bácsi* című regényét kell adaptálnom – és ezt a feladatot én nagyon élveztem. Akkor is felmentett, amikor legutolsó félévben a magyar drámákról adott elő, kizárólag magyar drámákról, és akkor nekem, valami szeszélye folytán, ki kellett választanom egy magyar drámát és azt kijavítani, szóval egy jobb drámát írni. Sajnos nem emlékszem a szerzőjére, egy kortárs, nyugatos író volt.” Bíró i.m.

²³³ „A téma borzalmas volt, például hogy olyan elemekből, mint vídia kés, egy munkás, egy gyár, hozzunk össze egy drámavázlatot. El lehet képzelni, hogy micsoda borzalmakat hoztunk össze. Közben szórakoztunk rajta, saját magunkon. Feladatnak jó volt, akár a vídia késsel is lehetett tanulni valamit a dramaturgiáról. Háy félig vette komolyan, de valószínűleg közben magában ő is szórakozott. Szóval sosem éreztük azt a kényszert, hogy a vídia kés egy hősi téma, és azt nekünk nagyon komolyan kell venni.” Bíró i.m.

²³⁴ „Egyszer megkértük Háyt, hogy az egyik darabját egy kicsit hadd játsszuk el. Abból egy jelenetet csináltunk meg. Én, azt hiszem, egy öreg házmesterné voltam. [...] *Az élet hídjá*. Nagyon utáltuk ezt a darabját, azért kértük. Ebben gonoszság volt. [...] Abszolút látszott rajta, hogy tudja. De azt hiszem, hogy ő is utálta. Lehetetlen, hogy ne utálta volna, hát néhány darabja annyira jó volt. Az ő műveltségével lehetetlennek tartom. Talán amikor írta, még azt hitte, hogy jó lesz.” Bíró i.m.

velük.²³⁵ Háy óráiról hiába készült leirat (a Bíró által említett Papp bácsi lejegyzésében), az említett dramaturgia tankönyvet sosem adta ki – talán az egyre feszültebbé váló kultúrpolitikai közegben a szóbeliség védte a nyugodt, főiskolai munkát.

3.5. Valóság a színpadon: a központi hős kérdése és Háy „arisztokratizmusa”

„Úgy látszott, hogy az újra meginduló élet s az átélt szenvedés örök motívuma hosszú időre ellátta témával drámaíróinkat. A színházakat valóban elárasztották az elmúlt esztendő eseményeit feldolgozó darabokkal. A történetek és személyek tömegéből – úgy látszik – túlságosan készen ugrott ki a dráma. Szinte csak színpadra kellett vinni, úgy ahogy lejátszódott. Éppen az az ellenállás hiányzott itt a mű anyagából, *amivel szemben* – egy jeles magyar esztéta szerint – az irodalmi alkotás készül, ami élesszemű válogatást követel cselekményben és jellemeiben egyaránt.”²³⁶

Az idézett 1945-ös, *Fényszóró*-ban megjelent cikk beszámolt arról, hogy milyen új kihívásokkal nézett szembe a dramaturg szakma a háború után. Hosszasan taglalta a gyorsan elkészült új színdarabok hibáit, amelyek egyik legfőbb eredője a valóság színpadi visszatükrözésének dilemmája volt: „Ha például 1944. október 15-ről írok darabot, semmi esetre sem irányadó az, ami annakidején, tizenötödikén, egy munkáslakásban vagy egy vezérigazgatói irodában *ténylegesen* történt.”²³⁷ A cikk szerzője az esztétikai megformáltságot kérte számon, és azt a valóság tükrözésének mikéntjével hozta összefüggésbe. Ezzel szemben a szocialista realista színházesztétika nem tükrözte, hanem építette a valóságot,²³⁸ amellyel összefüggésben állandó szakmai viták tárgyát képezték az írói kvalitások kérdései és az új magyar drámákkal szemben támasztott elvárások.

A szakmai viták a nyilvánosan egymásnak szegezett, olykor megsemmisítő kritikák és erre adott vagy előre megfogalmazott önkritikák narratívái mentén szerveződtek. Az államosítás korszakának visszatérő témájává vált, hogy a színházi szakma mennyire támogatta vagy

²³⁵ „Feladta előre, hogy például egy Osztrovszkij-darabot fogunk venni, olvassuk el jövő alkalomra. Ő pedig úgy intézte, hogy főleg mi beszéljünk róla. Néha előfordult, hogy a tananyagon kívül valamiről beszélt, például kérdeztük a németországi élményeiről és a darabokról, amiket szeretett ott, de már nem emlékszem, hogy miket mondott.” Bíró i.m.

²³⁶ Dr. Konkoly Miklós: Az ostrom és a dráma (Egy dramaturg jegyzetei új darabok olvasása közben). *Fényszóró*, 1945/21. 6.

²³⁷ Dr. Konkoly i.m.

²³⁸ „A valóság észlelése helyett a valóság építése válik ideológiai és játéknyelvi folyamattá, a színház pedig politikai gyakorlótereppe. A realista színház a szocialista gyakorlatban nem mutatja a valóságot, hanem építi, tehát az emlékezet textúrája a valóságészlelés és valóságépítés során szövődik olyanná, amilyenné.” Jákfalvi i.m. 5.

hátráltatta az új magyar darabok, a saját írói nyelvüket kereső munkás és szegényparaszt alkotók műveinek megszületését: „Az új írói káderek felkutatásának kérdése is szervezeti probléma. Ennek legfontosabb módja a fond perdu elvének elismerése, jó darab csak rossz darabok nyomán, vagy után születik.”²³⁹ A rossz művek jelenlétét Révai is elismerte, amikor a haladó hagyományok fontosságát az új magyar irodalom fejlődése szempontjából emlegette:

„A klasszikus irodalom komoly tanulmányozására – a többi között – azért van szükség, hogy új íróink megtanuljanak *jobban* írni, gazdagabban és mélyebben embert ábrázolni, *szébb magyar nyelven* szólni közönségünkhöz. Klasszikus íróink a *maguk* világát – valljuk be – jobban ábrázolták, mint az új íróink a *mi* világunkat.”²⁴⁰

Háy Gyula újraindult magyarországi karrierjében az első törést az okozta, amikor többen nyilvánosan megtámadták elméleti írásait, egyrészt az azokban tapasztalható arisztokratizmus, másrészt a hősábrázolás elemzése miatt – a szakmai vitában jól lekövethető a szocialista realista valóságépítés gyakorlata. A közösségi emlékezetben többen is utaltak az esetre,²⁴¹ maga Háy is rögzítette.²⁴² Először Révai írt a Szabad Népbbe 1950. márciusában kétrészes tanulmányt,²⁴³ amelyben Lukács György irodalmi-esztétikai elméleteivel szállt vitába, majd a második rész legvégén Hont Ferenc mellett Háyt kritizálta. 1950 szeptemberében a Színház- és Filmművészeti Szövetség első színházi konferenciáján az akkor még huszonnyolc éves, Leningrádból egy éve hazatért – tehát oroszul ugyancsak jól beszélő, a szovjet színházat

²³⁹ Békés István i.m. 11.

²⁴⁰ Révai József: Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez. *Társadalmi Szemle*, 1950/3-4. 207.

²⁴¹ „[...] az órákat Háyval közösen tartottuk, ám aztán egyre inkább és egyre gyakrabban nélküle kellett tartanom. [...] Háy ezeken az órákon fejtette ki gondolatait az úgynevezett kettős kötöttségről. [...] Ezen ő eredetileg nem azt értette, amivel később Révai a szokott megfellebbezhetetlenül éles, néha egyenesen durva hangján nyilvánosan megbélyegezte. Háy nem egyszerűen az ingadozó hőst tartotta a drámai konstrukció alapjának, ő a főiskolai órákon ilyen címen elsősorban a közérdek és személyes érdek ütközését értette.” Czímer József, *Közjáték*. Budapest, Pátria Könyvek, 1992. 68.; „Kezdetben Hont Ferenc és Háy Gyula is a mindent irányító hatalmi centrumhoz tartozott, de az 1951-es szövetségi konferencián kapott bírálat egy időre kibillentette őket a vezetésből. Egyrészt az volt a bűnük, hogy nem tudták dicsérni a hamarjában elkészített, sekélyes, sematikus propaganda-darabokat, amelyeket csak támogatni volt szabad. Másrészt Hont a Színművészeti Akadémia főigazgatójaként jóváhagyta Háy Gyula Dramaturgia tankönyvét, amelyben a szerző a kettős kötöttségű pozitív hős elméletét fogalmazta meg. Erre példaként a múlttól nehezen búcsúzó középparasztot hozta, aki vívódik, hogy belépjen-e a szövetkezetbe. A párt-esztéták elutasították ezt az elméletet.” Lengyel György: Horvai István és kora (Szubjektív pályakép egy kortárs szemszögéből). in: Lengyel György: *Kortársuk voltam*. Budapest, Corvina-OSZMI, 2017. 76.

²⁴² „Ebben a hajtóvadászatszerű hangulatban engem sem lehetett megkímélni. Mint sok minden, amit előre sejtettem volna, ez is egészen váratlanul ért. Egy cikkemről volt szó, vagy egy előadásomról a Színművészeti Főiskolán, ahol dramaturgiát tanítottam? Már nem tudom. Helyes volt-e a véleményem, vagy hibás? Ez senkit sem érdekelt. Le voltak-e írva a mondataim a marxizmus klasszikusairól, vagy nem? Ez volt a kérdés.” Háy: Született 1900-ban. 373.

²⁴³ A szöveg később egyben is megjelent a *Társadalmi Szemlében*: Révai i.m.

közletről ismerő – Horvai István²⁴⁴ támadta meg többször is keményen Háyt, majd csatlakozott hozzá egy hónapon belül Losonczy Géza a Társadalmi Szemle hasábjain.

Horvai szerint Háyt egy 1947-ben megjelent kötetében²⁴⁵ „akkor lépett fel a »színvonal«-követeléssel, mikor még az új magyar dráma megjelenéséért folyt a harc.” Háyt az aktuális témákat bemutató drámairodalom kapcsán szembeállította egymással a *pótlék* és az *igazi* irodalmat,²⁴⁶ amellyel Horvai szerint gátolta az új drámairodalom kifejlődését:

„Ez a kijelentés Háyt elvtárs nyilvánvaló arisztokratizmusára mutat rá. Nem is tételezi fel, hogy a pótlékirodalmat (értsd: aktuális kérdésekkel foglalkozó politikai drámát) jó írók is írhatják, szembeállítja a realista drámával és így eleve az előbbi kifejtése ellen van: vagyis elvben állást foglal a szocialista realizmus csírái ellen.”²⁴⁷

Horvai Majort is túlzott „igényességgel” vádolta, és ezt Lukács György „arisztokratikus nézeteinek” befolyásával magyarázta,²⁴⁸ de a dramaturgiák és dramaturgok színvonalbeli hiányosságait is okolta:

„És itt rá kell térnünk a színházak dramaturgiájára, melyet nyugodtan nevezhetünk színházüzemi életünk legelmaradottabb pontjának. Dramaturgia a felszabadulás előtt lényegileg nem létezett, inkább lektori munkáról volt szó, néha beavatkozásról – a polgári dramaturgia feszültségeire hangolni egy-egy kevésbé hatásos jelenetet. A dramaturgia jelentése elvileg a felszabadulás után megváltozott. Gyakorlatilag azonban a múlt évig lényegesebb változás nem történt. A dramaturg, mint egy régi bútordarab, ott porosodott a kis irodájában. Az új szocialista magyar darabok termelése aztán gyökeréig megváltoztatta a helyzetet. És itt csoda nem történhetett. A dramaturgia nem

²⁴⁴ Horvai ebben az időben az Úttörő Színház főrendezője (1949-1950), majd igazgatója volt (1950-1951), később a Madách Színház igazgatója (1951-1956), és egymás után kétszer is (1951-ben és 1953-ban) megkapta a Kossuth-díjat.

²⁴⁵ Háyt Gyula: *Emberi szó a színpadon...* Ebben a kötetben Háyt korábbi, főképp 1945 előtti tanulmányai jelentek meg összegyűjtve, amelyeket előtte idegen nyelven publikált.

²⁴⁶ „Teljesen érthető, hogy újonnan felmerülő témák, amelyek iránt a publikum különösen érdeklődik, nem dolgozhatók fel azonnal olyan mélységgel és olyan művészi érettséggel, ahogy az megkövetelendő. [...] A kritikának tehát nem egyszerű a feladata. Egyrészt nem szabad a pótlékirodalmat mint egyszerűen káros üldözni, másrészt azonban ügyelni kell arra, hogy a pótlék kényszerű alkalmazása ne tegye azt a közönség szemében a valódi színművészettel egyenrangúvá. Arra is ügyelni kell a kritikának, hogy a valódi irodalom erősödjék, eredményei szaporodjanak és a pótléket mielőbb kiszorítsák arról a helyről, amelyet elfoglal. Ez egyben azt is jelenti, hogy ügyelnie kell az irodalom erkölcsére.” Háyt Gyula: *Szabad-e rossz darabot játszani? - Hát írni?* in: Háyt Gyula: *Emberi szó a színpadon...* 54.

²⁴⁷ Horvai i.m. 41.

²⁴⁸ Horvai i.m. 41. Horvai idézte Benedek Marcellt, mint a „konzervatív, polgári dramaturgia” képviselőjét, aki a Forum 1948. januári számában írta a következőt: „Addig is, amíg a gyakorlat az egész vonalon diadallal nem igazolja, hogy művészi érték nélkül nincs szociális hatás, az elmélet síkján kell harcolnunk ezért a gondolatért, s ebben az elméleti harcban örömmel látom Lukács György oldalán Háyt Gyulát.” Horvai i.m. 41.

felelhetett meg feladatának. A dramaturgok – jórészt a régiak – a polgári dramaturgia szabályai szerint gondolkodtak, »legjobb esetben« elolvasták Háy elvtárs dramaturgiai jegyzeteit, hogy marxista dramaturgiát is tanuljanak.»²⁴⁹

A felhozott vádak lehangsúlyosabb pontját képezte Háy kettős kötöttségű hősről írt elmélete,²⁵⁰ amelyet az ingadozó vagy közepen álló hős fogalmai mentén támadtak, például így Révai: „Egyesek egész elméletet csinálnak ehhez a hamis ábrázolási módhoz, azt fejtegetve például, hogy a drámának központi alakja, hőse csak olyan ember lehet, aki »közepen áll«. Háy Gyula ezt Gorkij *Ellenségek* c. darabjával kapcsolatban fejtegeti.»²⁵¹ Révai ezzel szemben a pozitív hőseket követelte, szerinte az „új magyar szocialista-realista irodalom pozitív hőse az ötéves tervet megvalósító dolgozó ember legyen. [...] Csak ilyen irodalom teljesíti nagy feladatát: népünk, ifjúságunk nevelését munkára, önzetlenségre, hősiességre, hazaszeretetre.»²⁵² Horvai Háy dramaturgiai jegyzetét²⁵³ emlegette, amely nem azonos az Iparművészeti által kiadott szöveggel, hanem korábbi (ez a megjelenés évéből, és az idézett szövegrészekből is kiderül),²⁵⁴ és ebből vezette le, hogy Háy az ingadozó hőst állította a dráma középpontjába.²⁵⁵ Losonczy Géza ezután – Révaira és Horvaira hivatkozva, főképp az utóbbi narratívája mentén²⁵⁶ – Háy mint a Színművészeti Főiskola dramaturgia tanárát támadta,²⁵⁷ és

²⁴⁹ Horvai i.m. 41.

²⁵⁰ „Mivel a drámában a múlt és a jövő erői csapnak össze, a jelenben sem annak nem lehetnek a legsűrűbb kauzális kapcsolatai, aki teljesen a jövőhöz kapcsolódik, sem annak, aki teljesen a múlthoz, hanem csak annak, akinek a múlthoz is, a jövőhöz is egyaránt van kötöttsége.” Horvai idézi Háy: Horvai i.m. 42.

²⁵¹ Révai i.m. 210.

²⁵² Révai i.m. 211.

²⁵³ Ez a szöveg lappang.

²⁵⁴ „Háy elvtárs dramaturgiai jegyzeteihez előljáróban csak annyit, hogy az a kétéves főiskolai dramaturgiai tanítási anyag I. évének jegyzete. A második év nem készült el.” Horvai István i.m. 41. Háy a jegyzet végén utalt rá, hogy sok fontos kérdésre a második kötetben tér majd ki: „Nem tudjuk, hogy a »sok más fontos kérdés« alatt Háy elvtárs a szocialista realizmus és a pártos művészet és az ezzel kapcsolatos kérdéseket érti-e; – ha igen, nyugodtan leírhatta volna. Furcsáljuk ugyanis, hogy a jegyzetben ezekről a dramaturg számára alapvető fogalmakról *egy szó sincs* – ugyanakkor találjuk ott dramaturgiai jelentés sematikus vázlatát, »progresszív« erők győzelmét stb. [...] Általában az egész jegyzet eltitkolja, hogy a szocialista realizmus van – végig elvontan, elsősorban a kritikai realizmus, a klasszika (Shakespeare) alapján vizsgálja a jelenségeket és így marxista megállapításai ellenére minden *pártosság*ot nélkülöz, a *burzsoá-objektívizmus* világos mintapéldánya.” Horvai i.m. 42.

²⁵⁵ „Háy elvtárs »kétirányú kötöttsége« mindenképpen oda orientálja íróinkat, hogy az ingadozó középparasztról, a kispolgárról, a szociáldemokrata munkásról, a régi értelmiségiről írjanak darabokat. Ők vannak egyaránt kötve a múlthoz és a jövőhöz, nekik kell eldönteniök a kérdését: »Ide vagy oda«. Így szépen eljutunk az *ingadozó hős*, mint központi alak elméletéhez...” Horvai i.m. 43.

²⁵⁶ „A szeptember közepén tartott Színművészeti Konferencián Háy elvtársat e hibáiért Horvai elvtárs élesen, de elvtársi módon bírálta. Háy elvtárs válaszában ott sem tartotta szükségesnek, hogy a szovjet drámairodalomhoz és az esztétikához való viszonyáról nyilatkozzék, bár egyéb kérdésekben tett kezdeti lépéseket az önkritika felé.” Losonczy i.m. 805.

²⁵⁷ 1951 szeptembere előtt még nem indult el a hivatalos dramaturgképzés, a Főiskolán rendezőknek tanítottak dramaturgiát, Háy őket oktatta.

ő is idézte a korábbi dramaturgia-jegyzet kifogásolható megállapításait, majd a terminológiáját marxista nyelvre lefordítva állapította meg, hogy Háy az ingadozó kispolgárságot helyezte a dráma középpontjába, nem a munkásosztályt:

„Honnan veszi ezt a – enyhén szólva – sajátos ’elméletet’ Háy elvtárs? Az életből nem, mert az életben nem így van. A mi valóságunk főhőse a munkásosztály, a Magyar Népköztársaság vezető osztálya, amely – éppen ezért, mivel az egyetlen olyan osztály, amelynek a múlthoz »nincs semmi kötöttsége«, hivatott arra, hogy vezesse azokat a dolgozó osztályokat, amelyeknek a múlthoz is van kötöttségük. [...] Aki nem látja, hogy a mi társadalmunknak nem az a központi hőse, aki ingadozik, hanem az, aki nem ingadozik és aki elvi szilárdságával, céltudatos cselekvésével, kemény harcával az ellenség ellen a kispolgár ingadozását a jövő, a fejlődés, a szocializmus irányába tereli, az vak, az nem látja a mi életünk legalapvetőbb tényeit.”²⁵⁸

Losonczy tanulmányában jól követhető a szocialista-realizmus valóságépítő gyakorlata és retorikai aktusai. Az új valóság meglátásához és színházi visszatükrözésének direktívájához egy szovjet autoritást hívott segítségül, Pudovkint.²⁵⁹ A híres filmrendező a *Szabad Népek* nem sokkal korábban nyilatkozott, amelyben Háyt, egykori munkatársát is említette, de név nélkül kritizálta az „ingadozó hős elméletének szerzőjét”:

„az új, szocialista-realista művészet az élő embert tükrözi, a társadalmi valóságot tükrözi, éppen ezért a központi hőst nem elvont történelmi alapon, hanem az élet alapján, a valóság alapján kell megalkotni. Ha megkérdezzük az „ingadozó hős” elméletének szerzőjétől, vajon az ingadozó értelmiségi a fő, döntő, központi alak-e a magyar életben is, akkor ennek a hamis teóriának a szerzője – ha becsületes és nem vak – bizonyára azt mondja: nem, ilyen hőst nem lehet választani, mert nem központi, nem döntő, nem fontos. De miért választja akkor? Ha azt mondja: a dráma törvényei szerint így kell, akkor azt válaszoljuk: ilyen törvények nekünk nem kellenek. Köszönjük nézeteit, de drámája nem hasonlít az élethez. [...] Az életnek és a drámának nincsenek külön törvényei.”²⁶⁰

Horvai kemény konklúziókat vont le a kritikájában, egyrészt hogy a kettős kötöttségű hős elmélet „burzsoá termék” és Háynak „revízió alá kell venni egész dramaturgiai elméleti

²⁵⁸ Losonczy i.m. 804.

²⁵⁹ 1950 szeptemberében Pudovkin nyitotta meg a tanévet a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, lásd erről: [N.N.]: Tanulmányozzák a fiatalok, hogyan él a dolgozó nép – Pudovkin felszólalása a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanévnyitásán. *Friss Újság*, 1950.09.19. 7.

²⁶⁰ Méray Tibor: Mindig közelebb és közelebb a néphez – Pudovkin elvtárs, a nagy szovjet filmrendező nyilatkozik a Szabad Népek. *Szabad Nép*, 1950.09.19. 6.

munkásságát.”²⁶¹ Háy a konferencián megpróbálta elmagyarázni a kettős kötöttségű hős terminust, saját pontatlan fogalmazására hivatkozva elkülöníteni az ingadozó hőstől,²⁶² előhozakodva Horvai felelősségével is,²⁶³ aki ezután még keményebb állításokat tett: „A kérdés lényege pedig az a jobboldali elhajlás, amelyet Pártunk Lukács elvtárs esztétikai nézeteivel kapcsolatban számolt fel és amely jobboldali elhajlás megnyilvánulását, mint előadásomban kifejtettem, Háy elvtárs dramaturgiája jelentette színházi életünkben.”²⁶⁴ Losonczy később a komolyabb önkritika elmaradását emlegette a cikkében: „Kívánatos lenne, hogy Háy elvtárs őszintén revízió alá vegye ártalmas dramaturgiai nézeteit. Ez esetben Háy elvtárs, széleskörű dramaturgiai ismereteivel és színházi tapasztalataival, komoly segítséget nyújthat az új magyar dráma ügyének, egész színházi életünknek.”²⁶⁵ Háy a *Csillag* hasábjain publikált önkritikát,²⁶⁶ elutasítva a kettős kötöttségű hős elméletét,²⁶⁷ majd későbbi tanulmányaiban és drámáiban²⁶⁸ is próbált megfelelni a politikai közegnek. Háy pályáján ezután lekövethető a Párt iránti hűségének és a saját szakmai elvárásainak a belső küzdelme, amelyben végül az utóbbi kerekedett felül.

3.6. A dramaturg mint cenzor

²⁶¹ Horvai i.m. 44.

²⁶² „A kettős kötelezettség követelésével sohasem szándékoztam azt állítani, hogy a két kötöttségnek egyformának kell lennie, sőt ellenkezőleg, két különböző természetű kötelezettségről van, nemcsak a szocialista realizmusban, hanem még a kritikai realizmusban legkiválóbb műveiben is. A kettős kötöttség tehát nem jelent ingadozást olyan értelemben, ahogyan az tegnap és ma itt szóban forgott.” Háy konferenciahozzászólása. in: Horvai István: Új magyar dráma és kritika... 56.

²⁶³ „Ezután szemrehányást tesz Horvai elvtársnak, hogy az általa kifogásolt jegyzetek hibáira másfélven keresztül nem figyelmeztette, inkább eltűrte, hogy másfélven keresztül hamis jegyzet alapján tanuljanak a főiskolások, csak azért, hogy a nyilvánosság előtt megkritizálhassa.” Háy konferenciahozzászólása (összefoglalás). in: Horvai István: Új magyar dráma és kritika... 57.

²⁶⁴ Horvai i.m. 75.

²⁶⁵ Losonczy i.m. 805.

²⁶⁶ Háy Gyula: Levél Major Tamáshoz. *Csillag*, 1950/10. 95–101.

²⁶⁷ „A kettős kötöttség elmélete helytelen, azt teljes egészében el kell vetni és meg kell tanulni a dialektika alkalmazását mindennapi dramaturgiai munkánkban.” Háy: Levél Major Tamáshoz. 100.

²⁶⁸ Háy a szakmai megalkuvások közé sorolta *Az élet hídja* című darabját, szégyellte annak sematikus-kommunista jellegét: „»Az élet hídja«: siker öröm nélkül.” Háy: Született 1900-ban. 377. A darabot felesége szerint Révai nyomására írta: „Emlékszem, mikor határozta el Gyuszi, hogy *Az élet hídját* megírja. Egy kétségbeesésből született elhatározás volt. Már igen régen nem volt bemutató, darabjait még a próbák alatt tiltották be. »Meg fogom ezeknek mutatni, hogy egy olyan témáról írok darabot, amit nem lehet betiltani.«” Háy Éva i.m. 43. Háy visszaemlékezésében Révai így kommentálta a darabot: „Látja, most valami édeskésen sekélyeset írt, erre végre Kossuth-díjat adhatok magának.” Háy Éva i.m. 367.

Az új magyar dráma ügye egyre harcosabb színeket öltött.²⁶⁹ A különböző cikkek és konferencia-hozzászólások újra és újra a sematizmus problémáira tértek rá, a színházi szakma pedig a haladó hagyomány fogalma mentén a klasszikusokba kapaszkodott.²⁷⁰ Eközben Háy a drámaírói tudás és a dramaturg szakma professzionalizálása érdekében formált véleményt színházzakmai kérdésekben. Erre utal az 1952-es *Új Hang*ban megjelent szövege is, amelyben amellet érvelt, hogy a dramaturgia egy szakma, amelynek ismeretei elsajátíthatók, tanulhatók, amelyre állítása szerint nagy szükség van Magyarországon,²⁷¹ még ha a közeg egyfajta ellenállást is tanúsít ez iránt:

„Kétségtelen, hogy a polgári dekadencia örökségeképpen maradt még íróinkban (és kritikusainkban is) bizonyos irtózás az írói alkotó folyamat tudatosításától. Sokan közülünk, ha ezt a szót hallják »dramaturgia«, holmi rideg, minden fantáziát megölő, minden szenvedélyt béklyóba verő szabályok élettelen halmazára gondolnak, amelyek megszabják, hogyan »kell« drámát írni, szakácskönyvszerű receptekre, vagy pontozási szabályokra, amelyek szerint dramaturgok és kritikusok – akárcsak a »nürnbergi mesterdalnokok« Beckmessere – osztályozzák a drámaírók munkáját, tartalomtól, mondanivalótól függetlenül, csak formai törvények, »kánonok« szerint.”²⁷²

Háy a munka fontosságát hangsúlyozta,²⁷³ és a mű belső törvényszerűségeinek ismeretét a politikai üzenetek függvényében hozta helyzetbe.²⁷⁴ Egy évvel később konkrét ideológiai funkciókat társított a dramaturg munkához *A magyar dramaturgia haladó hagyományai* kötet

²⁶⁹ Egy 1953-as, az új magyar dráma és dramaturgia kérdéseit tárgyaló konferencián Kende István, a Minisztérium Színházi Főosztályának vezetője a főosztály feladatai között említette, hogy az „eszmei és operatív segítséget adjon a magyar drámaírásnak, elsősorban a színházon keresztül. A főosztály feladata tudni minden készülő darabról. Eszmei és gyakorlati segítséget kell adnunk szükség esetén a dramaturgiai munkához egyes konkrét kérdésekben, a darabok körüli konkrét problémákban is. A főosztály tekintse a főfeladatának és nem egyik mellékfeladatának a magyar dráma kérdését.” [N.N.]: Az új magyar drámáról. Tanácskozott a dramaturgiai értekezlet. *Magyar Nemzet*, 1953.03.28. 2.

²⁷⁰ Így Nádasy 1951-ben a Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség II. konferenciáján: „A nagy orosz realisták és a szovjet irodalom gazdag anyaga mellett nagy segítséget jelentenek a magyar múlt nagy haladó hagyományai, *Katona, Madách, Szigligeti* és mások jövőbe mutató példái.” [N.N.]: Az új magyar drámairodalom és filmművészet eredményeiről és feladatairól tanácskoztak a színház- és filmművészeti konferencia első napján. *Népszava*, 1951.10.14. 2.

²⁷¹ „drámairodalmunk még mindig a kezdet nehézségeivel küzd, eredményei eléggé esetlegesek, egy kialakult színvonalról (amelyből egyes kiváló alkotások kiemelkednek) még beszélni sem lehet; írók, színházi dramaturgiák, kritikusok még gyakran a sötétben tapogatóznak és ha alapos is a remény a folyamatos fejlődésre, mégis túl kevés az, amit *tudatosan* teszünk és tudunk tenni a fejlődés érdekében.” Háy Gyula: A drámaíró mestersége. *Új Hang*, 1952/6. 35.

²⁷² Háy: A drámaíró mestersége. 35.

²⁷³ „a mesterségbeli tudásért meg kell dolgozni és ez a munka nem fejeződik be, amíg a drámaíró vagy a kritikus él és dolgozik” Háy: A drámaíró mestersége. 36.

²⁷⁴ Nehogy „harcképtelen hadigépet állítson az eszme szolgálatába, amelyet művével diadalra akar segíteni.” Háy: A drámaíró mestersége. 36.

előszavában: Háy itt a dramaturg legfontosabb feladataként a politikai direktíva betartását jelölte meg. A „mai dramaturg kötelességeit” a következő pontokban határozza meg: a dramaturgnak segítenie kell a drámaírót, hogy az „a drámai cselekmény megalkotásában tudatosan alkalmazhassa a dialektikus és történelmi materializmus törvényeit”,²⁷⁵ irányt mutasson, amikor az író „a pártos, a politikai mondanivaló szolgálatába állított művészi típusalkotás útjait keresi”,²⁷⁶ és támogassa, hogy az író „a mai, élő nyelvből minden egyes mű drámai igényeinek megfelelően a mai magyar drámai nyelvet”²⁷⁷ kifejlessze. A dramaturg cenzori definícióját árnyalta az ugyanebben az évben, 1953-ban megjelent cikke, amelyben mind a pályán működő, műveletlen és szorongó dramaturgokat, mind a Népművelési Minisztérium Színházi Főosztályát kritizálta, mivel ezek bürokratizmus miatt nem került bemutatásra számos fontos színdarab és forgatókönyv, ezzel is hátráltatva az új magyar dráma ügyét.²⁷⁸

3.7. Háy Gyula mint politikai védőháló a Főiskolán

Háyra az SZFE közegében nem úgy emlékeztek, mint aki szigorúan vette volna a párt direktívát. Háy Éva szerint az

„egyetlen hely a főiskola oázisa volt neki ebben a kietlen sivatagban. Nagyon szerette az okos tanítványokat. Vezetett egy legendás dramaturgosztályt is. Egyszer valaki

²⁷⁵ Háy Gyula: Előszó. in: Csillag Ilona – Hegedűs Géza (szerk.): *A magyar dramaturgia haladó hagyományai*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 7.

²⁷⁶ Háy: Előszó. 8.

²⁷⁷ Háy: Előszó. 8.

²⁷⁸ „A drámairodalom gondjait-bajait általában a színházi és egyéb dramaturgok rossz munkájára szokás visszavezetni. Ez részben meg is felel az igazságnak, de semmiképpen sem ez az egész igazság. A dramaturgok között – tisztelet a néhány komoly szakembernek – sok a szakmailag csekély tudású, gyöngé tehetségű, elégtelen műveltségű ember, akiket valamiféle véletlen sodort erre a pályára. Az ilyen dramaturg munkájára óvhatatlanul rányomja a bélyegét egy bizonyos félelem. Nem, ne úgy képzeljük ezt a félelmet, hogy megfojtott drámai művek hazajáró leikétől, vagy az irodalomtörténet ítélőszékétől retteg a dramaturg. Közelebb is talál félnivalót: a hivatali felsőbbségben, a Népművelési Minisztérium Színházi Főosztályában. Ettől pedig, pillanatnyilag érvényesnek látszó tapasztalatok szerint, akkor van nyugta a dramaturgnak, ha nem produkál semmit, mert a semmiben – úgy gondolják a hivatalok – nem lehet hiba. Így hát sok dramaturg és színigazgató számára az a legkedvesebb darab, amely még nincs megírva. A lelkesebbje nagyon tud érdeklődni írói tervek iránt. Szereti esetleg még a szinopszist, sőt egy-egy megírt felvonást is. Sokszor elszáll azonban a szeretetet, az érdeklődés abban a pillanatban, amikor az író azt mondja a darabjára: »kész«. [...] De mi a nyitja ennek a különös magatartásnak, amely annyira hátrányos a magyar dráma fejlődésére? Mi az oka annak, hogy egy állami szerv, amelynek hivatása lenne a magyar dráma fejlesztése, annak kerékkötőjévé válik? Kétségtelenül elsősorban ugyanaz a félelem a saját hozzáértése hézagaitól, mint ami a színházi vezetők passzivitását is okozza, csak éppen magasabb fokon. Persze: a színházak üzemét ideig-óráig klasszikusokkal is el lehet táplálgatni, ha a világgal elhitetik, hogy nincs előadható mai magyar darab.” Háy Gyula: Színházi levél néhány barátomhoz a magyar drámáról. *Béke és Szabadság*, 1953/40. 16.

megírhatná ennek a Háy-féle osztálynak a hiteles történetét... A főiskoláról, amíg ott tanított, származási és politikai okokból senkit nem tanácsoltak el. [...] Én úgy érzem, Háyt imádták a tanítványai.”²⁷⁹

Bíró Zsuzsa szerint mindig is ellenállt a kritikátlan, ésszerűtlen pártnyomásnak:

„Borzasztóan érdekes pasi volt. A Szovjetunióból jött vissza, ahol nem bántották, ami azért meglepő. Mindenesetre soha nem követelt semmi olyat, ami a saját meggyőződésünkkel ellentétes lett volna. Háy kényszeredetten viszonyult a kötelező anyagokhoz: titkolta, hogy ő nagyon utálja ezeket, de észrevehető volt a viselkedésében. Mi nem titkoltuk, és ő ezt egyáltalán nem bánta. Meg hát igyekezett remekműveket előszedni nekünk.”²⁸⁰

Bár a dramaturg oktatás a Rákosi-korszak legkeményebb időszakában indult el, Bíró Zsuzsa úgy emlékezett az itt töltött évekre, hogy védett közeg volt a Főiskola: „Nem tudom, hogy ezt hogyan csinálták, hogy ösztönösen az egyéniségükből fakadt-e, de én arra emlékszem, hogy az öt évet végigszórakoztam. [...] Persze óvatosnak is kellett lenni, de az könnyen ment, mert nem kellett sokat lejsztolni, éppen csak annyit, hogy nem szidjuk a rendszert.”²⁸¹ Az SZFE Irattárban fellelhető tanári jellemzéseket olvasva feltűnő, hogy Háy kizárólag szakmai szempontok mentén írt a hallgatókról – nyoma sincs a részletekbe menő politikai jellemzésnek vagy a társadalmi osztályokhoz való tartozás felemlítésének.²⁸² Ettől függetlenül Háy túlságosan is apolitikusnak tartotta a hallgatóit, és éppen emiatt volt büszke az 1956-os események során tanúsított aktív részvételükre.²⁸³ Moldova György említette, hogy egyszer Háy Gyula egy vizsga alkalmával elmarasztalta politikai témájú fejtegetései miatt, de mindössze annyi következménye volt, hogy új dolgozatot kellett írnia.²⁸⁴ Bíró Zsuzsa szerint viszont a

²⁷⁹ Seszták Ágnes: „Kucsera elvtárs” nem felejt! (Beszélgetés Háy Gyuláné Majoros Évával). *Képes* 7, 1989/36. 11.

²⁸⁰ Bíró i.m.

²⁸¹ Bíró i.m.

²⁸² SZFE Irattár. Hallgatói dossziék, pl.: Bíró Zsuzsa, Szántó Judit, Mann Lajos.

²⁸³ „Minden intézmény, akármilyen kicsi, meg akarja formálni saját követeléseit. A nemzeti megújulásban részt venni. Ezen a napon, éppúgy, mint az előzőkön és a következőkön, az ifjúság a legaktívabb. Nem csak az egyetemisták, bár végig és a vég után is az előrevivő erők maradnak. Ez volt hát ifjúságunk, az egyetemistáink, akik tanáruknak, Háy Gyulának néhány hete még oly nagy gondot okoztak: apatikusak, mondta, és teljesen apolitikusak. Emlékezett 1918-ra, amikor mint műegyetemista aktívan részt vett a „láncídi csatában”, az „öszirózsás forradalomban” és később a Tanácsköztársaság megalapításában. Hát igen, az akkori ifjúság nem volt ilyen apatikus, ilyen apolitikus, mint tanítványai ma!... Tegnap óta igen büszke az „apatikusaira”, az „apolitikusaira”, de borzasztóan aggódik fiatal életükért. A helyzet nagyon, nagyon sokkal veszélyesebb, mint anno 1918-ban.” Háy Éva i.m. 195.

²⁸⁴ „A félévi szakmai vizsgán összecsaptam osztályfőnökömmel, a Mészöly Dezsőt felváltó Háy Gyulával, aki egyébként az egész főtanzak vezetőjének tisztjét is betöltötte. Az előírások szerint egy dolgozatot kellett írunk, valamilyen szabadon választott dramaturgiai témáról, például: „A kritikai realizmus megjelenése Csiky Gergely műveiben”, vagy „A drámai hős kettős kötöttsége”. Nem volt

hallgatóknak politikai kérdésekről nem kellett beszélniük a vizsgák során, csak drámákat elemeztek.²⁸⁵ Felidézett egy nagy botrányt kiváltó pamfletet is, amelyet különböző szakok hallgatói adtak elő,²⁸⁶ és ami miatt vizsgálat indult ellenük, de Háynak köszönhetően ez végül elcsitult. Az elnézés, az önirónia és a humor a róla kialakult kép visszatérő motívumai, továbbá a mester-tanítvány viszony hagyományos, hierarchikus pozícióinak fellazulásai is. Fakan Balázs egykori dramaturghallgató idézte fel a következőt egy interjújában:²⁸⁷

kedvem az ilyen elmefuttatásokhoz, inkább egy ideológiai kérdést választottam. Azt fejtegettem, bevallom: kissé nagyképműven és felületesen, hogy az 1953-ban megkezdődött reformmozgalom azért felszínes és azért nem tudja igazán megmozgatni a tömegeket, mert a huszadik század magyar történelméből hiányzik egy valódi szocialista forradalom – például többek között a jugoszláv partizánháborút elemezgettem, mint a forradalmak egyik különleges megjelenési formáját. A forradalom elmaradása okozta – írtam a továbbiakban –, hogy a szocializmus lehetősége felkészületlenül érte a magyar népet, nem tudta valódi értékét megbecsülni, mintha egy bútort nem saját maga készített volna el, hanem csak úgy bedobták volna hozzá a nyitott ablakon. [...] Háý dörgő hangon kérdezte Kutrucz Elemértől, a vendégként jelen lévő marxista tanszékvezetőnkől:

– Maguk ilyeneket tanítanak, Kutrucz elvtárs?

– Dehogyan tanítunk, ez az ő saját elmélete.

Én nyilvánvalóan visszaéltem azzal, hogy már ígéretes írónak számítottam, ha kirúgnak a Főiskoláról, mindenki politikai machinációt sejtett volna mögötte. Háynak nem is állt szándékában ilyen megtorlás. Szó nélkül persze nem vehette tudomásul ezt a rebellis dolgot, visszaautásította és egy új vizsgamunka megírására kötelezett.

A vizsga az ötödik emeleten folyt le, de mikor elengedtek, lementem és a kapuban megvártam Háyt. [...]

– Én tudom, hogy Háý elvtárs ott fenn a bizottság előtt nem mondhatott mást, és higgye el, hogy én nem is haragszom, amiért kirúgott, de itt négy szemközt szeretném megkérdezni: ugye belátja, hogy igazam volt abban, amit leírtam?!

Háý végigmért:

– Mit képzelsz? Nekem más véleményem van az ötödik emeleten és más a földszinten?

– Ja, az más, akkor elnézést kérek a zavarásért.” Moldova György: *Az utolsó töltevény I.* Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2004. 231.

²⁸⁵ „Abban biztos vagyok, hogy nem kellett ebből felelni, mint egy tananyagból. Nem ezt kérdezte ki a vizsgákon, hanem drámákat kellett elemezni, főleg remekműveket.” Bíró i.m.

²⁸⁶ Erről bővebben a disszertáció 2.7. Ellenérzések, gúnyolódó hangok című alfejezetében.

²⁸⁷ Fakan Balázs (1933-2019) dramaturg, forgatókönyvíró. 1952 és 1957 között tanult a Színház- és Filmművészeti Főiskola dramaturg tanszakán. Részletesen felidézte azt is, hogy a több napos halasztgatás után hogyan zajlott le a felvételi vizsgája: „másnapra Csillagné behívta Hubay Miklóst és Bodor Tibort, hárman alkották a felvételi bizottságot s végre felvételiztettek. Előbb szörnyülködtek, hogy hogy maradhatott el az értesítés, mert a filmrendezői szakot már betöltötték, de még dramaturgnak fel tudnak venni. Mondtam: azt sem tudom, mi az, hogy dramaturg. Az első évben ugyanazt tanulják, mint a rendezők, legfeljebb átmegy második évben - mondta Csillagné. Hubay Miklós nézegette a Toldit, kérdezgette, hogy mit írtam benne én. Mondtam, hogy mindent, kivéve egy kétsoros verset, azt a barátom. Megkereste, s mondta, hogy egész jó. Mondtam, hogy köszönöm, megmondom a barátomnak. [...] Hubay megkérdezte még, hogy tudom-e, mit jelent a "től cudar csihésnek". Tudtam. Jól van - mondta. Volt még egy vizsgafeladat: mutattak egy képet az Ogonyokból, letakarták a címet és a szerzőt, s az volt a feladat, hogy elmondjam, mi volt a képen látható jelenet előtt és mi lehet a folytatás. Hát elmondtam, hogy itt egy szép fiatal lány meg egy idős katonatiszt, a lány durcás, mert nem tetszik neki a tiszt, elmenekülne, de valamiért muszáj ott maradnia, s látszik a szemén, hogy készül valamire, talán szökésre... Ismerem a képet? Dehogyan ismerem, most látom először. Hát kiderült, hogy a kép címe: Az őrnagy lánykérőben. Felvettek dramaturgia szakra! Nem nagyon tudtam, mi ez, de mondtam, vállalom, viszont én csak akkor tudok jönni, ha kapok ösztöndíjat és kollégiumi elhelyezést. Mondták,

„Háy Gyulával volt egy poénosan végződő afférom. Bíró Zsuzsa, aki fölöttünk járt, azt mondja az órán Háy Gyulának, hogy miért kell nekünk Háy elvtársat elvtársazni, amikor a másik osztályban per Gyula szerepel. Én? Hát igen, a Fakan mindig azt mondja, hogy a Gyula ezt meg ezt mondta... Hát bejön hozzánk Háy, nagyon vidáman, örülök, hogy Fakan elvtárs engem per Gyulának említ a hátam mögött, de annyit talán kérhetnék, hogy tegye hozzá a koromra tekintettel, hogy bátyám. Hát – mondom én – Gyula bátyám, nagyon meg vagyok tisztelve.”²⁸⁸

Moldova György emlékezett arra a pillanatra, amikor Háy Gyula hivatalos megszólítása egyik napról a másikra megváltozott az 1956-os események után:

„Háyt egyelőre nem tartóztatták le, a Főiskolán is taníthatott tovább. Az újrakezdésnél jelentkezett néhány kapcsolattartásbeli zavar, például az addig használatos »Háy elvtárs« megszólítást többé nem tartotta megfelelőnek, helyette a »Gyula bácsi«-t ajánlotta. Én felemelt karral jelentkeztem, és inkább az »öreg barátunk« titulust javasoltam, visszaemlékezve a felkelés első napjaiban elhangzott felhívására: »Öreg barátotok arra kér titeket, hogy tegyétek le a fegyvert!« Háy megrovóan nézett rám, de nem utasított rendre.”²⁸⁹

A dramaturgképzés egykori résztvevői közül többen felidéztek a Szántó Judit elleni,²⁹⁰ 1953-as fegyelmi vizsgálatot, amely a maga abszurditásával és korfestő jellegzetességeivel jelentős eseménnyé vált a közösségi emlékezetben.²⁹¹ Mindezek okán, továbbá a Háy által képviselt

rendben. Hazamentem, összecsomagoltam és feljöttem.” Báthory Erzs: Fakan-Legendárium (Beszélgetés Fakan Balázs Magyar Életmű-díjas dramaturggal). *Filmkultúra* (<http://www.filmkultura.hu/regi/2007/articles/profiles/fakan-legendarium.hu.html>) Utolsó letöltés: 2020.08.07. Bíró Zsuzsa így emlékezett a felvételire: „Én egy olyan felvételin vettem részt, szerintem szabálytalanul, amelyik nagyon jelentéktelen volt, úgyhogy ezért nem vagyok benne biztos, hogy ez volt az elrendelt felvételi. Valószínűleg nagyon későn, már az utolsók között hallgattak meg. Úgy emlékszem, hogy csak az a tanárnő volt benn, aki engem felvételiztetett. Lehet, hogy még ült benn valaki némán, de nem biztos. [...] Csillag Ilona, aki drámatörténetet tanított, és egy nagyszerű, szellemes, jópofa nő volt. Az egészet olyan cinikusan vette. Nála a felvételi inkább olyan egyetemi felvételinek tűnt, mert csak az olvasottságot kutatta, semmi mást. Nála az, aki sokat olvasott, fel lett véve. Egyáltalában nem volt szó színházról, meg pláne nem moziról. Valószínűleg nagyon sokan felvételiztettek még rajta kívül, és nem mindenkinél ez volt az elvárás.” Bíró i.m.

²⁸⁸ Báthory i.m.

²⁸⁹ Moldova György: *Az utolsó töltény (2. kötet)*. Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2004. 45.

²⁹⁰ Szántó Judit (1932-2016) Jászai Mari-díjas kritikus, fordító, dramaturg, a Színháztudományi Intézet tudományos munkatársa és évtizedekig a Színház folyóirat munkatársa is. Számos színművet és színházelméleti művet fordított németből, angolból, franciából.

²⁹¹ Az osztály 1956-ban végzett tagjai: Bereczky Erzsébet, Bíró Zsuzsa, Katz Edit, Kolár Éva, Lelkes Éva, Mann Lajos, Nedeczki Edit, Szőnyi G. Sándor, Vadász Imre, Varga Domokosné, Vizinczey István. Anyakönyv, SZFE Irattár. „Regényes története van a Sztálin halálakor kirobbant osztálybotránynak. Egy hallgató megjegyzést tett a vezérre. Egy másik beárulta a párttitkárnak. A csoporttársak egy emberként tanúskodtak az áruló ellen. Háy zseniálisan simította el a „balhét” úgy, hogy senkinek a

tanári attitűd miatt is fontosnak tartom ennek részletes rögzítését. Az 1951-ben indult első dramaturgosztályban „Szántó Judit megvádolta Kolár Évát azzal,²⁹² hogy a faliújságcikkkel kapcsolatos beszélgetésük alkalmával Sztálin elvtárs betegségét és halálát közönyösnek vette, sőt azt is mondta, hogy »semmi közöm hozzá«”.²⁹³ Az SZFE irattárában található jegyzőkönyv alapján a következőképpen lehet rekonstruálni az 1953. április 21-én megtartott fegyelmi vizsgálatot (amelyet megelőzött két osztálygyűlés):

A jelenlévők Simon Zsuzsa (főigazgató), Redő Ferencné (tanulmányi igazgató), Háy Gyula (osztályvezető tanár), Czímer József (tanársegéd), Tóth Ferenc, Szakmári Józsefné, Kiss Józsefné, Varga Józsefné (jegyzőkönyvvezető), Szegedi György. Először egymás között átbeszélték, hogy eddig is több konfliktus volt már a dramaturgosztályban, amelyek Szántó Judit személyéhez kötődtek. Czímer József Kolár Évát kevésbé tartotta tehetségesnek, mint Szántó Juditot, viszont sokkal becsületesebbnek és őszintébbnek. Szegedi György előhozta a lányok polgári származását, amely miatt feltehetően mindennél előbbre helyezik érdekeik érvényesítését, de Simon Zsuzsa nem gondolta azt, hogy itt „kenyérharcról” lenne szó (mivel az elhelyezkedés a Főiskola után biztosítva volt). Kolár Éva, amikor belépett, a következőképpen emlékezett vissza a történetekre: Kolár olvasta a Szántó által írt, Sztálin betegségről szóló szöveget a faliújságon, amelyről kijelentette, hogy dagályos, és nem tartja őszintének. Amikor Szántó erre megsértődött, Kolár közölte vele, hogy „semmi közöm hozzád”. Ezt Szántó úgy értette, hogy Kolárnak semmi köze Sztálin elvtárshoz. Kolár azzal is magyarázta, hogy nem mondhatta, amit Szántó állít, mivel Sztálinnak köszönheti, hogy egyáltalán él. Szántó elmondása szerint Kolár azt is mondta, hogy „sajnos”, olyan értelemben, hogy sajnós van köze a népi demokráciához, de erre Kolár nem emlékezett. Amikor lehetősége lett volna tisztázni magát, saját bevallása szerint inkább moziba ment. Amikor Kolár kiment, Háy Gyula azt mondta: „Véleményem szerint ezek a hallgatók annyi sértést vágunk naponta egymás fejébe, hogy Kolár azért nem tulajdonított olyan nagy fontosságot Szántó vádjának, ezért is nem emlékszik a »sajnos« szóra.” Simon Zsuzsa a konfliktusok forrásának (a „gennyese gócnak”) Szántót és Török Ernőt,²⁹⁴ a dramaturgosztály egy másik tagját tartotta, és szerinte

jövőjét nem tette tönkre. Most legyintesz, pedig akkor a pártközpontból jöttek ezt az „ügyet” vizsgálni.” Seszták i.m. 11.

²⁹² Kolár Éva könyvszerkesztő volt Amerikában (Bíró Zsuzsa közlése).

²⁹³ Az 1953. április 21-én megtartott fegyelmi vizsgálat jegyzőkönyve. Szántó Judit személyi dossziéja. SZFE Irattár

²⁹⁴ Az anyakönyv (SZFE Irattár) szerint Török Ernő nem járta végig a dramaturg tanszakot a Főiskolán, az OSZMI adatbázisában mindössze egy művel jelenik meg, a *Hölgyválasz* című zenés játékkal az Operettszínházban (1961), amelyet később Békéscsabán (1962) mutattak be, továbbá *Haragosok* című egyfelvonásosa 1958-ban jelent meg a Művelt Nép Könyvkiadónál. Bíró Zsuzsa Török Ernőről a következőt mondta: „Jelentett, amikor úgy érezte, hogy valami szocializmus ellenes dolog elhangzott.

Szántót el kéne távolítani a Főiskoláról. Hágy Gyula a saját felelősségének érezte Szántó sorsát, ezért a kirúgás helyett inkább a „megnevelését” tartotta helyesnek. Amikor bejött Szántó, így idézte fel a történeteket a bizottságnak: Kolár kijelentette, hogy Szántónak nem kellett volna megírnia a Sztálinról szóló cikket, erre ő megkérdezte tőle, hogy „neked talán nem fáj?”, mire Kolár úgy reagált, hogy „mi közöd hozzá?”. Szántó megkérdezte, hogy „neked talán nincs közöd?”, mire Kolár azt mondta, hogy „sajnos”. A tanárok nem értették, hogy Szántó hogyan érthette ezt ennyire félre. Szántó már megbánta az egész ügyet, és Töröknek is úgy adta tovább annak idején mindezt, hogy becsületszavát kérte, hogy nem mondja el senkinek. Szántó valójában három másik osztálytársuknak is elmondta a történetet (Szőnyi G. Sándornak, Bíró Zsuzsának és Katz Editnek), de állítása szerint mindhárom esetben sajátos okok vezettek ehhez.²⁹⁵ A tanárok szembesítették Szántót azzal, hogy az egész osztály ellene van, Szántó bűnbánatot tanúsított. Amikor kiment, Simon Zsuzsa jellemtelennek és karrieristának nevezte, aki „ócska burzsoá eszközökkel igyekszik megtartani az elsőséget”. Hágy Gyula nem akart kirúgni egy „ilyen tehetséges, 4 nyelven beszélő embert”, ezért azt javasolta, hogy csak egy időre távolítsák el a Főiskoláról, amit a bizottság elfogadott. Szántóval közölték, hogy a változása érdekében két félévre fizikai munkára kötelezik, amely után csak akkor veszik majd vissza, ha igyekszik. Szántó ennek láthatóan örült és elfogadta.²⁹⁶

Mindezekből egyértelműen kiderült, hogy Hágy Gyula közbenjárása nélkül eltanácsolták volna Szántó Juditot, aki végül egy évig a győri Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyárban dolgozott, ahol javasolták a továbbtanulását a Főiskolán.²⁹⁷ Visszatérése után Szántó Judit az egy évvel

Amikor Szántó Jutka – valószínűleg véletlenül, mindenféle cél nélkül – elpanaszolta neki, hogy ő gyászol, és senki nem hisz neki, azonnal rohant a párttitkárnőhöz, és jelentette, hogy ez az osztály egészen elvetemült, mert kigúnyoljuk Sztálin halálát.” Bíró i.m.

²⁹⁵ Katz Évának például akkor mesélte el, amikor Sztálin halála után a tiszteletére önkéntes éjszakai díszőrséget álltak párban. Bíró i.m.

²⁹⁶ Visszaemlékezésében Czímer József mindezt kiegészíti még a következővel: „Két nap múlva közölték velem, hogy újabb fegyelmi lesz, mert a pártszervezet túl enyhének találta az ítéletet, és megfellebbezte. Kérték, hogy legyek ott a hét végén az újabb tárgyaláson. Az újabb tárgyaláson kiderült, hogy nem annyira a pártszervezet fellebbezte meg, hiszen annak képviselője jelen volt a határozatnál, hanem a DISZ. A megnyitás után én azonnal szót kértem, hogy ez az egész tárgyalás jogtalan. Fellebbezni csak egy magasabb fórumhoz lehet, ugyanahhoz a szervhez nem. Vegyük le az egész kérdést a napirendről. A végleges kizárást követelők szívóskodtak, de a többség belátta, hogy az egész ügy kezd képtelenségekbe fulladni, és a kérdést levették a napirendről. Így hát Szántó Judit vesztett egy évet, de mégis színikritikus lehetett belőle.” Czímer i.m. 173.

²⁹⁷ Bedők Kálmán (Wilhelm Pieck Vagon és Gépgyár) Szántó Juditról írt jellemzése: „Az első időkben meglátszott rajt, hogy még nem dolgozott fizikai munkán, de akarata elég szilárd volt ahhoz, hogy ezen munkakört mielőbb elsajátítsa. [...] Dolgozótársaihoz való viszonya jó volt, a dolgozók és a vezetők is megszerették. Mindenkin készséggel segített, ha módjában állt. Munkaidő után szívesen segített a gépelési munkákban is. Társadalmi munkát minden habozás nélkül vállalt úgy a szakszervezet mint a Disz szervezet részéről.” Szántó Judit személyi dossziéja. SZFE Irattár

később (1952-ben) indult dramaturgosztályhoz csatlakozott.²⁹⁸ Bíró Zsuzsa hasonlóan emlékezett a történetre, és több dologgal kiegészítette azt.²⁹⁹ Amikor elindult a kivizsgálás, Bíró állítása szerint a vizsgálat kezdete előtt Háy Gyula behívatta Bereczky Erzsébetet,³⁰⁰ aki az osztálybizalmi volt: „Azt a taktikát beszéltek meg, hogy nagyon naivnak tetsessük magunkat. Háy azt kérte, egyszerűen ne értsük, mi van körülöttünk, és ezt csináljuk ügyesen.”³⁰¹ Bíró azt is hozzátette a háttérmotivációk árnyalásához, hogy

„Szántó Judit borzasztóan szeretett volna szocialista álarcban jönni-menni, hogy tiszteljék őt, és ezt összekötötte azzal, hogy az egyik fiúba nagyon szerelmes volt az osztályból, aki azt mondta neki, hogy túlzottan polgárlány. Ez őt rettenetesen elkésértette, és mindent megpróbált megtenni, ami nem polgárlányos.”³⁰²

Szántó Judit ellen 1952-ben már lefolytattak egy fegyelmi vizsgálatot a Főiskolán,³⁰³ amikor a Műegyetem egyik hallgatója írásban bejelentette, hogy Szántó apjának hatvan hold földje volt,³⁰⁴ amely körülményt a felvételi során sem az adatgyűjtő ívben, sem az önéletrajzában nem tüntetett fel.³⁰⁵ Ebben az esetben a bizottság végül a következő határozatot hozta: „Szántó Juditot nyilvános főigazgatói megrovásban részesíti, visszavonásig az összes kedvezményektől (ösztöndíj, tandíj) eltiltja, a Kiváló Hallgatók Brigádjából kizárja.”³⁰⁶

²⁹⁸ Az osztályból 1957-ben a következők végeztek: Benedek Katalin, Csurka István, Fakan Balázs, Kovács Ferenc, Létay Vera, Lukács Antal, Major Anna, Moldova György, Nagy Judit, Szántó Judit, Tarbay Ede. Anyakönyv, SZFE Irattár

²⁹⁹ Bíró Zsuzsa egy novellában is rögzítette az emlékeit 2008-ban a *Liget* folyóiratban. Bíró Zsuzsa: Sztálin halála. *Liget*, 2008/8. (http://www.liget.org/cikk.php?cikk_id=112) Utolsó letöltés: 2020. 05. 07.

³⁰⁰ Bereczky Erzsébet (1932-2010) 1957-2000 között volt a Nemzeti Színház dramaturgja, amely később átalakult Pesti Magyar Színházzá, ahol 2010-ben bekövetkezett haláláig dolgozott.

³⁰¹ Oral history-interjú Bíró Zsuzsával...

³⁰² Oral history-interjú Bíró Zsuzsával...

³⁰³ Jegyzőkönyv a Fegyelmi Bizottsági üléséről, 1952. március 7., Szántó Judit személyi dossziéja, SZFE Irattár

³⁰⁴ „Titkár elvtárs, Rákosi elvtárs utóbbi időben elhangzott beszédei fokozott éberségre szólítanak fel minket, ezért kötelességemnek tartom, hogy bejelentsem: Szántó Judit I. éves dramaturg hallgató édesapja igen jól jövedelmező orvosi magánpraxisa mellett Hevesen (Heves vm.) földbirtokkal rendelkezett igen hosszú időn keresztül. Tudomásom szerint Szántó Judit a földbirtokot életrajzában nem vallotta be, tehát az állami szerveket és a Pártot félrevezette. Ilyen embereknek, mint ahogy a példák bizonyítják sem a népidemokrácia Főiskoláján, sem a DISZ-ben helye nincs. Kérem az ügy kivizsgálását. Elvtársi üdvözzel, Kiss Pál, II. éves gépészmérnök hallgató, hevesi lakos” Szántó Judit személyi dossziéja, SZFE Irattár; „A földet nagyapjától örökölte apja. 1937-ben a Vitézi Rend, mint zsidóktól, elvette a földet. A felszabadulás után 1945-ben visszakapták, amit apja 1949-ben felajánlott az államnak.” Jegyzőkönyv a Fegyelmi Bizottsági üléséről, 1952. március 7., Szántó Judit személyi dossziéja, SZFE Irattár

³⁰⁵ Czímer József a korábbiakkal ellentétben úgy emlékezett, hogy Szántó Juditot a hatvan hold föld miatt függesztették fel egy évre, a faliújság körüli esetet nem is említi. Czímer i.m. 172.

³⁰⁶ Jegyzőkönyv a Fegyelmi Bizottsági üléséről, 1952. március 7., Szántó Judit személyi dossziéja, SZFE Irattár

3.8. Háy Gyula a közösségi emlékezetben

Az 1981-ben kiadott *Színházi kalauz*ban Benedek András az alábbi két mondattal kezdte a drámaíró Háy Gyula személyének bemutatását: „Változatos, hányatott életút volt mögötte, amikor 1945-ben szovjetunióbeli emigrációjából hazatért, és a Színművészeti Főiskola dramaturg tanszakának vezetője lett. Tanítványai ma szerte az országban a színházak munkatársai.”³⁰⁷ Mindez arról árulkodik, hogy a nyolcvanas évek magyar színházi közegében Háy tanítványainak, azaz az ország első diplomás dramaturgjainak jelenléte életben tartotta egykori tanáruk emlékét.

Háy fiatal korától kezdve, börtönökben ülve és üldöztetésekkel keresztül szenvedélyesen hitt a világ megváltoztathatóságában – még a diktatúra legsötétebb korszakaiban is. 1956 előtti meghasonlása és szembefordulása a Párttal, ellehetetlenülése és önkéntes száműzetése (amellyel nemet mondott a kádári államszocializmusba illeszkedés lehetőségére) ikonikus alakká tették: a kiábrándult, baloldali értelmiség egyik orientációs pontjává vált.

A száműzött írónak ez a képe rögzült a Főiskola közösségi emlékezetében is, ahol Háy munkája hirtelen szakadt meg. Háy az egykori tanítványok és tanártársak visszaemlékezéseiben egy igazságtalanul elűzött, nagytudású művésztanárként jelent meg. Czímer József,³⁰⁸ akit pályakezdő dramaturgként Háy Gyula vitt a Főiskolára,³⁰⁹ „fegyverbarátságként” jellemezte kettejük kapcsolatát.³¹⁰ Kultuszát bizonyítja a Nagy Imre és társai romániai száműzetéséből fennmaradt anekdota, jól illusztrálva, hogy az akkori politikai ellenzék – mint későbbi narratívaképző társadalmi hálózat – milyen mértékben azonosult Háy *Kucsera*-cikkével.³¹¹

³⁰⁷ Vajda György Mihály – Szántó Judit (szerk.): *Színházi kalauz. II. kötet*. Budapest, Gondolat, 1981. 475.

³⁰⁸ Czímer József (1913-2008) dramaturg, műfordító, esztéta. 1951-től Háy Gyula tanársegédje a Színház- és Filmművészeti Főiskolán. Dramaturgként dolgozott az Ifjúsági Színházban, a Veszprémi Petőfi Színházban, a Vígszínházban és a Pécsi Nemzeti Színházban.

³⁰⁹ Czímer i.m. 67.

³¹⁰ „a színház és a dráma szabadságáért vívott harcban engem mindig első számú harcostársának tekintett”, Czímer i.m. 175.

³¹¹ „A jugoszláv követségen összegyűlt „nagyimristák” Szántó Zoltánban azonnal felismerték a társaság Kucseráját, és attól fogva egymás között kizárólag Kucsera elvtársként emlegették. Bátyám, Pisti – aki meglehetősen magányos hatéves kisfiú volt, és rengeteg konfliktusa volt a többi gyerekkel – imádkozott az állatokra. Snagovba érkezve már az első napon mély barátságot kötött a kastély macskájával, reggeltől estig vele játszott, és neki panasolta el minden bánatát. Alig telt el azonban néhány nap, a macska eltűnt. Pisti elkeseredetten, sírva kereste, de sehol nem találta. Anyu végső kétségbeesésében azt javasolta neki, hogy kérdezze meg az ekkor már teljesen elszigetelten élő Szántóékat, hogy nincs-e náluk a macska. Pisti be is kopogott Szántóékhoz, és tökéletes ártatlansággal megkérdezte: „Kucsera bácsi, nem jött ide a macska?” Ez az incidens az őrzőink számára is nyilvánvalóvá tette, hogy Szántóék helyzete tarthatatlanná vált a társaságban, és néhány nap múlva elköltöztették őket a snagovi kastélyból.” Vásárhelyi Mária: *Valahogy megvagyunk*. Budapest, Ab Ovo, 2019. 32.

Mindezt tovább építették az általa és a Háy Éva által írt memoárkötetek.³¹² Felesége könyve, amely az áldozat-narratívát írta tovább, tekinthető egyfajta önéletrajzba csomagolt feketelistának is, amelyben név szerint megnevezett minden őket eláruló írót, politikust és barátot (köztük Háy főiskolai kollégáit, Czímer Józsefet és Hegedűs Gézát).³¹³ Az általa leírt ellenséges közeg olyan szempontból helytálló, hogy Háy drámaírói munkássága nem lett a része az államszocializmus magyar színházi kánonjának. Bogácsi Erzsébet a *Rivalda-zárlat* című kötetében az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága iratai mentén bizonyította, hogy Háyt (más írók mellett) egészen a nyolcvanas évekig tudatosan kiszorították a magyar színpadokról, és utána is csak korlátozottan mutathatták be a műveit.³¹⁴ Háy Éva memoárjában és interjúk sokaságában hangsúlyozta elhunyt férje külföldi elismertségét, folyamatos idegen nyelvű bemutatóit,³¹⁵ amellyel az elüldözött, komoly külföldi karriert befutó író képét építette. A gyásztól és az elégtétel utáni vágytól fűtötten elkeseredve kereste a bűnösöket: mivel 1968 után külföldön is egyre kevesebb volt az új Háy-bemutató és férje egyre kevesebb felkérést kapott, Magyarországról érkező, ellenük irányuló tudatos manipulációt és támadást sejtetett, és Aczél Györgyöt hibáztatta.³¹⁶ Mi több: könyve végén az 1956-os Intézetet és a Történelmi

³¹² Háy: Született 1900-ban; Háy Éva i.m.

³¹³ „Az utca másik oldalára – ez alkalommal a Belvárosban – menekül Gyuszi volt tanársegédje a Főiskoláról és egyben dramaturgkollégám a Vígyszínházban: Czímer József. Nem tud szemünkbe nézni. Nem csoda, azok után, ahogyan velem szemben viselkedett. Az egyetlen volt a sok közül, akiknek neve mögé, amikor „feketén” dolgoztam, elbújhattam, aki aljas módon becsapott.” Háy Éva i.m. 327. „A 80-as években Aczél, az *Isten, császár, paraszt, A ló és az Attila éjszakái* túl nagy sikere után, a két utóbbi csak vidéki előadásra engedélyezve, és mindhárom fokozatosan letiltva, új kampányt indít a már évek óta halott Háy Gyula ellen. Több publikációt szervez, amelyek sztereotip módon mindig ugyanazt a témát variálják: Háy ugyan nagy író (egy előző kampányban rossz író volt), de állhatatlan, könnyen befolyásolható, rossz jellem, aki csak azért állt a forradalom oldalán, mert Rákosi alatt nem tudta politikai ambícióit megvalósítani. És még sok hasonló vád. És lám, jó barátunk, Hegedűs Géza ilyen értelemben ír egyik könyvében, eddig mélységesen tisztelt barátjáról, a tíz éve halott Háy Gyuláról. Még az ellenforradalom kifejezést sem átallja használni. Az emberek nem hisznek a szemüknek.” Háy Éva i.m. 376.

³¹⁴ „Háy Gyula: 1979: tiltás; 1980: *Isten, császár, paraszt, Tiszazug, Mohács*, a két utóbbi latolgatása után tiltás; 1981: *Isten, császár, paraszt, Mohács*, tiltás, 1982: *Isten, császár, paraszt, Mohács*, tiltás *az 1982-83. évadban mégis *Isten, császár, paraszt-bemutató*; 1983: *Tiszazug*, két színházban eltanácsolt, egy bemutatóra redukált – *A ló, eltanácsolt* – Mohács, eltanácsolt; 1984: a közeledő 40. évfordulóra hivatkozva tiltás; 1985: két színházban eltanácsolt, két bemutatóra redukált, *A ló és Mohács* engedélyezése felügyelettel *az 1985-86. évadban még nincs Mohács-bemutató.” Bogácsi Erzsébet: *Rivalda-zárlat*. Budapest, Dovin, 1991. 168.

³¹⁵ Csak a *Tiszazug* kapcsán azt írta, hogy több mint ötven előadását látta különböző nyelveken. Háy Éva i.m. 112.

³¹⁶ „Valamit el kell mondanom. Valami kellemetlent. És gusztustalant. – Egy német barát ül velünk szemben. – Egy magyar – mondja – állítólag a Hungarofilm képviselője, állítólag Szilágyinak hívják, keresztül-kasul utazza az NSZK-t. Meglátogatja a televíziós állomásokat, a nagy színházakat és kiadókat is. Ezen intézmények vezető embereinek meghívást hoz Magyarországra. Vadászatra. Egyik meghívott, aki ott volt, mesélte el nekem. Vadásznak, az ellátás főúri, és ragyogó női társaságban sincs hiány. – Zavartan néz rám, mélyet lélegzik. – Ahogy már mondtam, főúri ellátás és kvázi ellenszolgáltatásként

Igazságszolgáltatási [sic!] Bizottságot is felelőssé tette azért,³¹⁷ hogy Háy nem foglalta el méltó helyét a nemzeti-közösségi emlékezetben.

Vinkó József 1983-ban a *Színház* folyóiratban kritikát írt az *Isten, császár, paraszt* Madách Színházban tartott bemutatójáról,³¹⁸ amellyel a Háy körül kialakult mítosz hamis voltát próbálta leleplezni, a külföldi bemutatókat az író antikommunista szerepvállalásával hozta összefüggésbe, nem pedig azok esztétikai minőségével:

„Nos, ez a Háy-legenda mégis kissé vaskosra sikeredett. Nevét olyan hosszú ideig nem volt ildomos még csak kiejteni sem a dramaturgiáink háza táján, hogy a Háy-darabok rejtett árfolyama emelkedni kezdett a magánbeszélgetések tőzsdéjén, és sokak (főleg a fiatalabbak) szemében kialakult valami mítoszféleség, egy méltatlanul elfelejtett, zseniális „európai” drámaíróról, akinek remekművei hazai felfedezésre várnak.”³¹⁹

Molnár Gál Péter viszont egyértelművé tette Háy drámaírói jelentőségét: a 20. századi magyar dráma legkiemelkedőbb alakjának nevezte, hozzátéve, hogy „századunk legjelentékenyebb magyar drámaírója minduntalan kimaradt a magyar dráma és színházművészet befolyásolásából”.³²⁰

1995-ben a *168 Órában* Háy Éva értetlenül állt a férje iránti ellenérzésekkel szemben.³²¹ Reakcióként Zöldi László megpróbált rávilágítani azokra az okokra, amelyek megnehezítették az írói életmű rendszerváltás utáni kánonba való beillesztését:

„[...] amire a *168 Óra*-beli interjú alanya és készítője utal: mostanában nem tudunk mit kezdeni Háy Gyula kétarcúságával, sőt sokarcúságával. Mihez kezdett volna például a kilencvenes évek első felében az Andrásfalvy-Fekete György-féle kulturális vezetés azzal a magyar drámaíróval, aki sohasem tagadta, hogy baloldali érzelmű, sőt zsidó

egyetlen kérés: Háy-drámákat nem bemutatni, és a még műsoron levőket folyamatosan eltüntetni. Semmilyen televíziós közvetítést. Örülni fogunk, ha a jövő évben is vendégül láthatjuk.” Háy i.m. 381.

³¹⁷ Háy i.m. 378. és 387.

³¹⁸ Ádám Ottó rendezése jelentette a szakmai rehabilitációt Magyarországon (bemutató: Madách Színház, 1983. január 28.): „Háy Gyula: *Isten, császár, paraszt* c. drámájának Madách Színház belüli bemutatásához — Ádám Ottó rendezésében — a Művelődési Minisztérium hozzájárul. Indok: Háy Gyula ellenforradalmi tevékenysége elhomályosult, a fiatalabb nemzedék nem igen tud róla, ő maga elhunyt, darabja progresszív — a Madách Színház jeles a magyar történelmi drámák bemutatásában, Ádám Ottó azok rendezésében.” A Művelődési Minisztérium előterjesztése az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága számára az 1981/82-es színházi évad tapasztalatairól, az 1982-es nyári és az 1982/83-as színházi évad programjáról (1982. június 22.) in: Imre Zoltán – Ring Orsolya (szerk.): *Szigorúan titkos. Dokumentumok a Kádár-kori színházirányítás történetéhez, 1970-1982.* Budapest, PIM-OSZMI, 2018. 572.

³¹⁹ Vinkó József: *Historia ex machina.* *Színház*, 1983/5. 1.

³²⁰ Molnár Gál Péter: Háy Mohácsa. *Mozgó Világ*, 1987/11. 126.

³²¹ Györffi Miklós: A próféta és az ő hazája – Györffi Miklós interjúja Háy Évával. *168 Óra*, 1995/17. 32-33.

léte nem átalította megírni – szerintem – a legjobb magyar parasztdrámát, a *Tiszaszugot*, és a huszadik század talán legjobb magyar történelmi drámáját, a *Mohácsot*? Mihez kezdett volna az MDF-es kormányzat a Rákosi-rendszer egyik kedvencével, aki szembefordult Rákosi Mátyással és a Kucserákkal – a korabeli pökhendi funkcionáriusokkal s szinte a végsőkéig vállalta e döntés következményeit: a börtönt, az elhallgattatást, majd az emigrációt? [...] Háy Gyula újrafelfedezése mindig azon is múlik, hogy akad-e olyan rendező, aki szívügyének tekinti a bemutatását, aki az ideológiai gátlások ellenére is kiharcolja a premiért.”³²²

A rendszerváltás után Háy műveiből csak két, félig-meddig független előadás született Budapesten,³²³ illetve három határon túli és négy vidéki produkció,³²⁴ továbbá az Alföldi Róbert által rendezett, 2015-ös *Tiszaszug* – amely a bécsi Volkstheaterben valósult meg. Háy tehát nem lett része a magyar színházi kánonnak, miközben azok, akik ismerték, mind jelentős személyiségként beszéltek róla, drámái pedig újra és újra felbukkannak a dramaturgképzés tananyagában.

Elméletírói és pedagógusi munkásságának vizsgálata során az derült ki, hogy Háy szakmapolitikai tevékenysége sokat tett a dramaturg szakma diszciplináris legitimációjáért, mindezt pedig a szocialista realista valóságépítés kontextualizálta. Háy Gyula 1956. október 23-án a főiskolai tanítványaival vonult fel a tömegben. Az egyre ellenségesebb szakmai és politikai közegben a Főiskolát oázisnak érzekelte a sivatagban.³²⁵ Bebörtönzése és disszidálása után leginkább a tanítványai tartották életben az emlékét. Az 1956-os forradalmi tevékenysége évtizedekre blokkolta munkásságának magyarországi jelenlétét, a rendszerváltás után pedig a marxista-leninista alapokon nyugvó írásai és elemzései nehezen megközelíthetőkké váltak, így Háy neve és munkái nagyjából kitörölődtek a magyar színháztörténeti emlékezetből. Háy pedagógiai munkásságának újraolvasásával nem csak az írói életmű helyét kerestem a magyar

³²² Zöldi i.m. 47.

³²³ *Appassionata*, Óbudai Teátrum-Budapest Bábszínház, 2006.; majd Tesla Teátrum, 2017., mindkettőt Vas-Zoltán Iván rendezte.

³²⁴ *A ló*, Komárom, 1990.; *Mohács*, Komárom, 1991.; *Mohács*, Nagyvárad, 1992. *Appassionata*, Békéscsaba, 1992.; *A ló*, Eger, 1996.; *Isten, császár, paraszt*, Szolnok, 2001.; *Mohács*, Eger, 2012.

³²⁵ Háy Éva megfogalmazása: „egyetlen hely a főiskola oázisa volt neki ebben a kietlen sivatagban” Seszták i.m. 11.

színházi kánonban, hanem a dramaturg szakma magyarországi történetének egyik fontos fejezetét igyekeztem láthatóvá tenni.

4. A *Közönséggyalázás*-botrány: a félbeszakadt színészvizsga helye a színháztörténeti kánonban

4.1. *Közönséggyalázás, 1970*³²⁶ – a félbeszakadt színészvizsga rekonstrukciója

Az SZFE államszocialista korszaka a legendák, a pletykák, a kitakart, eltussolt ügyek, a dokumentálatlan történetek kimeríthetetlen forrása. Ezek közül egy esettel foglalkozom részletesen, amely a közösségi emlékezetben kiemelt pozíciót tölt be: az 1969/1970-es tanév hírhedt és botrányos vizsgálóelőadása volt Peter Handke *Közönséggyalázás* című darabja Békés András rendezésében. A különböző visszaemlékezők egymásnak ellentmondva számoltak be róla. A vizsga nem volt nyilvános, félbeszakadt és mint produktum megsemmisült: nem maradt fenn róla dokumentáció (videó, kép, kritika, színlap), a kortársak egy-két kivételtől eltekintve nem rögzítették akkor az élményüket, ezért csak az oral history alapján, negyvenöt év távlatából megképződő emlékekből lehet rekonstruálni, hogy mi történhetett. A disszertációmban ezt a legendáriumban létező színészvizsgát színházi előadásként definiálom, és a Philther módszertanát követve³²⁷ Békés András rendezéseként, a színháztörténeti folyamat részeként elemzem, továbbá bemutatom a kutatás alapján létrejött, saját színházi produkcióm elkészülését, amely hozzásegített a Handke-előadás kanonizációjához. A fejezetben az oral history mint forrásanyag működését és történelmi felhasználhatóságát is tematizálom.

Békés harmadéves osztálya³²⁸ vizsgázott a *Közönséggyalázással*. Handke darabja radikálisnak hatott mind a saját kulturális környezetében, mind a magyar színészoktatás közegében – az Ódry Színpadon az akkori főiskolai színészmesterség vizsgaanyagok többnyire Szép Ernő, Bródy Sándor és Pirandello műveiből készültek.³²⁹ A *Közönséggyalázást* nem tiltották be, de

³²⁶ A visszaemlékezések többsége 1969-et jelölte meg keletkezésként, de másnapi tanári értekezleten készült jegyzőkönyvből egyértelműen kiderül, hogy 1970 januárjában történt az eset. „A tegnap bemutatott III. osztály anyagát, a „Közönséggyalázást” nem tartom jó anyagnak.” Ádám Ottó megszólalása. Jegyzőkönyv leírata (felvéve 1970. január 30-án megtartott színházi főtanszak értekezleten), SZFE Irattár, 1.

³²⁷ A Philther-módszerről bővebben: Jákfalvi Magdolna (szerk.): *A 20. századi magyar színháztörténeti kánon alakulása*. Budapest, Balassi Kiadó – Színház- és Filmművészeti Egyetem, 2011.

³²⁸ *A Közönséggyalázásban* játszó színészhallgatók: Cserhalmi György, Farkas Zsuzsa, Hámori Ildikó, Mányai Zsuzsa, Maros Gábor, Székelyi József, Várday Zoltán, Vogt Károly, Zsolnai Júlia. Anyakönyv, SZFE Irattár

³²⁹ „a negyedéves vizsgák (pl. azokban az években Szép Ernő *Azrája* vagy *Vőlegénye*, Bródy *A medikusa* vagy akár Pirandello *Hat szereplő szerzőt keres* című műve) még ha különböztek is stílusukban valamelyest, egy jól körülírható színházkép alapján születtek: karakterek ábrázolását várták a színészeketől.” Ascher Tamás: Drámai események a Főiskolán. in: Jákfalvi Magdolna (szerk.): *Színházi Kreativitási Eszközök. Színészképzés és neoavangárd hagyomány*. Budapest, Balassi, 2013. 273.

teljes egészében nem is játszották el, és ami a visszaemlékezések alapján rekonstruálható: a *Közönséggyalázás* gyalázó mondatait hallva Ádám Ottó, egyetemi tanár, a színházi főtanszak akkori vezetője egy ponton felállt és kivonult a nézőtérrel, félbeszakítva és érvénytelenné téve ezzel a produkciót mint vizsgát. Az érintett hallgatók pár óráig meg voltak róla győződve, hogy ki lesznek rúgva: „Arra emlékszem, hogy a Bandi tanár egyszer csak felszaladt a színpadra, és mondta, hogy a vizsgát most abbahagyjuk – na akkor betojtunk –, lementünk az öltözőbe, és azt gondoltuk, hogy most mindannyian ki vagyunk rúgva, jóllehet, nem mi találtuk ki a dolgot.”³³⁰ A kirúgás végül nem következett be,³³¹ de az egykori hallgatók félelméből az derült ki, hogy Handke darabját az államszocializmus közegében rendszerkritikus műként olvashatták, amelynek előadásában jobb lett volna nem részt venni. De ha tartani is kellett 1970-ben a *Közönséggyalázás* miatt az államhatalomtól, a vezetőség a Főiskola közegében jellemző belső eltussolással kezelte az esetet.

Peter Handke *Közönséggyalázás* című darabját komoly visszhanggal mutatták be 1966-ban, Frankfurtban, Claus Peymann rendezésében, a Theater am Turmban,³³² amely akkoriban az egyik legfontosabb német városi színház volt.³³³ Handke szövege magyarul 1969-ben jelent meg *A játszma vége – modern egyfelvonásosok* című kötetben Gergely Erzsébet fordításában,³³⁴ és első magyarországi bemutatója az Ódry Színpadon volt. Handke ebben a dramatikus alkotásában radikálisan szakított az illúziószínház hagyományával. Nem megírt karakterekre, hanem megszólalókra formálta a szöveget, a színészek civil minőségben felmentek a színpadra, szembeálltak a nézőkkel, közvetlenül megszólították őket és sorra megkérdőjelezték a polgári színjátszás alapvetéseit:

³³⁰ Oral history-interjú Farkas Zsuzsával. Készítette: Kelemen Kristóf, 2015.12.04., Skype

³³¹ „Egy olyan jó órás, másfél órás dermesztő mosolyszünet után lejött a Bandi az öltözőbe, és mondta, hogy gyerekek, tessék átállni a zenés vizsgához.” Oral history-interjú Székelyi Józseffel. Készítette: Kelemen Kristóf, 2015. december 7., telefonon. „Arra emlékszem, hogy deklarálták, hogy senki nem lett kirúgva – hogy mindenki megfelelt, átment, menjen haza, és nyugodjon le.” Farkas i.m.

³³² A Theater am Turm egy frankfurti városi színház volt 1953 és 2004 között. A színházban olyan rendezők dolgoztak, mint Rainer Werner Fassbinder, Robert Wilson vagy Peter Brook. 1965 és 1969 között Claus Peymann vezette a színházat, ebben az időszakban tartották a *Közönséggyalázás* ősbemutatóját is.

³³³ „Ez a színház nem akart többé a műveltség fellegvára lenni, hanem Brecht szellemében egy élő alkatrésze a politikus kortárs kultúrának. Ennek megfelelően a klasszikus művekből készült produkciók is művészileg és politikailag tudatos performanszok voltak az itt és most jegyében, szándékosan elkerülve a kanonizált színházi stílusok formai zártóságát. A TAT ezzel egy új vízióját mutatta fel a színháznak, amely ebben az időben Németország különböző pontjain szóbeszéd tárgya volt.” Lehmann, Hans-Thies – Primavesi, Patrick: *Das TAT. Vom hessischen Wandertheater zu einem Zentrum der internationalen Avantgarde*. in: Bayerl, Sabine – Braun, Karlheinz – Schiedermaier, Ulrike (szerk.): *Das TAT: Das legendäre Frankfurter Theaterlabor*. Leipzig, Henschel, 2016. 16. (saját fordítás)

³³⁴ Handke, Peter: *Közönséggyalázás*. (ford. Gergely Erzsébet), in: Osztovits Levente (szerk.): *A játszma vége – Modern egyfelvonásosok*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1969. 359–387.

„Ezek a deszkák nem jelentenek semmiféle világot. Ezek a deszkák a világhoz tartoznak. Ezek a deszkák arra szolgálnak, hogy álljunk rajtuk. Ez nem más világ, mint az önök világa. Önök már nem potyanézók. Önök a téma. Önök vannak a nézőpontban. Önök szavaink fókuszsa.”³³⁵

A beszélők kijelentették, hogy a színpadi idő nem különbözik a valós időtől,³³⁶ a színpadon nem jelenik meg egy másik tér illúziója,³³⁷ és a színészek nem játszanak el egy történetet.³³⁸ A fókusz a színészek és a nézők közti jelen idejű kommunikációra helyeződött. Handke szövegében a rövid, tömör mondatok és kijelentések a beatzene hatását mutatták, a performatív kompozícióval való kísérletezés pedig a brechti hagyományhoz kapcsolta.

Békés András a szövegeket Handke instrukcióinak megfelelően, egyenlően osztotta el a színészek között.³³⁹ A megszólalások között nem szabadott szünetet tartaniuk, tehát rá kellett beszélniük egymásra: „mindenkinek megvolt az x darab megszólalása, és az volt a lényeg, hogy lehetőleg ne legyen pauza közte.”³⁴⁰ Mivel főiskolai vizsga volt, a rendezői koncepció nem függetleníthető a színészpedagógusi koncepciótól. Békés Handke darabjában a színészhallgatóknak adható megmutatkozási lehetőségeket és feladatokat kereste, a „darabot elsősorban hihetetlenül jó tananyagnak”³⁴¹ tartotta. A mű kiválasztásával saját színházcsinálói ars poetica-t is artikulált: „Békés ezzel az anyaggal tulajdonképpen összefoglalta, mit is gondol ő részben a pedagógiáról, részben a színművészet kérdéseiről, részben a társadalmi változásokkal szembeni magatartásról.”³⁴² Az előadás kinezikája azonban nem rekonstruálható egységesen: a visszaemlékezések alapján lehet, hogy alakzatokba álltak,³⁴³ vagy előre-hátra lépkedtek a szövegeikkel,³⁴⁴ esetleg a színpad szélén ültek és nem mozogtak.³⁴⁵ A rendezés koncepciója a darabválasztásban manifesztálódott.

Az Ódry Színpadon lezajlott előadás mint színész mesterség-vizsga fő célja a hallgatók megmutatkozása volt a tanáraik és diáktársaik előtt, amely során bemutathatták, hol tartanak a

³³⁵ Handke i.m. 366.

³³⁶ „Az idő itt a színpadon nem más, mint ott önöknél. Ugyanazt a helyi időt éljük.” Handke i.m. 367.

³³⁷ „Nem látnak teret, amely más tér illúzióját kelti.” Handke i.m. 367.

³³⁸ „Önöknek semmit el nem játszunk. Önök nem látnak ingó falakat. Nem hallják a becsapódó ajtó hamis zaját. Nem hallanak díványrecsegést. Nem látnak jelenségeket. Nem kapnak semmiféle történetet.” Handke i.m. 366.

³³⁹ Az előadás szövegkönyve Zsolnai Júlia tulajdonában van.

³⁴⁰ Oral history-interjú Várday Zoltánnal. Készítette: Kelemen Kristóf, 2015.11.29., Budapest

³⁴¹ Békés András megszólalása. Jegyzőkönyv leirata (felvéve 1970. január 30-án megtartott színházi főtanszak értekezleten) – SZFE Irattár, 4.

³⁴² Színhelyi i.m.

³⁴³ Oral history-interjú Maros Gáborral. Készítette: Kelemen Kristóf, 2015.12.04., telefonon

³⁴⁴ Oral history-interjú Hámori Ildikóval. Készítette: Kelemen Kristóf, 2015.11.26., Budapest

³⁴⁵ Várday i.m.

színészi tanulmányaikban. Handke szokatlan instrukciókat adott a színészi beszédre és jelenlétre vonatkozólag:³⁴⁶ magából a drámaszövegből kiderült, hogy a darab olyan civil performatív attitűdöt várt el a színészekről, amelyben a professzionális beszéd és jelenlét nem a színészi reprezentáción alapuló hagyományból közelíthető meg. A hallgatók közül többen is szokatlannak írták le a darabmal való találkozást,³⁴⁷ a dramatikusan hagyományba nehezen beilleszthető szövegen³⁴⁸ keresztül a személyesség megtalálása volt a legfontosabb feladat,³⁴⁹ miközben intellektuálisan is kihívást jelentett nekik a mondatok megértése.³⁵⁰ A személyesség mellett a plasztikus, hétköznapi, „civil” beszéd gyakorlása is mesterségbeli feladattá vált:

„Tehát nem volt maszk – nem voltak meg azok a teatrista attribútumok, ellenben, ámde, a te privát személyiséged, filozófiád, életfelfogásod, a szövegtesttel való azonosulni képeséged, a plasztikus beszéded, ami közben mégsem szavalat – csak beszélsz, mégsem ordibálsz, csak feddőleg megemeled a hangod, szembenézel a közönséggel, ami egyébként úgyszólván tilos, a színésznek lenézni a nézőtérre. [...] Nyilvánvalóan a mester, Békés Bandi tanár úr szándéka az volt, hogy mindenféle spila, szakmai trükközés, pallérozott technicista szaktudás nélkül mennyire tud érvényesülni egyes szám első személyben a színész: a színpadon én szólalok meg, és ez a civil megszólalás ugyanakkor teatrista módon érthető, plasztikus, követhető legyen.”³⁵¹

Békés pedagógiai instrukciója értelmében mindig egy konkrét nézőnek kellett mondaniuk a szövegeket, szemkontaktust teremtve az illetővel.³⁵²

Az előadásban nem használtak díszletet, miként ezt Handke szerzői instrukciója is megkövetelte.³⁵³ Az Ódry Színpad csupasz tere az előadás keretében önmagát jelentette: az ország legfontosabb és akkor még egyetlen színészképzésének kiemelt, központi játszóhelyét. A játsszók szövegének fókuszja végig a nézőtér felé irányult, ezért a nézőtér ugyanolyan fontos

³⁴⁶ Handke i.m. 361.

³⁴⁷ „Azt úgy éreztem, hogy ez nem egy olyan színdarab, amiért én színész lettem.” Farkas i.m.

³⁴⁸ „Ugye a párhuzamos osztály Shakespeare-jeleneteket csinált: tisztességes, rendes színművekből jeleneteket – nekünk meg ez volt a vizsgánk.” Hámori i.m.

³⁴⁹ „Az volt a feladat, hogy személyes mondandónk legyen a szöveggel.” Hámori i.m.

³⁵⁰ „A próbák alatt azért kiderült, hogy kinek van valami személyes mondanivalója a színházról – ez nagyképűségnek hangzik, de azért valamilyen szintű IQ nélkül nem igen lehetett elmondani értelmesen.” Hámori i.m.

³⁵¹ Székhelyi i.m.

³⁵² „Békés azt kérte, hogy mindig egy konkrét embernek mondjuk, ne csak úgy bele a vakvilágba – de nem mertük, elnéztünk a fejük fölött.” Várdai i.m.

³⁵³ „A színpad üres.” Handke i.m. 362.

szerepet kapott, mint maga a színpad. Mindezt erősítette az is, hogy a nézőtéri fény végig égve maradt.³⁵⁴ Az Ódry Színpad egésze talált (ready-made) térként funkcionált.

A jelmezekre különbözőképpen emlékeztek. Handke a jelmezek kapcsán annyit írt a darab elején, hogy a színészek „jelentéktelen ruhában” jönnek elő.³⁵⁵ Lehet, hogy Békés tartotta magát ehhez az elképzeléshez, és a színészhallgatók civilben jelentek meg („Civilben voltunk, farmerban, kockás ingben.”),³⁵⁶ ezzel is illeszkedve a ready-made koncepcióhoz, de az is lehet, hogy jelmezt viseltek: valaki úgy emlékezett, hogy egyforma, uniformizált ruhát hordtak („Szép sűrű egyforma ruhában voltunk.”),³⁵⁷ mások szerint pedig az akkori legmenőbb nyugati ruhákat viselték: „Békés tanár úr mondta, hogy mindenki próbálja megtalálni magának a legmenőbb nyugati cuccot – végül a nagynéném, aki a Vígszínházban volt főszabó, összeütött nekem valami menő, piros nadrágot.”³⁵⁸ Ascher Tamás szerint (aki színházi rendező hallgatóként nézte az előadást, 1969-1973 között járt a Főiskolára)

„nem hétköznapi viselet volt, ahogy a szerző kérte, hanem afféle »bűnös, nyugati fiatal« öltözék. Kábítószerélvező, pénzes, extravagáns, gögös ifjak, mintha épp most ugrottak volna ki a lehajtott tetejű autóikból. Rövid bundák, cowboy-csizmák, vastag nyakláncok, ilyesmik.”³⁵⁹

4.2. Ádám Ottó főtanszakvezető kivonulásának interpretációi

Az előadást mint félbeszakított aktust az államszocialista korszak egyik legfontosabb színházvezetője, Ádám Ottó kivonulása miatt őrizte meg a közösségi emlékezet. Ascher felidézésében

„Ádám Ottó, a színésztanszak vezetője egy zaftosabb szidalomnál, mint aki megelégette az egésztestet, komótosan felállt. A hátán panyókára vetett zakót karjára véve elindult a sorból kifelé. Tisztelettudóan felálltak a mellette ülők. Majd a zakót ismét vállára csapva elindult hátra, a kijárat felé. Mi hátul jól láttuk ravasz, elégedett mosolyát, mert ováció támadt, cinkos, helyeslő kacagás. A zajongásra és pártütésre mindig kapható diákok, a tanszakvezető iránt olvadóan elkötelezett beszéd- és énektanárok szolgálatkész hada,

³⁵⁴ „Hátul ültünk, talán a leghátsó külön szektorban, jó rálátással az egész nézőtérre, amely ez alkalommal nem sötétült el – világos maradt a színészek színpadra lépése után” Ascher i.m. 273.

³⁵⁵ Handke i.m. 362.

³⁵⁶ Székhelyi i.m.

³⁵⁷ Hámori i.m.

³⁵⁸ Farkas i.m.

³⁵⁹ Ascher i.m. 273.

mindenki kacagott. Talán még taps is volt. Ádám Ottó elért a jobboldali kijáráshoz és kilépett, hangosan becsukva maga mögött az ajtót.”³⁶⁰

Ezzel szemben az akkor még filmrendező hallgató Jeles András (1969-1973 között járt a Főiskolára) nagy botrányra emlékezett, amikor az egész vezetőség felállt, közbekiabált, és le akarták állítani a vizsgát. Szerinte „nem Á. O. állt ott fel legelőbb, ha nem csalódom, Nádasy volt az, majd Várkonyi és Ádám a sorrend. Nekünk, elfogulatlan nézőknek, mindenesetre az volt a benyomásunk, hogy a felpattanások-székcsapkodások rendje szigorúan megfelelt a főiskolai rangsornak, hierarchiának”.³⁶¹ Karinthy Márton is több távozóról számolt be, bár olyan heves indulatokat nem említett, mint Jeles:

„negyedóráig vagy húsz percig túrt a tanári kar, de egyszer csak Ádám Ottó felállt, és valami olyasmit mondott, hogy »Na, köszönöm szépen!«. Nem állt meg az előadás, ő pedig elindult kifelé, a kijárat felé. Akkor zavar támadt, Várkonyi hezitált, hogy kimenjen-e, Nádasy ijedten kapkodta a fejét, és aztán szép lassan a tanári kar elkezdett kiszivárogni. Majd Békés egyszer csak azt mondta, hogy »Álljunk meg, gyerekek«, és akkor a színészhallgatók ott álltak szerencsétlenül, hogy most mi legyen”.³⁶²

Az általam megkérdezett résztvevők közül két interjúalany a beszélgetésünk során nem említette Ádám Ottó kivonulását – alátámasztva azt, hogy az oral history-ban, minél több embert kérdezőnk meg, annál inkább csökken az elbeszélések konszenzusos, biztos pontjainak száma. Maros Gábor leginkább az előadás sikerét és jelentőségét emelte ki, még akkor is, amikor rákérdeztem, hogy elhagyta-e valaki a nézőteret:

„Volt, aki elkezdett csapkodni, majd kiment, de lehurrogták, és mondták neki, hogy csendben menjen ki. Főleg a vonalasabbak mentek ki. Az igazi megfigyelők végig jegyzeteltek, aki meg mutatta, hogy ő nem ért ezzel egyet, az puffogva kiment. De annyira tele volt az egész előadás, hogy aki megpróbálkozott a kimenetellel, inkább az szégyenült meg.”³⁶³

Várday Zoltán nem említette, hogy bárki nyíltan kifejezte volna a nemtetszését. Számára az egész vizsga kínos élmény volt, nem emlékezett incidensre, inkább arra, hogy „mindenki alig várta, hogy vége legyen, és mehessenek haza.”³⁶⁴

Az interjúalanyokat arról is kérdeztem, hogy hogyan értelmezik Ádám Ottó kivonulását. Többek szerint Ádámot ízlésében sérthették a vizsgában elhangzó szövegek, mások pedig

³⁶⁰ Ascher i.m. 274.

³⁶¹ Jeles András: Levél Fenyő Ervinnek. *Színház*, 2006. 03. (34–35.) 35.

³⁶² Oral history-interjú Karinthy Mártonnal. Készítette: Kelemen Kristóf, 2015.09.30., Budapest

³⁶³ Maros i.m.

³⁶⁴ Várday i.m.

személyes, privát reakciót láttak az eset háttérében. Az élete végén Ádám Ottóval mély barátságot ápoló Kornis Mihály (aki Ascher osztálytársa volt a színházi rendező osztályban, 1969-1973 között) szerint „lehetne úgy is magyarázni persze, hogy Ádám Ottó mint káder ment ki a vizsgáról, de én nem éreztem benne a kádert, inkább az ízlést éreztem, amely ezt nem kéri. A Nádasdytól ez az előadás végigment volna. Egyszerűen Ádám Ottó nem tűrte ezt az előadást.”³⁶⁵ Ascher szembeállította Ádám Ottó színházát és Handke darabját, előbbiről azt írta, hogy

„az ő Szomorija, Bródy Sándora pontosan felmutatta a magyar szecesszió költészetét, humorát, a szöveg zenéje kissé az abszurdokat is megidézte az ő rendezéseiben, mégis a szelíd nosztalgia, az éles drámai helyzetek gyöngéd elpuhítása, a zaklató pillanatok kerülése volt legfőbb jellemzője.”³⁶⁶

Lengyel György szerint, aki beszélt akkoriban erről Ádámmal, a kivonulás Békés felé irányult: „őt az idegesítette, hogy Békés Andrást nem tartotta őszintének ebben az ügyben. Úgy érezte, hogy a Békésnek valami föltűnési vágya van, és valamit demonstrálni akar a fiatalok számára, amiben ő maga sem hisz.”³⁶⁷

Ascher említette, hogy a vizsga után abban az évben Ádám Ottó tartott egy szabadelőadást a Főiskolán: „Ádám Ottó ezzel a megnyilatkozással (ami teljesen szokatlan volt a Főiskola életében) esztétikai háborút indított saját színházi eszméi védelmében. A kegyetlen színházról szólt, elítélőleg.” Ascher innen értelmezte a vizsgáról való kivonulást is: „azon az Ódry Színpadi délutánon Ádám Ottó Szép Ernő nevében és Grotowski ellenében állt fel”.³⁶⁸

Ádám Ottó magánemberként és a színházi főtanszak vezetőjeként is elhagyta a vizsgát. Ezt a kettősséget többen kiemelték, például a vizsgában játszó egyik színész, Székelyi József szerint „volt valami énhasadt, már-már a pszichoterápia terepére tévedt énhasadás, hogy nem tudtuk, hogy Ádám Ottó néző áll-e föl, vagy Ádám Ottó főtanszakvezető. Azt abból tudtuk, hogy Ádám Ottó főtanszakvezető ment ki, hogy Békés Bandi így jelentette be: a vizsgát azért szakítom meg, mert Ádám Ottó főtanszakvezető tanár úr elhagyta a termet.”³⁶⁹

E kettősség kiemelése rámutat az SZFE képzéseinek egyik fontos hagyományára, annak ismétlődően felmerülő kérdéseire: a színészpédagógusok és osztályfőnökök (vagyis a mesterek) a hallgatókkal szoros együttélésben személyes és közvetlen kapcsolatot ápolnak,

³⁶⁵ Oral history-interjú Kornis Mihállyal. Készítette: Kelemen Kristóf, 2015.09.30., Budapest

³⁶⁶ Ascher i.m. 275.

³⁶⁷ Oral history-interjú Lengyel Györggyel. Készítette: Kelemen Kristóf, 2015.10.02., Budapest

³⁶⁸ Ascher i.m. 275.

³⁶⁹ Székelyi i.m.

miközben a pozíciójuknál fogva (színházvezetői és pedagógusi minőségben) a hatalom képviselői.

Fenyő Ervin – aki Ádám Ottó színészosztályába járt (1967-1971 között) – Ádám kivonulásában egyfajta önazonosságot, emberi bátorságot látott:

„Miközben ott ültem, azon tűnődtem, hogy mi lehet az ilyen jellegű színház valódi üzenete. Egyértelmű volt: fel kell állni! Az az üzenete, hogy menj ki! és többé ne járj színházba! Fel akartam állni. Ádám megelőzött. Szirtes Tamással felálltak, és elhagyták a nézőteret. [...] Felszabadító volt számomra, hogy Ádám megtette. Alighanem „vállalta önmagát”.³⁷⁰

Jeles radikálisan másképp emlékezett az esetre. Szerinte a vizsga közben Ádám felállt és közbekiabált, a színészek viszont a Handke darab mondataival visszaszóltak neki, és ekkor a magánemberi és a főtanszakvezetői pozíció éles ellentétbe került egymással. Jeles nyílt levélben reagált Fenyő visszaemlékezésére:

„azzal, hogy hatalmi helyzetét maximális élességgel demonstrálva kivonult az előadásból (érezkelvén, hogy a fatálisan működő darab hatókörében tekintélye álomszerű sebességgel sorvadni kezdett) –, nos tehát, ebben a helyzetben szeretett mestered nemhogy vállalta volna önmagát, hanem – ahogy én látom –: éppen hogy lemondott önmagáról! (Az ezoterikus maszk helyén hirtelen megjelent a Főrendező ijesztő maszkja.)”³⁷¹

Az előadásban játszó egyik színész, Farkas Zsuzsa szerint a Handke-szöveg Ádám emberi érzékenységét sérthette: „mintha egy picit olyan fasisztoid érzés jött volna le a színpadról.” Már a próbaidőszak alatt megfogalmazódott benne: „én ezt éreztem, de mondtam magamnak, hogy ez baromság, mert a többiek nem érzik, és nem is erről van szó. De lehet, hogy az Ottó ezt kikérte magának”.³⁷² Kornis Mihály is hasonló fogalmazott meg:

„Ő Kohn Ottó néven Bergen-Belsenbe lett hurcolva kamaszként, miután x-szer történt meg, hogy az utcán gyalázták őket a zsidóságukért. Lehetett egy ilyen félelme vagy traumája a vizsga közben. Lehet, hogy tényleg félt, megijedt, rosszul lett, előjöttek belőle a gyerekkori érzések: már megint a németek, már megint gyalázkodnak.”³⁷³

Visszaemlékezések és találgatások sorozata után az SZFE Irattárban megtaláltam azt a jegyzőkönyvet, amely rögzítette a színészvizsga másnapján lezajlott tanári értekezletet, amikor

³⁷⁰ Fenyő Ervin: Ádám Ottóról. *Színház*, 2006/1. 42.

³⁷¹ Jeles i.m. 35.

³⁷² Farkas i.m.

³⁷³ Kornis i.m.

Ádám Ottó is megszólalt. Ádám szerint a kivonulás helyett érdemes lett volna inkább ott helyben beszélgetést kezdeményeznie a darabról a hallgatókkal:

„A tegnap bemutatott III. osztály anyagát, a »Közönséggyalázást« nem tartom jó anyagnak. Sem világnézetileg, sem nézőileg, sem emberileg nem fogadom el. Én ösztönösen viselkedtem, amikor tegnap felálltam és kimentem a vizsgáról. Ha most az időt visszapergethetném, még egyszer megismételve a szituációt, akkor megállítanám a jelenetet, félbeszakítanám, és ott rögtön a gyerekeknek elmondanám, hogy ez miért rossz. Ez sajnos tegnap nem jutott eszembe, de talán ez lett volna a helyes megoldás. Így csak a magam személyében jeleztem azt, hogy nem tudok vele egyetérteni.»³⁷⁴

Ádám az esemény másnapján a tanári értekezlet szűk körében szólalt meg, majd a *Közönséggyalázásról* örökre elhallgatott. Az idézet ahelyett, hogy pontosította volna a kivonulás okait és kontextusát, inkább további kérdéseket vetett fel: a színházi esemény közepén Ádám Ottó mikén fogalmazta, fogalmazhatta volna meg azt a játszóknak, hogy „ez miért rossz”? Talán öntudatlanul is azt mondta ki ezzel, hogy egy szokatlan színházi formára szokatlan válaszok adhatók? A nyilvános vitahelyzet lehetőséget teremtett volna a főiskolai hagyománytól eltérő kezdeményezések szakmai értékelésére? Egy dolog ennyi év távlatából is látszik: az előadás mint színházi kísérlet érintetlenül hagyta a főiskolai képzést,³⁷⁵ helyette a kivonulás mint botránnyokozó aktus rögzült.

4.3. Az 1970-es *Közönséggyalázás* hatástörténete

Az 1966-os frankfurti ősbemutatón a színészek nem akarták hagyományos értelemben kiszolgálni és szórakoztatni a fizető nézőket, inkább darabjaira szedték és újraértelmezték a színházcsinálást mint jelen idejű tevékenységet. A megszólalások közvetlen, szemtelen stílusa áthágta a társadalmi érintkezés alapszabályait, de mivel színházban voltak, a színészek a játék részeként bármit szabadon megtehettek, a darab végén pedig válogatott szidalmakkal le is hordták a publikumot. Handke szövegei megtámadtak és megkérdőjeleztek minden evidensnek gondolt tudást a színházról mint művészeti és reprezentatív intézményről, ezáltal pedig

³⁷⁴ Ádám i.m.

³⁷⁵ Ascher Tamás a rendezői megvalósítás hibáival is összefüggésbe hozta ezt: „Így esett, hogy azon a délutánon a makacs, konzervatívizmussal sármosabbnak bizonyult az újító szellemnél. Ebben az ellentmondásban benne volt az egész zavart, tétova viszony az újító színházhoz. Jó szándékú, sőt bátor formakeresés, de gyáva darabelemzés, a színpad és a nézőtér közt létrejövő helyzet vétkes félreértése és teljes inkompetencia tekintetben, miről is kéne szólnia egy ilyen színházi akciónak itt, Magyarországon.” Ascher i.m. 275.

magának az intézményességnek mentek neki. A frankfurti ősbemutató nagy botrányt kavart, mégis aktivizáló erővel bírt: egyes nézők felálltak, közbekiabáltak, a végén pedig hangosan bravóztak vagy kifütyülték a látottakat.³⁷⁶

A *Közönséggyalázás* bemutatása mást jelentett 1966-ban Frankfurtban, a nyugatnémet, színházba járó, jegyvásárló (fogyasztó) közönség előtt, mint az államszocialista korszak Főiskoláján, ahol a nézőtér összetétele nem a fizető publikumból állt, hanem a hallgatótársakon kívül magából a szakmai elitből, igazgatókból és vezető tanárokból, akik később leszerződtették és egyengették a hallgatók egész pályáját. Ebben a kontextusban a színházesztétikai kérdések és az intézményességkritika talán még élesebben hatott, viszont a darab formaválasztása, aktivizáló ereje értelmezhetetlennek bizonyult a főiskolai hagyományban. Az Ódry Színpadon Handke darabját értetlenség fogadta: a visszaemlékezések többségéből az derült ki, hogy a nézőknek valószínűleg eszébe sem jutott, hogy lehetőségük lenne reagálni a látottakra, esetleg felállni és közbekiabálni. Egyetlen ember reagált: Ádám Ottó, aki kísértelt a teremből.

A vizsgában szereplő hallgatók közül végül senkit se bocsátottak el, az ügyet eltussolták. A kezdeti ijedelem ellenére védett pozícióban érezhettek magukat, de ez együtt járt a feldolgozó dialógus hiányával is – hiába fogalmazta meg ennek szükségességét szűk körben maga Ádám Ottó.³⁷⁷ A színészképzés négy éven át tartott, ezért a diákok harmadévesként már a szerződésük miatt aggódtak, és minden nyilvános megmutatkozásnak tétje volt – ilyen szempontból a Handke-mű bemutatása különösen érzékenyen időpillanatra esett. A *Közönséggyalázás*ban való szereplésükről nem tudhatták, hogy nem kompromittálja-e őket: „olyan mértékben örültünk, hogy továbbmehetünk, meg akkor már mindenki a szerződésével volt elfoglalva – nem akartunk tudomást venni a történelekről”.³⁷⁸ Székelyi József, aki ezután hosszú időre az Ádám által vezetett Madách Színházhoz szerződött, a következőképpen interpretálta az utólagos kommunikáció hiányát:

„Ádám Ottóval nekem sírig tartó, testvéri, jóbaráti kapcsolom volt, ugye több évtizeden keresztül a direktorom volt, tőle kaptam a Jászai-díjamat, mindenféle számomra kifejezetten kedvező szakmai gesztusa volt, tehát semmiféle személyes konfliktus felelevenítése, vagy hogy dumáljuk át azt a történetet – ezek szóba sem jöhettek.”³⁷⁹

Békés András az eset után megbetegedett, és eltűnt egy időre. Karinthy Márton emlékezett rá, hogy

³⁷⁶ A frankfurti ősbemutató felvétele megtekinthető itt: <https://www.youtube.com/watch?v=liq-rpEMHNc> Utolsó letöltés: 2021.10.07.

³⁷⁷ Ádám i.m.

³⁷⁸ Farkas i.m.

³⁷⁹ Székelyi i.m.

„Békés András hetekre bevonult a Kút völgyibe, és úgy nézett ki, hogy kicsinálják. Hogy ez összefügg-e a *Közönséggyalázással*, azt nem tudom. Emlékszem, amikor mentünk látogatni – mert én voltam az asszisztense –, nagyon panaszkodott, hogy »nekem végem van, huszonkét darabomat levették az opera repertoárjáról, és nem hagynak dolgozni« – az Operában ekkor volt balhéja Mikó András főrendezővel.”³⁸⁰

Székhelyi József is elmesélte, hogy

„Békés Bandi nagyon nehezen élte meg – nem sokkal később beteg lett, és egy jó pár hónapra eltűnt. Nem beszélgettünk róla többet, elvarrtuk ezt a történetet – szerintem a tanár úr, a Bandi tanár végtelen bölcsességével és jövőbe látásával, hiszen ő egy a mi osztályunkat alig is érintő területen, nevezetesen az Operában tevékenykedett, ahová nem vihette magával a növendékeit. Nem sújthatott minket azzal, hogy konfrontálódjunk olyan hatalmakkal, akik akkortájt a színházakat vezették, és még hosszú ideig kéz a kézben vezették tovább. A növendék sorsa az osztályfőnök számára nyilván egy hatalmas felelősség és tét. Ő nem foglalt állást, hogy ez helyes volt-e vagy helytelen, pedagógiaiilag elfogadható vagy elfogadhatatlan – ezt nem elemeztük a továbbiakban, elvarrtuk ezt a szálát, végeztük tovább a munkánkat.”³⁸¹

A *Közönséggyalázás*nak a későbbiekben egy jelentősebb bemutatója volt Magyarországon – amelyet hasonló botrány kísért: 1971-ben Paál István rendezésében a Szegedi Egyetemi Színpad játszotta el a *Stációk* című háromtételű előadásuk harmadik részeként (*Jövendölés* címen).³⁸² Handke drámaírói munkássága kis mértékben tudott beépülni a magyar színházi kánonba, mindössze két darabja vált ismertté, amelyeket a hazai színházak pár alkalommal játszottak (*Kaspar, Az óra, amikor semmit sem tudtunk egymásról*), 2016-ban pedig *Az aranjúezi szép napok* című 2012-es darabját Zsótér Sándor és Eke Angéla főszereplésével rendezte meg az akkor még rendezőhallgató Szilágyi Bálint a Bethlen Téri Színházban.

Fontos kísérletnek tekinthető a *Közönséggyalázás* a színészképzés közegében, mivel a hallgatók a hagyományos teátrális reprezentációtól eltérő játéktípust próbálhattak ki a közönség előtt. Az előadás meghiúsulása és értetlenségbe fulladása azt bizonyítja, hogy az államszocialista korszak mainstream színházesztétikájában a provokatív, direkt színpadi beszédnek nem volt helye, így a műfaj színészi eszköztára sem tudott kialakulni. Ez a

³⁸⁰ Karinthy i.m.

³⁸¹ Székhelyi i.m.

³⁸² Nánay István: Amatőr színházak tündöklése és bukása. *Színháztudományi Szemle*, 1986/19. 216–217.

performatív attitűd azóta sem vert gyökeret, és a mai napig szokatlannak hat a magyar színházi játékhagyományban.

Miután írásban egyedül Karinthy Ferenc rögzítette 1970-es naplóbejegyzésében a dokumentálatlan előadás megtörténtét,³⁸³ az a magyar színháztörténet részévé akkor vált, amikor évtizedekkel később három egymásnak radikálisan ellentmondó visszaemlékezés jelent meg róla. Először 2006-ban Fenyő Ervin említette a színészvizsgát az Ádám Ottóról írt szövegében a *Színház* folyóiratban,³⁸⁴ majd erre pár hónappal később nyílt levélben reagált Jeles András³⁸⁵, ezután pedig 2013-ban Ascher Tamás (az SZFE akkori rektora) a Katona József Színházban megtartott SZIKE-konferencián idézte fel a maga a verzióját a nyitóbeszédében.³⁸⁶ Vitájuk által a *Közönséggyalázás* mint színházi előadás, hiába szakadt félbe és semmisült meg, a hatástörténetben egy emlékezetes, vitaindító kísérletté vált.

4.4. Művészet mint kutatás: *Miközben ezt a címet olvassák, mi magukról beszélünk*

A Békés-féle *Közönséggyalázás* kortárs újragondolásaként mutattam be 2016-ban a *Miközben ezt a címet olvassák, mi magukról beszélünk* című dokumentumszínházi előadást, amelyben fiatal színészek beszéltek az SZFE-ről, a tanáraikról és a pályakezdésről. Személyes történeteiket a nyilvánosság elé tárták a Trafóklub színpadán,³⁸⁷ és miután 1970-ben ez elmaradt, minden alkalommal kísérletet tettek egy szimbolikus fórum létrehozására.

Megidézve az oral history működését, az általam rendezett előadás többhangú rekonstrukcióval kezdődött: a vizsgában játszó színészeket reprezentálva az előadók öt különböző verziót meséltek el az 1970-es *Közönséggyalázásról*, artikulálva így az emlékezés relativitását, az abszolút, kanonizálható igazságok lehetetlenségét. E töredékesítő gesztus keretezte az előadás második felét, amelyet már nem a múltat felidéző interjúszövegek építették, hanem a kortársaim, a színpadon álló a színészek saját, jelenkori történetei, élményei és tapasztalatai (pl.: konfliktusok az osztályfőnökökkel, konfrontálódási kísérletek, szerződötési tárgyalások,

³⁸³ „A főiskolán tegnap a következő történt. Békés Andris osztálya valami nyugatnémet szerző »Közönséggyalázás« vagy ilyesmi c. darabját játszotta vizsgadarabként. Amikor már vagy másfél órája szidták, köpték, gyalázták, sértegették a közönséget, Ottó, a főtanszakvezető, aki az első sorban ült, fölvetette a kabátját, pardon, pardon, és elment. Erre Békés leállította az egészet, nagy botrány, s most az egész főiskola ezt tárgyalja.” Karinthy Ferenc: *Napló (1970–1973: Második kötet)*. Budapest, Littoria Könyvkiadó, 1993. 14.

³⁸⁴ Fenyő Ervin i.m.

³⁸⁵ Jeles András i.m.

³⁸⁶ Ascher Tamás i.m.

³⁸⁷ *Miközben ezt a címet olvassák, mi magukról beszélünk*. Bemutató: 2016.03.19. Trafó Kortárs Művészetek Háza. <https://trafo.hu/programok/3-mikozben> Utolsó letöltés: 2021.10.16.

önmenedzselési stratégiák) – az első rész keretező jellegére a kritikai visszhang is pontosan rámutatott, hogy „gondosan elő volt készítve az a ki nem mondott, de aprólékosan megmutatott belátás, hogy az alkotók által elmesélt történetek is minden bizonnyal eltérő hangsúllyal, sőt előjellel szerveződnenek elbeszéléssé az események más résztvevőinek szájából.”³⁸⁸ Az előadás dramaturgiai arányai (kb. 20 perc a múlttól és 80 perc a jelenről) koncepciótól függetlenül mintha Csillag Ilona 1964-es intézménytörténetét idézték volna meg.³⁸⁹

Az előkészítési fázisban – a *Közönséggyalázás* szemtanúi és résztvevői mellett – külön-külön interjúkat készítettem az általam felkért színészekkel. Mindenkivel több körben beszélgettem, és egyre több olyan történetet meséltek el bizalmasan, amelyekről tudtam, hogy az előadásban is el kell hangozniuk. Miközben legépeltem ezeket, az írásbeliség és szóbeliség disszertációmát behálózó témáival szembesültem. Az írásbeli közlés más természetű, mint a szóbeli, így az abból való megértés is másképpen működik – az SZFE szóbeli hagyományai kontextualizálták az elmesélés módját. Miközben összeállítottam a szövegkönyvet, beláttam, hogy nem nyomtathatom ki és nem tehetem le a történeteiket mindenki elé az olvasópróbán: maguknak kellett elbeszéliük azokat egymás előtt.

A színháztörténeti kutatásom szövegeiből, főképp oral history megszólalásokból összeállítottam egy tematikusan széttartó szöveggyűjteményt, amelyet inspirációs forrásnak szántam – számos téma végül az előadásból kimaradt. Az első közös találkozón – amelyet nem lehetett olvasópróbának nevezni, tradicionálisan mégis az alkotófolyamatnak e pontján volt – a színészeket röviden bevezettem a dokumentumszínházi műfaj nemzetközi kontextusába (például Milo Rau, a Rimini Protokoll és a She She Pop munkásságába). Ezután nem a rendezőpróbák időszaka kezdődött el, hanem először kétszemélyes, majd közös beszélgetések során próbáltuk megnevezni a kapcsolódásainkat az 1970-es színészvizsgával. Az alaptézisem az volt, hogy a múlt és a jelen a továbbélő hagyományokon keresztül összekapcsolható, egymással kreatív dialógusba hozható. A színészekkel kooperatív munkamódszer mentén dolgoztam együtt, és ezt az elejétől hangsúlyoztam – a magyar színházi hagyományban ugyanis ritka, hogy előre megírt szövegkönyv nélkül kezdünk neki egy próbafolyamatnak.

A kommunikatív helyzetben fejlődött ki az előadás. A próbák során a közös beszélgetések keretét egy klasszikus dokumentumszínházi foglalkozás adta: a résztvevők (az előadásban játszó színészek) elszórva álltak a térben, amelynek egyik vége az igen, másik vége a nem

³⁸⁸ Deres Kornélia: Magukról, bizony. *Színház.net*, 2016.05.30. (<http://szinhaz.net/2016/05/30/deres-kornelia-magukrol-bizony/>) Utolsó letöltés: 2018.05.05.

³⁸⁹ Csillag Ilona i.m.

választ szimbolizálta. Skálának kezeltem a két pont közti részt, tehát a színészek választhatták az „inkább igen”, a „talán nem” és a „se nem igen, se nem nem” válaszokat is.³⁹⁰ Eldöntendő kérdéseket tettem fel, amelyek kapcsolódtak az 1970-es esethez, de a saját tapasztalataikra vonatkoztak (pl.: Előfordult-e, hogy fellázadtatok valami ellen az egyetemi évek alatt? Ki az, aki úgy érzi, hogy pályakezdőként nem tudta önmagát képviselni?). A válaszadáson túl lehetőségük volt bővebben is kifejtteni a kérdésekhez kapcsolódó álláspontjukat, történeteiket, így a témákkal alkalomról alkalomra egyre lassabban haladtunk, egyre több történet jött elő, egymáshoz is hozzászóltak, viták alakultak ki, majd az utolsó alkalommal már olyan hosszúra nyúltak a megszólalások, hogy inkább mind leültek egy-egy székre, ezáltal pedig – mindenféle szándékoltság nélkül – a csoportterápiákra jellemző térforma képződött meg. Miután a próbateremben megnyíltak egymás előtt, következő lépésben a nyilvánosság terében történő megszólalás lehetőségeivel, céljaival és stílusával foglalkoztunk. A vállalkozás tétje az volt, hogy az E/1-ben elmesélt személyes történetek rendszerszintű kérdésekre reflektáljanak, beteljesítve a címben vállaltakat, hogy nem csak *magunkról*, hanem *magukról*, azaz a nézőkről, a társadalomról beszélünk – a következő fázis tehát egy nyelvi döntés gyakorlati megvalósításáról, az *n* betű elhagyásáról szólt.

Ennek érdekében a színészek az elemző, önreflexív közlések formáit gyakorolták. Retorikailag a saját felelősségük mérlegelése szervezte az önelbeszéléseiket. Minden próbát kamerával rögzítettem: a felvételek visszanezése a szóbeli megszólalások nyelvkeresését és a szövegrögzítést is segítette. A kiválasztott és pontosított szövegekből sorvezetőnek készült egy leirat, de a szószerinti visszaismétlés elvárása nélkül: vigyáztam, hogy a történetek hangzó szöveggént a szóbeliség terepén maradjanak, amely a teátrális erejüket adta. Az előadások a mondatok szintjén estéről estére változtak, miközben a dokumentarista keretben az egyéni életutak és szakmai pályák aktualitásai is beépültek. Mivel az előadás szöveggönyvét nem lehetett végleges formában rögzíteni, nyomtatásban sem jelentettem meg. Az írásbeliség kikerülésével a színházi szituáció szóbeli kerete védelmet biztosított a közléseknek, azok *szavai nem maradtak egyedül*³⁹¹ – erről pedig eszünkbe juthat a már emlegetett Nádasdy-anekdota és

³⁹⁰ Hasonló forma jelent meg a Simányi Zsuzsannával közösen készített *Határaink* című előadásban is, amelyet a Stúdió K-ban mutattunk be 2015. október 9-én. Lásd erről: Puskás Panni: Kerítésen innen és túl. *Revizor*, 2015.11.03. (<https://revizoronline.com/hu/cikk/5799/hataraink-studio-k-szinhaz/>) Utolsó letöltés: 2021.01.31.

³⁹¹ Utalva itt Walter J. Ong tézisére: „A szóbeli kijelentéseket mindig egy hús-vér, élő ember intézi másik hús-vér, élő emberhez vagy emberekhez, adott időben és adott kontextusban, melyet korántsem csupán szavak alkotnak. A hangzó szavak mindig egy nem kizárólag verbális szituáció teljességét képezik le és alakítják át. A hangzó szavak kontextusát sohasem kizárólag más szavak alkotják. Egy szövegben azonban a szavak egyedül maradnak. Ong, Walter J.: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Budapest, Gondolat, 2010. 91.

a Főiskola közösségének védelme is. Ezenkívül írásban és a velem készült interjúk során nem interpretáltam a színészek megszólalásait, elkerülve így azok egyetlen rendezői narratívába történő szervezését. Mindenki maga rendelkezett a saját történetével.

A próbafolyamat során megtapasztaltam, hogy milyen félelmekkel néz szembe az, aki a nyilvánossághoz fordul. A színészi félelmek többnyire abból az alapvetésből indultak ki, hogy ami elhangzik az előadásban, az nem szubjektív emléknek, hanem evidensen valósnak, autentikusnak, ténynek hat, kiélezve így a történetek további szereplőinek felelősségét is. A munkafolyamat során a beszélgetések oldották a kockázat érzését, és az involválódásuk – továbbá a „közös ügy” öntudata – megerősítette őket a döntéseikben. Tiszteletben tartottam az egyéni érzékenységeket, és mindenki maga dönthette el, hogy végül mit mond el, miközben az előadás dramaturgiai és gondolatai felépítését én határoztam meg.

A főpróbahét elején döntöttem úgy – egy történet hangsúlyai és értelmezése körüli vita után –, hogy az előadást nem akarom néma rendezői pozícióból, elbújva nézni: megszólalóként és az arcomat megmutatva én is színpadra léptem, és kommentárok formájában színháztörténeti kontextusba helyeztem a hallottakat, továbbá lehetőségem nyílt akár arra is, hogy a többiektől függetlenül elmondhassam a saját véleményemet. Így elvi szinten mindenki szuverén módon fejezhette ki magát az előadás keretei között, és megszűnt az a nyomás, hogy az elhangzó történetek kizárólag a rendezői koncepciót építsék – azzal együtt, hogy nem fordult elő olyan eset, amikor komolyabb egyet nem értés alakult volna ki köztem és valamelyik színész között.

4.5. Fórumok és az SZFE közösségi hagyományai

A *Miközben...* történeteinek visszatérő témája volt a párbeszéd hiánya³⁹² – és a próbafolyamat során arra jutottunk, hogy az 1970-es eseményekhez hasonlóan együtt ápoljuk ennek hagyományait. A kooperatív munkamódszer az alkotásban megjelenő párbeszéd lehetőségeire kérdezett rá, az előadásban pedig a teátrális szituációra, a nézők jelenlétére is reflektálni akartam, ezért a zárszóban, a színházi kereteken belül minden alkalommal szimbolikusan megnyitottam egy kísérleti fórumot, vagyis a nézőket kötetlen beszélgetésre invitáltam: rövid szünet után jöjjenek vissza, és osszák meg hasonló történeteiket, vagy kérdezzenek, szóljanak hozzá a mieinkhez. A befogadói reakciók visszaigazolták a történetek modellszerűségét (azokat nem kizárólag a színházi szakma belügyeiként olvastak), továbbá az előadás emancipatorikus

³⁹² Ezt a narratívát erősítette, amikor kb. egy évvel a bemutató után az SZFE Irattárban megtaláltam a vizsga másnapján lezajlott tanári értekezlet jegyzőkönyvét, amely rögzítette Ádám Ottó megszólalását is (ez is bekerült az előadásba, én olvastam fel). Ádám i.m.

erejét – sokan megfogalmazták, hogy „bátorságot merítettek” a színpadon hallott személyes történetek nyilvános elbeszéléséből.

Háromféle formát adtam az előadást követő beszélgetéseknek. Két alkalommal szakmai hozzászólókat hívtam meg,³⁹³ egyszer pedig egy interaktív foglalkozást tartottam.³⁹⁴ A többi esetben nem jelöltem ki kötött formát, hanem hagytam magától fejlődni a kommunikációt: egymás melletti, privát beszélgetésekké vagy kihangosított, egész közönséget bevonó fórumokká. A továbbjatszások során egyre gyakrabban fordult elő az utóbbi, miközben a színészekkel együtt megtanultuk kezelni és irányítani ezeket. Az előadás közvetlen hangütése segítette, hogy a közönségtalálkozókat gátlásos magyarországi kultúrájában szocializálódott nézők ugyancsak közvetlenül és bátran szólaljanak meg.

A *Miközben...* több fesztiválon is szerepelt,³⁹⁵ amelyek újrakontextualizálták az elhangzott történeteket. A színházi szakmából sokan megnézték az előadást, és a velük elindult párbeszédnek is nyomot hagytak rajta. Amikor sokat tapasztalt színházcsinálók, például Békés Itala³⁹⁶ vagy Lengyel György reagáltak a látottakra, a hozzászólásaik a közelmúltbeli és jelenkori eseteket történetileg helyezték el az SZFE közösségi hagyományaiban, így azokat plusz kommentárként felolvastam az előadásban. Ezenkívül többször lejátszottam a Nagy Zsolttal³⁹⁷ (a premier után) készült videóinterjúmat,³⁹⁸ aki a hallgatói éve alatt (1996-2000 között) az osztályával együtt kezdeményezett egy tanárokat megszólító, nyilvános fórumot. Az SZFE történetében az idők során újra és újra megszülettek olyan pillanatok, amelyek kiváltották a szembenállás aktusát, ennek legemlékezetesebb példái az 1956-os³⁹⁹ és az 1990-es⁴⁰⁰

³⁹³ 2016.12.09.: Boronkay Soma, Gáspár Máté, Csizmadia Tibor, Schilling Árpád. (https://szinhaz.org/csak-szinhaz/csak-szinhaz-budapest/2016/12/06/mikozben_eloadas_beszelgetes/) Utolsó letöltés: 2021.01.31.; 2017.01.21.: Kárpáti Péter, Zsótér Sándor. (<https://trafo.hu/programok/4-mikozben>) Utolsó letöltés: 2021.01.31.

³⁹⁴ Bethlenfalvy Ádám módszerét követve a nézők kis csoportokban beszélgettek, és az előadás témáihoz kapcsolódó, nem feltétlenül színházi közegben játszódó, saját történeteiket kellett összegyűjteniük. Minden csoporthoz beosztottam egy-egy színészt, akik irányított kérdésekkel segítettek mindezt. A színészek végül a foglalkozás keretében nyilvános elbeszéléssé formáltak a közösen kiválasztott történeteket E/1-ben.

³⁹⁵ A kolozsvári Temps D’Images Fesztiválon, a budapesti Kortárs Drámafesztiválon, a Trafóban tartott NEXT Fesztiválon, a Debreceni DESZKA Fesztiválon, a temesvári TESZT Fesztiválon, a Pécsi Országos Színházi Találkozó OFF programjában és a Küszöb Fesztiválon.

³⁹⁶ Békés Itala 1950-ben kapott színészdiplomát a Főiskolán.

³⁹⁷ Nagy Zsolt Kerényi Imre osztályába járt, 2000-ben szerzett diplomát.

³⁹⁸ A videóinterjúból egy rövid, összevágott részletet láthattak a nézők (a bemutató után kb. egy évvel illesztettem be az előadásba).

³⁹⁹ Lásd erről bővebben a disszertáció 2.8. *1956-os események és a retorzió* című alfejezetét.

⁴⁰⁰ A fórum hatására Kazimir Károly, az akkori rektor lemondott, a megbízott rektor Illés György lett, a rektorhelyettes pedig Babarczy László. Az esetről cikkek a *Színház* folyóirat 1990. szeptemberi számában olvashatók. (http://old.szinhaz.net/pdf/1990_09.pdf) Utolsó letöltés: 2021.01.28.

diákfórumok, amelyek kijelölték a hagyományát a 2020-as hallgatói blokádnak – ekkor a diákok az egyeztetés nélküli modellváltás és a kormány által kinevezett kuratórium ellen úgy léptek fel, hogy 2020. szeptember 1. éjjélkor elfoglalták az SZFE Vas utcai épületét, és a blokádöt hetven napig, november 10-ig tartották fenn, miközben a bázisdemokratikus hallgatói fórumok váltak a döntéshozatal elsős számú helyévé.⁴⁰¹

4.6. Kanonizáció három lépcsőben

A *Közönséggyalázás*-színészvizsga magyar színháztörténetbe való beillesztésének szimbolikus lezárása volt, amikor 2017. június 19-én prezentációt tartottam a Magyar Tudományos Akadémián a Philther kutatóműhely konferenciáján,⁴⁰² ahol mint előadást elemeztem, annak rekonstruálhatóságáról és kanonizálhatóságáról beszéltem. Utóbbi három lépcsőben határoztam meg: miután a vizsgáról nem maradt fenn dokumentáció, és az gyakorlatilag hosszú évekre megsemmisült (még ha a Főiskolán beszéltek is róla), a kánonba való bekerülés első lépcsőjét Ascher Tamás,⁴⁰³ Jeles András⁴⁰⁴ és Fenyő Ervin⁴⁰⁵ nyomtatásban megjelent írásai jelentették. A második lépcsőnek a *Miközben...* 2016-os bemutatóját tartottam, harmadik körben pedig a prezentációm aktusával fejeztem be a kanonizáció folyamatát, amikor előadtam az egyik legfontosabb magyar színháztörténeti kutatóműhely konferenciáján. Elemzésemet írásban is rögzítettem, a Philther-módszer formai keretei szerinti szöveget online publikáltam.⁴⁰⁶

A *Miközben...* továbbjátszása során újabb és újabb kommenteket, információkat és történeteket építettem be az előadásba, mindezekből pedig létrejött egy virtuális gyűjtemény a produkció körül. Az alkotás és a kutatás összekapcsolódott, és a disszertációban megírt fejezettel a *Miközben...* komplex projektté formálódott, amely nem szűkült a nézők által megtekintett száz

⁴⁰¹ A 2020-as blokád feltehetőleg az SZFE eddigi történetének legrészletesebben dokumentált fejezete lesz.

⁴⁰² <http://www.jelenkor.net/hirek/828/philther> Utolsó letöltés: 2021.01.16.

⁴⁰³ Ascher Tamás i.m.

⁴⁰⁴ Jeles András i.m.

⁴⁰⁵ Fenyő Ervin i.m.

⁴⁰⁶ <http://www.philther.hu/link/play/bekes-andras-kozonsegyalazas-1970/> Utolsó letöltés: 2018.05.05.

perces előadásra, hanem a történelmi kutatást, a színházi munkafolyamatot és önmaga hatástörténetét is tematizálta.

5. A BM tekintete és a színházi praxis

5.1. Az SZFE lenyomata az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának aktáiban

A doktori kutatásom keretében feldolgoztam az SZFE történetéhez köthető, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) található ügynöki jelentéseket. Az ÁBTL mint a nyilvánosság számára titkokkal övezett levéltár a korabeli titkosrendőrség ellenőrző tekintetét hozta be a kutatásomba.

Gervai András egy *Élet és Irodalom*ban megjelent írásban állította, hogy „az állambiztonsági szolgálatok milyen erőteljesen jelen volt a Színház- és Filmművészeti Főiskolán”⁴⁰⁷, amelynek érzékeltetésére *Fedőneve: „szocializmus”* című kötetében⁴⁰⁸ több főiskolás ügynök BM-mel való együttműködését írta meg. A 2011-es könyv az addigi ÉS-ben megjelent cikkeiből építkezik, amelyekben Gervai (miután az ÁBTL-ben elsőként végigolvasta a témában fellelhető aktákat) szisztematikusan végigírta és megnevezte az államszocializmus színházi és filmes közegének ügynökeit. Írásait minden esetben az ügynökök személyére fűzte fel, és interpretációjában⁴⁰⁹ az illetők többnyire olvasható motivációkkal rendelkező karakterekként, morális ítéletek mentén vizsgálható emberekként jelentek meg. Az, hogy Gervai korábban első publikálójává vált ezeknek a történeteknek, kijelölte a saját kutatásom kontextusát is, ugyanis a színházi és filmes közegben tárgyalt ügynökdiskurzust maradandóan alakították ezek a cikkek, azok stílusa és pozíciója. Az pedig, hogy a Főiskola ennyire előkelő helyen szerepelt az ügynökök működési területei között, különösen fontossá tette, hogy a Gervai által is említett jelentéseket újraolvassam, azokat a saját kutatói tekintetemen keresztül is megvizsgáljam. Tehát onnan indultam el, hogy Gervai szerint az állambiztonság erőteljesen jelen volt a Főiskolán, amely – tekintve, hogy egy kis létszámú intézményről beszélünk – nagyban befolyásolta volna az ott folyó munkát.

⁴⁰⁷ Gervai András: A történet vége. *Élet és Irodalom*, 2011/23. (06.10.) (<https://www.es.hu/cikk/2011-06-12/gervai-andras/a-tortenet-vege.html>) Utolsó letöltés: 2020.05.25.

⁴⁰⁸ Gervai András: *Fedőneve: „szocializmus”*. Pécs, Jelenkor Kiadó, 2010.

⁴⁰⁹ Gervai például így ír Szabó Istvánról: „Igyekszik alapos munkát végezni. Sok információt gyűjt össze, szinte becserkészi áldozatát. Néha mintha valamifajta gyerekes árulkodási vágy is vezetné. Gyakran mintha nem mérné fel, milyen súlyos következményekkel járhatnak az információi. Jelentései nagy részében meglehetősen kategorikusan fogalmaz, gyakran érezhetően egyoldalúan, igazságtalanul ítélkezik. Szívesen kutakodik mások magánéletében, s rengeteg bizalmas és kényes információt szállít. Gervai András: „Mephisto”. in: Gervai András: *Fedőneve: „szocializmus”*... 78.

Doktori kutatásom keretében nem az ügynökök személye, hanem a Főiskola története szempontjából néztem rá az iratokra, és – hasonlóan az SZFE Irattár véletlenszerűen fennmaradt szövegeihez, cetljeihez – újra és újra abba ütköztem, hogy homályos vagy egyenesen láthatatlan volt a szövegek pontos kontextusa. Először is a kézhez kapott dossziék tele voltak kitarakással,⁴¹⁰ másrészt az ÁBTL kapcsán számos városi legenda kering arról, hogy a rendszerváltás után tömegével tűntek el iratok.⁴¹¹ A beszélgetéseink során a referensem, Szőnyi Tamás azt állította, hogy a legtöbb nagyobb vagy fontosabb intézményről létezett egy úgynevezett objektum dosszié, amely egybegyűjtötte az azokról szóló összes jelentést, és szerinte elképzelhetetlen, hogy az SZFE-ről ne lett volna. Mindössze néhány ügynöki vagy megfigyelési dosszié maradt fenn, amelyekben említették az SZFE közegét. Arról spekulálni, hogy a BM ennél kicsivel vagy jóval több ügynököt foglalkoztathatott-e a Főiskolán, nem érdemes. A jelen fejezetben elemzett történet alapján viszont az derült ki számomra, hogy a Főiskola alkotó, szakmai közege nehezen volt megközelíthető az állambiztonság számára.

A Békés András-féle *Közönséggyalázás*-színészvizsga kapcsán folytatott kutatásom bebizonyította, hogy az oral history mint távoli emlékek által megképződő történeti forrás egy többnézőpontú információhálózatot hoz létre, ahol a verziók egymásnak sokszor ellentmondanak, az események szubjektív szűrőn keresztül állnak össze saját narratívákká, amelyekben belül sok állítás ellenőrizhetetlen. Az ÁBTL-ben, ahol speciális nyomozati céllal és hatalmi keretben létrejött iratokat olvastam, ugyancsak a ténszerűség elmosódásával kellett számolnom. Gianina Cărbunariu⁴¹² összevetette az ügynökakták és az oral history által

⁴¹⁰ A szenzitív adatokat, például a szexualitással és egészséggel kapcsolatos információkat, személyiségi jogok miatt kitarakják, amit harminc évvel az illető halála után oldanak fel.

⁴¹¹ „Az állambiztonsági szervezetek története az iratmegsemmisítések története – mondta Rainer M. János, aki Ungváry Krisztiánnal együtt többször felhívta a figyelmet arra, hogy ezek az utólag nehezen rekonstruálható, kampányszerű tömeges megsemmisítések nemcsak 1989-90-ben, a rendszerváltás zűrzavaros hónapjaiban folytak, de azután még legalább egy évtizedig, azaz az első három szabadon választott kormány időszakában.” [N.N.]: Rejtve marad a múlt - Eltűnt állambiztonsági iratok. *Népszava Online*, 2015.03.23. (https://nepszava.hu/1052070_rejtve-marad-a-mult-eltunt-allambiztonsagi-iratok) Utolsó letöltés: 2019.07.07.

⁴¹² Gianina Cărbunariu (1977) román rendező, író, színész, több előadásával is járt Magyarországon a Trafó Kortárs Művészetek Házában, *20/20* című produkcióját beválogatták a 2010-es POSZT programjába, darabjai pedig megjelentek magyarul a Színház folyóirat drámamellékleteiben, pl.: *A tigris*: <http://szinhaz.net/2017/02/16/uj-e-drama-gianina-carbunariu-a-tigris/> Utolsó letöltés: 2020.03.18.; *Artists Talk*: <http://szinhaz.net/2017/05/29/uj-e-drama-gianina-carbunariu-artists-talk-muveszek-talalkoznak/> Utolsó letöltés: 2020.03.18. Két előadást is készített a Securitate aktáit vizsgálva. *A Nyomtatott nagybetű* (*Az archívum színrevitele*) című produkció egy 16 éves, kisvárosban élő fiú, Mugur Calinescu történetét meséli, aki 1981-ben forradalmi üzenetű falfirkái miatt került a titkosszolgálat célkeresztjébe, az *Xmm az Ykm-ből* című előadás pedig Dorin Tudoran, 1985-ben végleg emigrált román újságíró egyik '85-ös beszélgetése alapján készült (2011-ben Dorin Tudoran *Én, A fiúk. A Securitate egyik aktája* címen a saját több mint tízezer oldalas aktájából egy ötszáz oldalas gyűjteményt tett közzé).

megképződő levéltárakat, amikor az *Xmm az Ykm-ből* című előadásának előkészítéséről beszélt:

„A kutatás során alkalmam nyílt arra is, hogy az Oral History Archívum felvételeibe belehallgassak, olyan interjúkba, amelyek az aktákat elolvasó emberekkel készültek. Ezek azért különlegesen értékes dokumentumok, mert szembesítik az aktát és a személy saját emlékezetét. Mindkettő fikcionalizálja a valóságot, de különböző módon: az első különféle szubjektív nézőpontok felhasználásával hoz létre fikciót, és úgy tesz, mintha »dokumentumot« alkotna, míg az utóbbi eleve fikciót alkot.”⁴¹³

Cărbunariu hozzátette, hogy a jelentésekben mindig felismerhető az azt író személy szándékossága, még ha nem is pontosan azonosíthatók a szándékai. Ez valamivel könnyebben működik, amikor az ügynök saját kezűleg írta le a jelentést, viszont egyes dossziékban nem közvetlenül az ügynököktől származó szövegeket találtam, hanem a tartótiszt jelentéseit a szóbeli beszélgetések alapján, emlékezetből rögzítve. Tehát ebben az esetben az ügynökök és a tartótiszt beszélgetéseit egyszeres, továbbá az ügynökök és a megfigyelt beszélgetéseit kétszeres áttétellel dokumentálták – így a pontos szándékok feltérképezése gyakorlatilag lehetetlen. Mindezek alapján úgy döntöttem, hogy ki kell dolgoznom egy saját megközelítési stratégiát, amellyel az iratokat olvasom.

Ehhez azt is el kellett döntenem, hogy az indulatokkal rendkívül terhelt magyarországi ügynökdiskurzussal összefüggésben én mit gondolok az ügynöki munkáról, főképp annak ÁBTL-ben található lenyomatáról, amely a jelenben létezővé avatja az egykori hatalommal való együttműködést. A rendszerváltáskor az ügynökaktákat nem hozták nyilvánosságra, emiatt a témával kapcsolatban olyan társadalmi diskurzus jött létre, amelyben folyamatosan újabb és újabb személyeket lehet a nyilvánosság előtt *leleplezni*, és ennek mentén a témáról való közbeszéd és azon belül az ügynök mint elképzelt személy folyamatosan újrakonstruálódik.

Rainer M. János szerint

„az ügynök ugyanis egy változó, hol terjedelmesebb, hol csupán lappangó diskurzus szereplője. Ha valahol, akkor az ügynök a Kádár-korszak, a rendszerváltás és a (mindenkori) jelen alkotta idődimenzióban »él«. E beszélgetés rendjét máig a rendszerváltás szabja meg, az ügynök a közelmúltról *azóta* folyó közbeszéd egyik *kulcsszereplője*. [...] Az ügynök jelen állapota (vagyis a rendszerváltás óta eltelt ideje, karrierje, pozíciója, stb.) az érdekes. Mert az ügynök e beszélgetésekben nem

⁴¹³ Cărbunariu, Gianina: Az első milliméter. A Román Állambiztonsági Rendőrség dokumentumai: fikció és realitás. (ford.: Szabó Attila), in: Szabó Attila – Tompa Andrea (szerk.): Újrahasznosított valóság a színpadon (melléklet). *Színház*, 2012/11. 20.

akármilyen, és főképp nem *titkos és fedett*, hanem éppen ellenkezőleg: *leleplezett és megnevezett* (esetleg: *gyanúba kevert, sejtetett*) ügynök.”⁴¹⁴

Gervai állítása a Főiskolán erősen jelenlévő ügynöki hálózatról azért is lehet félrevezető, mivel az államszocialista titkosrendőrség működésének több mint negyven évéből csak pár személyt dolgozott fel, akik a Főiskoláról jelentéseket adtak (mivel többről nem is maradtak fenn iratok),⁴¹⁵ viszont azok a karrierjük és a későbbi pozíciójuk révén többnyire mind érdekesek, így máris az a benyomásunk alakulhat ki, hogy egy tömegről van szó.

Rainer M. János a magyarországi ügynökdiskurzusban háromféle, az ügynök személyét megközelítő attitűdöt különböztetett meg: 1. diabolizáló, ügynökleplező beszédmód (ide sorolom a Gervai-féle megközelítést), 2. ügynökfelmentő beszédmód, 3. analitikus-megértő beszédmód. Én a harmadik megközelítést választottam a saját kutatásom során, amelyről Rainer M. a következőt írta:

„Az analitikus-megértő beszédmód elismeri a társadalmi elégtételszerzés jelentőségét, de próbálja nyitva hagyni a felmentés lehetőségét is – ám csak a történet lehetőség szerinti megismerése és megértése után. Addig igyekszik kerülni a normatív kijelentéseket és az előzetes vagy csak gyors erkölcsi ítéleteket. Az analitikus-megértő beszédmódnak éppen ezért először saját dilemmáival kell megküzdenie. Akár élettörténeti, akár a szervezet termelte szövegek oldaláról közelít tárgyához, ki kell alakítania saját fogalmainak rendszerét. Nem az ügynököt, de nem is az áldozatot kívánja megnevezni, hanem az egykor volt szituáció leírásához kell szavakat keresnie.”⁴¹⁶

Ennek mentén a jelentésekben található információkat és történeteket *leletekként* kezeltem, amelyeket új narratívákba szerveztem és ezáltal eltérítettem az ítélkezés bűnös/ártatlan tengelyéről. Mindehhez hozzásegített, hogy az ÁBTL-ben folytatott kutatásomat nem személyekre fókuszálva folytattam. A Levéltárban ugyanis az egyes dossziék – legalábbis az SZFE-vel kapcsolatos anyagok – a megfigyeltek és a megfigyelők mentén szerveződtek egységekbe, a borítón legtöbbször egy adott személynek a BM rendszerében rögzített álneve

⁴¹⁴ Rainer M. János: Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié? in: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest, Libri Kiadó, 2014. 58.

⁴¹⁵ A feldolgozott személyek: Szabó István „Képesi Endre” fedőnéven (ÁBTL M-19593.), Kézdi-Kovács Zsolt „Lévai Tibor” fedőnéven (ÁBTL M-20274.), Máriaassy Félix „Jenei” fedőnéven (ÁBTL M-18658.), továbbá a jelen fejezetben tárgyalt történet ügynök-osztálytársa. Lásd: Gervai András: *Fedőneve „szocializmus”...*

⁴¹⁶ Rainer M. i.m. 61.

szerepel,⁴¹⁷ így a kutatók automatikusan onnan kezdik olvasni a jelentéseket, hogy ki írta vagy kiről írták azokat. Az állambiztonság archiválási módszere által egymás mellé került iratok így egy konkrét személy adott időszakon belüli történetét – vagy legalábbis annak egy szeletét – szervezték narratívává, amely ma újraolvasva félrevezető lehet, már csak azért is, mert öntudatlanul is az államszocialista titkosrendőrség által felkínált keretben kezdünk el gondolkodni az iratokról, jelentésekről.

5.2. Művészet mint kutatás: *Megfigyelők*

Az ÁBTL aktáit a *művészet mint kutatás* módszertanával olvastam újra: kiválasztottam egy konkrét, a Főiskolával kapcsolatos történetet, és készítettem belőle egy színházi előadást *Megfigyelők*⁴¹⁸ címmel. A következőkben ennek a folyamatát írom le, amellyel több célom van: egyrészt a forrásközlés, mivel az idézett ügynöki jelentések csak az ÁBTL nem nyilvános irattárában olvashatók, több száz oldalas dossziékban. A kutatás feltétele nem csak az olvasáshoz szükséges engedély volt, hanem a megfelelő mennyiségű idő is, amíg a számos releváns és irreleváns információt hordozó iratokon keresztüljutottam. Ezért az általam fontosnak tartott idézeteket egy saját rendszerezés mentén olvasásra felkínálom. Másrészt az alkotói folyamat során és annak utólagos visszafejtése mentén kutatói tézisek váltak számomra világossá, amelyek az ÁBTL iratok értelmezéséhez és az SZFE intézménytörténeti vizsgálatához adtak hozzá.

A *Megfigyelők*hez az ÁBTL-ben található K-2040, Mt-428 és Bt-882 jelzésű dossziék jelentették a fő inspirációt, az ezekben található iratok többsége 1965 és 1967 között keletkezett. A szövegeket a valós személyek neve nélkül idézem, tehát az ott olvasható neveket, álneveket vagy kezdőbetűket kihagyom, helyettük a célszemély, az ügynök-osztálytárs, az ügynöknő és a menyasszony kategóriákat használom dőlten szedve.

⁴¹⁷ A megfigyeltek és az ügynökök álneve az ÁBTL-ben feloldható, de az általam olvasott, korábban már kutatott dossziék esetében erre nem volt szükség: ha magából a dossziéból nem is derült ki, a nyilvánosan megjelent cikkek és tanulmányok alapján tudtam, hogy kik állnak a BM által adott nevek mögött.

⁴¹⁸ A produkciót a Trafó Kortárs Művészetek Házában mutattam be 2018. november 24-én. <https://trafo.hu/programok/megfigyelok> Utolsó letöltés: 2019.07.05. Az előadás a Budapest Főváros Önkormányzata által életre hívott Staféta Pályázat segítségével jött létre, továbbá a Nemzeti Kulturális Alap és a Katona József Produkciós Pályázat is támogatta a megvalósulását. A produkciót meghívták a szegedi Thealter Fesztivál, a prágai Palm Off Festival, a drezdai Fast Forward Festival, a dunaPart5 és World Theatre in Sofia programjába (2021. októberéig).

A raktári jelzetek egy kutató (K),⁴¹⁹ egy munka (Mt)⁴²⁰ és egy szervezési (Bt)⁴²¹ dossziét jelölnek, amelyek ugyanahhoz a történethez kapcsolódnak: az 1965/1966-os tanévben egy magyar származású, brit állampolgár (a továbbiakban *célszemély*) vendéghallgatóként érkezett Herskó János akkori másodéves filmrendező osztályába.⁴²² A magyar állambiztonsági szervek érdeklődését azonnal felkeltette, és már a londoni kérvényezésétől kezdve figyelemmel kísérték az útját. Az állambiztonság Londonban működő operatív tisztjei még a beutazása előtt elbeszélgettek vele, és megtudták tőle, hogy később vissza szeretne térni az akkori munkahelyére, a BBC-hez, és „megállapodott a szerkesztőkkel, hogy magyarországi tartózkodása alatt a „Site and Sound” (A brit Filmintézet lapja) és a „Films and filming” c. lapoknak cikkeket fog írni”.⁴²³ Ez még nem adott volna okot a gyanúra, de egy másik jelentésben azt is leírták, hogy tudomásukra jutott, hogy a brit férfit „az angol Külügyminisztérium (Foreign Office) megbízta, hogy a magyar filmipar helyzetéről tájékoztatást adjon.”⁴²⁴ Az állambiztonsági szervek mindezek alapján arra gyanakodtak, hogy a vendéghallgató Magyarországon az angol hírszerzésnek kémkedik, ezért számos csatornán megfigyeltették, legfőképp egy osztálytársán keresztül, akit eleinte társadalmi kapcsolatként⁴²⁵ kérdezték ki, majd 1966. április 15-én szervezték⁴²⁶ és ügynökként foglalkoztatták (a továbbiakban *ügynök-osztálytárs*).

Az előadásban egy olyan narratíva létrehozását tűztem ki célul, amelyben az adott helyzetek és történetek leválnak a Levéltárban található iratok valós referenciáiról, tehát az archív anyagokat egyfajta „vissza-anonimizálási” folyamatban kezdtem el strukturálni – ellentétben a *Miközben...* alapkoncepciójával, ahol a történetek személyessége és tényalapúsága vált a

⁴¹⁹ Egy adott célszemély tanulmányozása céljából gyűjtött iratokat tartalmazó dosszié.

⁴²⁰ Egy-egy ügynök munkáját, az általuk adott jelentéseket az M dossziék gyűjtik egybe, az M-hez illesztett t jelzés a külföldi ügyekre vonatkozó dossziékat jelöli.

⁴²¹ Az állambiztonság az ügynökök szervezését előkészítő iratoknak nyitott B-dossziékat (benne környezetanulmányok, az ügynökjelölttel és annak környezetével lefolytatott beszélgetések leirata, stb.), a B-hez illesztett t jelzés a külföldi ügyekre vonatkozó dossziékat jelöli.

⁴²² Az osztály 1964-től 1968-ig járt a Főiskolára, és Böszörményi Géza, Csányi Miklós, Dr. Kis Gyula, Ember Judit, Grunwalsky Ferenc, Jeli Ferenc, Lovas Gábor, Maár Gyula, Mihályfy László, Szalkai Sándor, Szomjas György, Szurdi András és Vajda Béla szereztek végül diplomát. (Anyakönyv, SZFE Irattár.) A felsorolt személyek között se az ügynök, se a megfigyelt személy neve nem szerepel, ugyanis végül egyikük sem kapott az osztállyal együtt diplomát.

⁴²³ ÁBTL K-2040 256.

⁴²⁴ ÁBTL K-2040 42.

⁴²⁵ „Társadalmi kapcsolatnak nevezzük az olyan személyt, akivel a hírszerzőtiszt, vagy titkos munkatárs idehaza, vagy külföldön, esetleg hazai bázisról külföldön, folyamatosan kapcsolatot tart fedéssel, vagy fedés nélkül és segítségét igénybe veszi a hírszerző feladatok végrehajtásához.” Borsányi Imre – Vértes János: *A hálózaton kívüli kapcsolatok helye, szerepe és jelentősége a hírszerző munkában*. BM III/I. Csoportfőnökség Személyügyi és Kiképzési Osztálya, 1983. 15. (ÁBTL A-3005/37a)

⁴²⁶ ÁBTL Bt-882 29.

nyilvános beszéd előfeltételévé. A *Megfigyelők*ben az ÁBTL iratokat – mivel az azokban olvasható információk a pontos kontextus hiányában a fikcióhoz közelítettek – fikciós keretbe helyeztem és színpadi dialógusok mentén történetté szerveztem, újra és újra utalva a jelentések mögötti valóság hozzáférhetetlenségére, a *dokumentum mint emlékmű* működésére.⁴²⁷ A jelentésekben említett személyekből – valós referenciáiktól megfosztva – drámai karaktereket hoztam létre, akik a *Megfigyelők*ben az operatív kategóriáik mentén konstruálódtak meg: egy tartótiszt (Horváth hadnagy), két ügynök (Somogyi Sándor és Rózsa Erzs), egy társadalmi kapcsolat (Sárközi Judit) és egy megfigyelt személy (Michael Besenczy). Mindannyian saját nevet, specifikus nyelvi eszköztárt és különböző háttértörténeteket kaptak, majd az előadásban a színészek által hanggal és látható testtel jelentek meg.⁴²⁸

Miközben a megvalósítás részleteit kifejtem, folyamatosan egymás mellé helyezem az ÁBTL-ben talált iratokat, az általam írt szöveggönyvet⁴²⁹ és az abból rendezett előadást – tehát azt mutatom be, hogyan lettek a jelentésekből színpadi jelenetek.

5.3. A tartótiszt munkája mint színházi praxis

Az említett három dossziében egy-két kivételtől eltekintve olyan szövegeket találtam, amelyeket a BM tisztje rögzített, tehát az ezekben olvasható információk és események elsősorú narrátora a tartótiszt volt. Az ő operatív (szervező és archiváló) munkáját figyelve jutottam el oda, hogy az epikus jellegű, több száz oldalas szöveggyűjtemény ideális színházi

⁴²⁷ Deres Kornélia Le Goff-ot idézve írt az előadásban megjelenő dokumentumkritikáról: „Egyrészt a jelentések torzított vagy éppen hamis volta kerül folyamatosan előtérbe, ezáltal pedig a dokumentumok mint elbeszélések megbízhatósága is megkérdőjeleződik. Például amikor a beszerzett ügynökök éppen érzelmi kapcsolódásuk miatt titkolnak el bizonyos részleteket vagy zsarolásra alkalmas információkat a megfigyelt alannal kapcsolatban, máskor pedig hangsúlyozzák a gyanúsként kódolható viselkedést, miközben magukat igyekeznek minél jobb színben feltüntetni.” Deres Kornélia: *Besűgő Rómeó: Dokumentumkritika és társadalomtörténet a színen. Színház*, 2019/2. 4.

⁴²⁸ Az előadás szereposztása: Somogyi Sándor: Baki Dániel; Michael Besenczy: Rétfalvi Tamás; Rózsa Erzs: Réti Iringó; Sárközi Judit: Józsa Bettina; Horváth hadnagy: Jankovics Péter.

⁴²⁹ A szöveget 2019 februárjában publikáltam a Színház folyóirat online felületén, a korábbi drámamellékletek helyét betöltő havi e-dráma rovatban: <http://szinhaz.net/2019/02/11/uj-e-drama-kelemen-kristof-megfigyelok/> Utolsó letöltés: 2019.07.05. A mellékletként csatolt szöveggönyv tartalmaz olyan betoldásokat (pl.: filmbejátszások leiratai, az előadás kontextusában értelmezhető megszólalások), amelyek a publikált változathoz kimaradtak – a lábjegyzetekben a mellékletben lévő szöveggönyv oldalszámait tüntetem fel. Első körben a *Megfigyelőket* nem olvasható, hanem a készülő előadásban elhangzó szövegnek írtam meg, ennek ellenére a Színház folyóirat felületén történő publikáció és a szakma által odaítélt díjak (elnyerte a Színházi Kritikusok Céhének legjobb új magyar dráma és legjobb független előadás díját – előbbi megosztva –, továbbá a Radnóti Zsuzsa által alapított Kortárs Magyar Dráma-díjat) drámaként kanonizálták. A fejezetben szöveggönyvként hivatkozom a leírt anyagra, miközben nem utasítom el a drámaként történő definíciót sem.

alapanyag, erre pedig az a (színházi gondolkodásból közelítő) felismerés vezetett rá, hogy az említett tiszt munkája sokszor az írói és rendezői szerepkört juttatta eszembe, amikor az operatív munka szabályainak megfelelően, az ügynököket is instruálva helyzeteket generált, majd azok kimenetelét utólag rögzítette. Jákfalvi Magdolna akadémia doktori tézisét⁴³⁰ olvasva pedig láthatóvá vált számomra a tartótiszti munka és a szocialista realista színházi hagyomány közötti hasonlóság: gyakran előfordult ugyanis, hogy a BM a valóság felderítésének szándékával ugyan, de a valóságépítés mentén szervezte a praxisát.

A konspirált munka lényege a színlelés és illúziókeltés volt, mivel minden a nyilvánosság előtt történt, leggyakrabban presszóban vagy álcázott K-lakásokban. A rendszerváltás után nyilvánosságra került állambiztonsági oktatófilmek⁴³¹ példáiban is ez a teátrális gondolkodásmód jelent meg:

„Gyakorlati példánkban a célszemély kapcsolataival egy presszóban találkozunk. Feladatunk, hogy együttlétüket dokumentáljuk. A presszóba érkező figyelőpár olyan asztalhoz ül, ahonnan mindvégig figyelemmel kísérhetik a személyek tevékenységét. Magatartásuk, viselkedésük a presszó többi vendégéhez hasonló. A fotózást asztalra helyezett álcázott géppel végezzük, ügyelve arra, hogy a táskák elhelyezése és levétele minden esetben legalizálva legyen.”⁴³²

A konspirált munka egyik legfontosabb módszere volt a *legendákkal*⁴³³ történő elfedés, például a tartótiszt az ügynök-osztálytárssal megbeszélte, hogy „az esetben, ha [*a célszemély*] vagy valamelyik ismerőse »tetten érne« minket, [*az ügynök-osztálytárs*] mint volt technikai osztálytársát mutat be, akivel az érettségi óta most találkozott először, és most is véletlenül.”⁴³⁴ A tartótiszt olykor több személyt is bevont a játszmákba, komplexebb háttértörténeteket talált ki és bonyolultabb helyzeteket teremtett meg. E tevékenységre példa, amikor egy jól

⁴³⁰ „A valóság észlelése helyett a valóság építése válik ideológiai és játéknyelvi folyamattá, a színház pedig politikai gyakorlótereppe.” Jákfalvi Magdolna i.m. 5.

⁴³¹ A BM Filmstúdió oktatófilmjeit elsősorban a belügyi állomány számára készültek, amelyekben többek között az ügynökbeservezés fogásait, a házkutatás és lehallgatás technikáit, a megfigyelés és személyi követés megfelelő trükkjeit mutatták be, de propaganda célú játékfilmeket is forgattak. A filmek nagy részét belső, belügyi dolgozók készítették, de olykor feltűntek ismert színészek is ezekben, mint Juhász Jácint, Avar István, Garas Dezső vagy Sinkovits Imre, hangalámondásban pedig Básti Lajos, Csákányi László, stb. A BM-filmek ma az ÁBTL-ben és az OSA Archívumban találhatóak meg.

⁴³² Részlet *Az ügynök élete* című dokumentumfilmből (Papp Gábor Zsigmond, 2004), amely BM-oktatófilmekből vett jelenetek felhasználásával készült. 11:26-12:12

⁴³³ „legenda (lat.): népi hagyomány vagy vallási elbeszélés egy személyről vagy eseményről. – Kitalált történet, mendemonda. – Hihető és ellenőrizhető magyarázat egy operatív intézkedés vagy kombináció legalizálására. A valóság elemeire épül, és szükség szerint dokumentálható. Dekonspiráció esetén is ragaszkodni kell; – legendásít, legendáz.” Gergely Attila (szerk.): *Állambiztonsági értelmező kézikönyvtár*. Budapest, BM Könyvkiadó, 1980. 120. (ÁBTL A-3036.)

⁴³⁴ ÁBTL Mt-428 28.

megfigyelhető és bepoloskázható ingatlant próbált kiközvetíteni a célszemélynek,⁴³⁵ vagy amikor egy hölgy partnert (továbbiakban *ügynöknő*) vezetett be mellé a céllal, hogy elcsábítsa és kompromittáló információkat szerezzen róla.

5.4. Jelenetírás ügynöki jelentés alapján

A következőkben egy konkrét példán keresztül mutatom be azt a folyamatot, hogy hogyan alakult át egy ügynöki jelentés színpadi jelenetté. Azért ezt a példát választottam ki, mert itt támaszkodtam leginkább az eredeti irat szövegére, annak mondataira, és ezáltal jól lekövethetővé válnak az egyéb levéltári forrásokból származó kiegészítések (ezeket lábjegyzetben jelzem) és az írói fantázia átírásai. Nem a mondatról mondatra történő elemzést alkalmazom, hanem a főbb gondolatmenetekre fókuszálok, hogy mi mentén alakítottam az egyik anyagot a másikká.

1966. március 8-án az Árpád-híd Espressóban az állambiztonság tisztje a BRFK-tól mondhatni kölcsönvett egy ügynöknőt:

„A továbbiakban felhívtam az ügynök figyelmét, hogy amit mi beszélünk és a feladat, illetve minden, ami azzal kapcsolatos, nem tartozik senkire, még tartózára sem. Az ügynök ezt megértette. Majd vázoltam feladatát, tehát hogy egy nyugati állampolgárral kell megismerkednie és el kell érni-e [sic!], hogy nevezett személy a bizalmába fogadja. A célt, illetőleg feladatot három pontban jelöltem meg számára: 1. Költekezésbe vinni a személyt. 2. Lehető legjobban megismerni, tehát hol dolgozott, kik voltak a kollégái, barátai, tervei, stb. 3. [szenzitív adatok miatt kitakarva]. [...] Ezekután az ügynökkel megbeszéltem, hogy feladatával összefüggésben 1966. március 9-én 12 órától 19 óráig és március 10-én 9 órától 20 óráig a lakásán tartózkodjon lehetőleg úgy öltözve, mintha utazna és egy nagyobb kézitáska is legyen nála, mivel valószínű, hogy elvisszük »egy

⁴³⁵ „Jelentem, hogy a mai napon [X] elvtárs, a BM Külügyi Osztályától felhívott és közölte, hogy ajánlani tud egy albérletet, ami megfelelne a mi céljainknak. [...] A lakás megtekintése után [Y-nal] beszélgettem és a következőket mondtam el neki: Vagy ma délután, vagy a jövő héten eljövök egy barátommal, aki külföldi személynek fogja a lakást ajánlani. Ezzel kapcsolatban az a kérésem, hogy barátomat mint régi ismerőst kezeljék, ha a külföldivel jön és a továbbiakban is. [...] Amennyiben a személy ideköltözik, alkalmanként mi is eljövünk. Itt [Y] kulcsot ajánlott fel a részemre is, hogy amikor akarunk jöhetünk. Ha a személyhez látogatók jönnek, esetleg nők, ne legyen kifogásuk ellene, míg normálisan viselkednek. [Y] megjegyezte, ha nem csinálnak banzájt, ide jöhetnek, ő megérti, hisz fiatalok. A lakásért 800 forintot kérjen, ha a személy sokallja, engedje le 700 forintra, ha azt is sokallja, mondja neki azt, hogy gondolkodik rajta, jöjjön vissza 2-3 nap múlva. Erről engem értesítsen. [Y] 700 forintnál olcsóbban a lakásért nem adja oda, így [az ügynök-osztálytárson] keresztül próbálunk [célszemélyre] hatni, hogy a 700 forint nem sok ezért a lakásért.” ÁBTL K-2040 287.

kis kocsikázásra«. A továbbiakat majd akkor megbeszéljük. Az ügynök ezt megértette és közölte, hogy az utasítás szerint jár el. [...] Fentiek után megállapodtam vele abban, hogy vagy én, vagy más fogja az említett két napon keresni lakásán. Ha más keresi, annyit fog a köszönés után mondani, hogy »ha van kedve kocsikázni, most elvinném, ráérek«. Ő az ismeretlent ismerősként fogja üdvözölni és eljön velem.»⁴³⁶

Az ügynöknő bevezetési akciója végül sikeresen lezajlott: Balassagyarmatra autóval követték a célszemélyt, aki egy forgatásra ment, és az ügynöknőnek egy parkolóban kellett megszólítania. A helyzethez a következő legendát dolgozták ki: „Nagyanyját jött látogatni Budapestről, aki itt fekszik kórházban, azonban közölték vele, hogy komplikációk léptek fel, Budapestre, a Kékgolyó utcai intézetbe vitték. Mivel tudja, hogy súlyos rákos, minél előbb szeretné meglátogatni.»⁴³⁷ Ekképpen írták meg az új szituációt generáló, általuk bevont szereplő belső motivációit, hátterét, később pedig az ügynöknő további utasításokat kapott a randevűk lebonyolításával kapcsolatban.

A jelentésben az ügynöknő és a tartótiszt beszélgetését kizárólag az utóbbi interpretációjában olvashattam, az általam írt párbeszédben viszont a másik szereplő is lehetőséget kapott arra, hogy megszólaljon. Így mindaz, ami az ÁBTL-ben múltba vesző vagy titkosított, az előadás keretein belül a nyilvánosság előtt feltárulhatott, miközben kikerült a tartótiszti interpretáció hatálya alól. Aminek korábban a tartótiszt volt az írója és rendezője, annak innentől én váltam a megalkotójává. Ezzel a stratégiával demonstráltam, hogy hogyan tudom felszabadítani önmagam az állambiztonsági iratok saját hatalmi rendszerükön belüli újraolvasása alól, és hangot adtam azoknak a személyeknek, akik mindezedáig némák maradtak. A jelentésből kiindulva a *Megfigyelők*ben a következő beszélgetés⁴³⁸ játszódott le Horváth hadnagy és Rózsa Erzs között:

Horváth Gondolom, tisztában van azzal, hogy a tőlünk kapott feladatai, illetve minden, amiről mi ketten beszélünk, senkire nem tartozik, még a tartójára sem.

Erzsi Igen.

Horváth *(félre)* 1965. május 5-én a Mézes Mackóban találkozót tartottam a BRFK Bűnügyi Osztály munkatársával, Hegedűs rendőrőrnaggyal, és átvettem tőle Rózsa Erzsébetet, „Puma” fedőnevű ügynöküket. *(Erzsinek)* Egy Michael Besenczy nevű nyugati állampolgárral kell megismerkednie

⁴³⁶ ÁBTL K-2040 283.

⁴³⁷ ÁBTL K-2040 313.

⁴³⁸ Megfigyelők-szövegek, 17-19.

esetleges kompromittáló adatok szerzése céljából. El kell érnie, hogy nevezett személy a bizalmába fogadja, és minél többet eláruljon magáról. Ne engedje, hogy felvigye magát lakásra. Ezt addig halogassa, ameddig csak lehet.⁴³⁹

- Erzsi Szűznek mondjam magam?
- Horváth Azért ne essünk túlzásba! Ha a téma szóba kerülne, mondja, hogy ön gátlásosabb annál, hogy ezekről nyíltan beszéljen. Ha Besenczy kezdené türelmét veszteni, esetleg engedjen ezt-azt – de mindent akkor se engedjen.
- Erzsi Érdekel, hogy maga hogyan képzei ezt pontosan. Csak nehogy hibát kövessen el.
- Horváth Szükség esetén mehet a fogdosás. Kézimunka is, de az csak a legvégsőbb esetben. Franciázásról szó sem lehet.⁴⁴⁰ Ha bármi történne, tegyen úgy, mintha kicsit spicces lenne, és csak azért engedne neki. Május 9-én 12 és 19 óra között és május 10-én 9 és 20 óra között tartózkodjon a lakásán, lehetőleg úgy öltözve, mintha utazni akarna, mert valószínűleg elvisszük egy kis kocsikázásra. Hogyan lehet magát a lehető leggyorsabban elérni?
- Erzsi A szállásadóm telefonját leszerelték – rendőri felügyelet alatt van – így a távirat vagy a személyes értesítés a leggyorsabb.
- Horváth Az említett két napon vagy én, vagy más fogja keresni a lakásán. Ha más keresi, ő annyit fog a köszönés után mondani, hogy „ha van kedve kocsikázni, most elvinném, ráérek”. Maga pedig az ismeretlent ismerősként fogja üdvözölni, és eljön vele. Majd az alosztály gépkocsijával követjük a célszemélyt Balassagyarmatra, ahova egy osztálytársával utazik filmforgatás céljából. Magát a kórháznál tesszük ki, ott kell megvárnia őket és a segítségüket kérni, hogy hozzák vissza autójukkal Budapestre. Eddig kérem ismétlje meg!
- Erzsi Kocsikázás, Balassagyarmat, kórház.
- Horváth A következőképpen legendázza mindezt: Balassagyarmatra a rákos nagyanyját jött meglátogatni, a kórházban viszont közölték, hogy

⁴³⁹ Ez a szál egy másik jelentésben olvasható megjegyzésből nőtt ki: „[Az ügynöknőnek] feladatul adtam, hogy a már megadott magatartási vonalat vigye tovább. A szerdai találkozás során még mindig nem mehet fel [a célszemély] lakására.” ÁBTL K-2040 325.

⁴⁴⁰ A kutató által olvasható jelentésekben az intim együttlétre vonatkozó kifejezések a szenzitív adatok kitakarása miatt nem fordulhatnak elő (legalábbis az érintettek halála utáni harminc évig).

komplikációk léptek fel, ezért Budapestre, a Kék Golyó utcai intézetbe vitték. Tehát rákos nagymama, komplikációk, Kék Golyó utca. – Szerény, csendes, kulturált magatartást tanúsítson.

Erzsi Mindenben az utasítás szerint járok el.

Az előadásban mindez tovább sűrűsödött a színészek (Jankovics Péter és Réti Iringó) által, feltáruhlhattak a szövegen túli rétegek is. Réti Iringó többnyire csak hallgatta az instrukciókat, viszont a hallgatása közben némán reagált azokra: a szexuális jellegű utasításokat a profik észjárásával és közönyével kezelte, az állambiztonsági legendázást viszont, amely nem ösztönösen a saját terepe, naivitással és őszinte átéléssel fogadta be, átélve a rákos nagymama kitalált történetét. Ezek a finom reakciók segítették a partnerét, Jankovics Pétert abban, hogy zavarba jöjjön – esetleg saját paranoiájából következően provokálva érezze magát –, és a száraz információközlése átalakuljon felülviselkedéssé, a helyzet erőltetetten (BM szempontból) profi kezelésévé.

A jelenet folytatásának ötlete a jelentéshez fűzött tartótiszt megjegyzésből bomlott ki:

„Az ügynök – kit én korábbról (1960-tól) ismerek, amikor a Somogy megyei RFK őrizetbe vette – a találkozó elején meg volt lepődve, majd később közölte, hogy örül a találkozásunknak és annak, hogy így találkoztunk a presszóban. Ezt arra értette, hogy nem úgy, mint amikor őrizetben volt. Közölte azt is, hogy mindent el fog követni annak érdekében, hogy a feladatot sikeresen hajtsa végre, már csak a régi ismeretségre való tekintettel is.”

Az ilyen és ehhez hasonló rövid megjegyzések hozták létre azt a krimidramaturgiai konstrukciót, amelyben a szereplőknek közös múltjuk és titkaik lettek. A *Megfigyelők*ben ezek többnyire kifejtetlenül maradtak, így érzékeltetve az ügynöki jelentésekben lévő hiátusokat és teret hagyva a befogadói továbbgondolásnak.⁴⁴¹

A tartótiszt nem csak a különböző konspirált helyzeteket és a legendázást konstruálta meg lépésről-lépésre, hanem olykor az ügynökök viselkedését is instruálta – ahhoz hasonlóan, ahogy a rendező előkészít egy jelenetet vagy egy improvizációs helyzetet. E két közeg – a belügyi és

⁴⁴¹ „Horváth: Van még valami? Erzsi: Nem emlékszik rám? Mi már találkoztunk. Horváth: Mikor? Erzsi: Körülbelül három évvel ezelőtt, a Kaposvári Rendőrségen, amikor őrizetbe vettek. Maga hallgatott ki. Horváth: Értem. Erzsi: Amikor az imént beléptem, eléggé meglepődtem, hogy ismét látjuk egymást. És meg is örültem a helyzetnek. Horváth: Minek örült? Erzsi: Hogy így találkozunk, egy presszóban, és nem a fogdán. Én már több mint két éve felköltöztem Budapestre, maga mióta van itt? Horváth: Magával kizárólag az ügryről kívánok beszélgetni, a személyes jellegű témákat mellőzzük. Erzsi: Hallottam én magáról mindent akkoriban, Lajos. De nem hittem el semmit, ezt tudnia kell. Horváth: Én pedig nagyon remélem, Erzsébet, hogy mindent el fog követni annak érdekében, hogy a feladatát sikeresen hajtsa végre – már csak a régi ismeretségünkre való tekintettel is.” *Megfigyelők*-szövegkönyv 18-19.

a színházi/filmes – evidensen egymás mellé került azokban a beszélgetésekben, amikor az ügynök maga is jelenetírással és színészvezetéssel foglalkozó művészember volt: az egyik jelentésben a tartótiszt azt kérte az ügynök-osztálytársától, hogy az

„igyekezzen olyan helyzetet teremteni, amelyben [célsemély] feloldódik, például egy kellemes este, ilyenkor a megfelelő pillanatra időzített jó kérdéssel sok mindent el lehet érni. [Az ügynök-osztálytárs] erre azt mondta, hogy ezt ők a megfelelő dramaturgiai pillanatnak nevezik, és igyekeznek ilyen helyzeteket előidézni és kihasználni.”⁴⁴²

Az ügynök-osztálytárs⁴⁴³ és a célsemély mellé bevezetett ügynöknő⁴⁴⁴ instrukciókat kapott a rövid- és hosszútávú magatartásvonalára vonatkozólag, és a tartótiszt a megfigyelés irányát is befolyásolta, például a kém-⁴⁴⁵ vagy az ellenforradalmi tevékenységre⁴⁴⁶ tett utalások különösen érdekesek voltak a BM-nek.

A tartótisztnek, akárcsak egy rendezőnek, jó pszichológiai és (színész)pedagógiai érzékkel kellett rendelkeznie, előbbi az ügynökök lélektanának helyes felmérésében és a velük való kommunikációban,⁴⁴⁷ utóbbi pedig a nevelő munka során vált fontossá:

„A gyakorlatnak (gyakoroltatás) a szakmai képzésben ott van elsődleges jelentősége, ahol a hálózati személy kiképzésében a készségek szintjét kell biztosítani. Például szerep átélés, megfigyelő készség, információk megszerzésének készsége, kapcsolatok létesítésével, elmélyítésével összefüggő képességek, az operatív helyzet értékelésének készsége stb. A kapcsolatokat pszichológiailag is fel kell készíteni a feladatokra. A felkészítést a feladat jellegével és a hálózati személy személyi tulajdonságaival,

⁴⁴² ÁBTL Mt-428 28.

⁴⁴³ „Az ügynök kiképzését, [célseméllyel] szembeni magatartási vonalának értékelésével és újbóli megszabásával folytattam. Az ügynök magatartási vonalának megszabásánál figyelembe vettem eddigi magatartását, és azt, hogy [célseméllyel] hazatérte után esetleg beszámol osztálytársairól a brit szerveknek és egy ilyen beszámoló lehetőleg a legelőnyösebb színben tüntesse fel az ügynököt az angolok szemében. Ennek érdekében az ügynök úgy állítsa be magát, mint volt horthysta katonatiszt fia, aki azonban józanul gondolkodik legalábbis annyira, hogy tudja, hogy nem „ugrálhat” és jobb neki csendben meghúzódni, a KISZ-be belépni és elkerülni az összeütközést ezzel a rendszerrel.” ÁBTL Mt-428 77.

⁴⁴⁴ „szerény, csendes, kulturált magatartást tanúsítson. Öltözködjön egyszerűen, szolidan” ÁBTL K-2040 319.

⁴⁴⁵ „folyamatos feladatként adtam az ügynöknek, hogy a lehetőségekhez képest próbáljon visszatérni az u.n. »kém« illetve »könnyű pénzszerzési« témákhoz” ÁBTL Mt-428 77.

⁴⁴⁶ „az ügynöknek feladatul adtam, hogy minden olyan jelenségre, hangra vagy jelre, ami ellenforradalmi készülődésre utal, azonnal figyeljen fel és jelentse” ÁBTL Mt-428 84.

⁴⁴⁷ „A nyomozó a találkozón figyelembe veszi a hálózati személy egyéniségét, és a köztük kialakult viszonyoknak megfelelően igyekszik a találkozó légkörét megalapozni. A beszélgetés tárgyát és a témák sorrendjét befolyásolja a kettőjük között kialakult emberi, munkatársi kapcsolat.” *Kapcsolattartás nyilvános helyeken* (BM Filmstúdió, 1975), OSA Archívum (394-0-1:1/5), 6:10-6:29

pszichés alkatával összhangban kell végezni. Célja megfelelő akarat és érzelmi állapot kialakítása a feladatokhoz.”⁴⁴⁸

5.5. A keret: kukkolás és kinézés

A konspiráció tehát a tökéletes megtévesztést célozta meg, amelyhez szükség volt az ügynökök minél hitelesebb színészi átélésére, ementén viszont a civil életében a színlelés, a titkolózás és a hazugság, összességében az általános bizalmatlanság helyzetei teremtődtek meg. Információgazdasági szempontból azáltal képződött meg a tartótiszt hatalmi pozíciója, hogy többlettudással látott rá az előidézett helyzetekre és az azok mögött rejlő motivációk bonyolult szövedékére, és ez a rideg, laboratóriumi perspektíva határozta meg a saját kutatói tekintetemet is a dossziék újraolvasása, a valós személyek történetének befogadása során, amely zavarba ejtett – és ez ugyanaz a perspektíva, amelyet Tamás Gáspár Miklós „alantas pornográfiának” nevez.⁴⁴⁹ Az állambiztonsági nézőponttal történő időleges azonosulásom ihlette az előadás keretezését. Ennek mentén a *Megfigyelők* narrátora Horváth hadnagy lett, az állambiztonság tisztje, aki a prologusban személyes krédója részeként beszélt az intim helyzetek megfigyelhetőségének pozíciójáról – bevonva a kukkolásba a nézőket is, akik az oktató jellegű beszédmód miatt egy állambiztonsági demonstráció befogadónak érezhették magukat:

„Az állambiztonsági munka során – ezúttal mi, mindannyian – egyedi perspektívából láthatjuk a világot, egy különleges kameralencsén át, úgy, ahogy senki más nem látja. Betekintést nyerhetünk emberek privát életébe, a legsötétebb titkaikba és vágyaikba. Belelphetünk a színleléseik és a hazugságaik mögé. Jobban kiismerhetjük őket, mint ők saját magukat. Meglelhetjük, ahogy a nagy emberi játszmák lejátszódnak – pont, mint a színházban.”⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Lakatos Sándor – Mulik László: *Az állambiztonsági munkában felhasználható operatív erők, eszközök és alkalmazott módszerek, a hálózat szervezése (Jegyzet a BM Tartalékoszt-képző Iskola hallgatói részére)*. Budapest, BM Könyvkiadó, 1988. 91. (ÁBTL A-3103)

⁴⁴⁹ „Szembeötlő, hogy az állambiztonsági szolgálat tekintete szadisztikus férfitekintet, harmadosztályú intellektualizmusa és rendképzete az önuralommal és racionális világossággal jellemzett férfigóg, „erkölcsisége” a „kis huncut”-nak tekintett nő korholása, állítólagos szabályszegésének elmarasztalása. Ez a hím álfölény, ameddig a titkos levéltár, szalagtár rejtekén húzódott meg – s amelynek a garanciája a fallikus büntetőeszközök (kard, korbács, puskacső) szabad alkalmazása, továbbá a vakító transzparencia az uralom számára, kiismerhetetlen, rémületes sötétség a népnek – , hihette magáról, hogy gondolat, de amint az elhirtelenkedett „föltárás” a napvilágra hozta, megpillanthattuk valódi mivoltában, ami az alantas pornográfia.” Tamás Gáspár Miklós: A titkosrendőri ihlet. *Litera*, 2020.02.06. (<https://litera.hu/irodalom/publicisztika/a-titkosrendori-ihlet.html>) Utolsó letöltés: 2020.05.25.

⁴⁵⁰ *Megfigyelők*-szövegek 2.

A *Megfigyelők*ben játszó színészek a szerepmegformálás során a lélektani realista iskolát alkalmazták, annak is a közelikre építkező, filmes jellegű játékmódját, viszont ebből újra és újra kiléptek: félrék mentén tartótiszti és ügynöki jelentéseket mondtak el a nézőknek, songokat énekeltek el, továbbá többször utaltak a belügyi munka teatralitására⁴⁵¹ és a nézői tekintet hatalmára.⁴⁵² Az előadásnak ez a rétege bekeretezte a játék színházszerűségét és reflektált a kukucskáló aktusára. Bár a jelentések olvasásának alapélménye volt, hogy az ügynöktörténeteket kukucskáló színpadi keretben képzeljem el,⁴⁵³ a színészek kinézése szembement ezzel – a színpadon álló személyek nagyon is tisztában voltak azzal, hogy megfigyelik őket. Ez egy újabb stratégiává vált arra, hogy kijátsszam az állambiztonsági szemszög hatalmát.

A kukucskáló színpad látszata alakította a teret és a látványt is. A Trafóklub szűk helyiségébe kevés néző fért be⁴⁵⁴ és nagyon közel voltak a színpadhoz, így azt élhették át, mintha benne ülnének a szereplők intim életterében. A Schnábel Zitával közösen kitalált látványkonceptióban az előadás tárgyi kultúráját a jelentések létrejöttének és azok kortárs újraolvasásának egymás melletti időpillanatai szervezték: bútoroknak többnyire eredeti, hatvanas évekbeli darabokat választottunk (amelyek sokak lakásában mindmáig megtalálhatók), jelmezeknek viszont leginkább mai fast fashion modelleket, amelyek a vintage/retró esztétikát idézték meg. A menta függönyök és a rózsaszín padlószőnyeg egy pasztell közegbe helyezte mindezt, amely nyugtalanító, unheimlich hatásán felül a vizuális emlékezetünk színeket alakító aspektusára is reflektált: az archív képi anyagokon keresztüli múltmegismerésnek automatikusan van egy *filterező* jellege, attól függően, hogy az adott korszakban milyen technológiákkal tudtak képeket rögzíteni. Ez a vizuális összhatás idézőjelbe tette a realista logikájú térszervezést, és mindezt tovább erősítették a bútorokra és függönyökre vetített képek és videók, továbbá a tér használata: különböző külső és belső helyszínek váltották egymást, amelyek a fények által létrehozott atmoszférák miatt elkülönültek egymástól, miközben az egyetlen díszletváltás a hátul középen végigfutó függöny el- és visszahúzása volt.

⁴⁵¹ „Meglehetjük, ahogy a nagy emberi játszmák lejátszódnak – pont, mint a színházban.” *Megfigyelők*-szövegkönyv, 2., „Ha együttműködsz, fedőnevet is kapsz, pont mint a színházban.” *Megfigyelők*-szövegkönyv, 9.

⁴⁵² „Sándor: (*a közönségre nézve*) Eléggé sok vendéget hívtál. Michael: A vendégek egy része szabad szemmel láthatatlan. Sándor: Ezt hogy érted? Michael: Rád nézek, és egy rendes, megbízható, őszinte embert látok. Nem csak az a kérdés, hogy a vendégeink jelen vannak-e. Az is fontos, hogy mit mondunk el nekik.” *Megfigyelők*-szövegkönyv, 22., „Tudom, hogy ma itt nem lesz baszás. Egyből sejtettem, amikor beléptetek. Hogy ti csak azért jöttetek ide, hogy megverjétek és kiraboljátok a nagy filmrendezőt. (*mutatja a menyasszonya ruháját a közönségnek*) Ez a menyasszonyom ruhája. Tudom, hogy azt szeretnétek, hogy felhúzzam. (*felhúzza*)” *Megfigyelők*-szövegkönyv, 31.

⁴⁵³ Lásd erről bővebben: Tompa Andrea: A dossziék színpadiassága. *Színház*, 2020/4. 19-21.

⁴⁵⁴ Alkalmanként maximum ötvenöt fő, 2021. szeptember 27-től (a koronavírus helyzetre tekintettel) maximum negyven fő.

Így tehát egy első ránézésre korban és stílusban egységesnek és realistának tűnő tér a használat során szürreális és idézőjelekkel teli színpadi játéktérként működött.

5.6. A jelentések teste – egy fiktív homoszexuális ügynök dossziéja

A szenzitív adatok miatt kitakarás alá került minden olyan mondat vagy szó, amely akár csak utalt az elfedni szánt – például szexualitással vagy egészséggel kapcsolatos – információkra. A jelentésekben megtalálhatók voltak olykor testi jellemzőkre vonatkozó leírások, például a Bt-882 jelzésű szervezési dosszié elején található kérdőívben⁴⁵⁵ vagy a célszemélyre vonatkozó figyelési jegyzőkönyvben,⁴⁵⁶ de az iratokat olvasva, a szenzitív adatok kihagyása következtében az említett személyeknek alapvetően eltűnt a teste. Ez a tabusítás azért teremtett irritáló hiányérzetet a szövegek olvasása közben, mert utalások szintjén rendszeresen szerelmi ügyekről esett szó, például hogy a vendéghallgató szívesen ismerkedett nővel,⁴⁵⁷ és a mellé szervezett ügynöknőnek is folyamatosan instrukciókat adtak azzal kapcsolatban, hogy mennyire engedheti magához közel a célszemélyt, felmehet-e a lakására.⁴⁵⁸ Mindez maximum a plátói, romantikus kapcsolatok szintjén vált számomra olvashatóvá, de a *Megfigyelők* fiktív tere lehetőséget adott arra, hogy a szereplők közti szerelmi/szexuális hálót mint a cselekmény egyik legfőbb mozgatóját megmutassam.

Az is fontos inspiráció volt a témához, hogy a magyar színházi világban az ügynök archetípusa Tar Sándor és Molnár Gál Péter nyomán a melegsége miatt megzsarolt férfi. Az oral history-ból⁴⁵⁹ és MGP *Coming out* című (általa ki nem adott, a halála után publikált) memoárjából⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ „Részletes személyleírása: 174 cm magas, közepesen táplált, világosbarna hajú, barna szemű, ovális arcú” ÁBTL Bt-882 22.

⁴⁵⁶ „Személyleírása: kb. 24-26 éves, kb. 168-170 cm. magas, barna oldalt választott rövidrevágott hullámos hajú, magas homlokú, hosszúkás, kissé telt-arcú, rövid húsos orrú, kissé vastag szájszélű, sovány testalkatú, egyenes testtartású, fürgé mozgású férfi.” ÁBTL K-2040 436.

⁴⁵⁷ Az aktákban a bevezetett ügynöknő mellett említettek például egy MALÉV-nél dolgozó nőt, akivel a célszemély randevúzott, de végül arra jutott, hogy „nem kell a nő, mivel tetszeni sem tetszik neki, és úgy vette észre, hogy a lány nagyon »ragad« rá. Hogy akkor miért hívta fel? – mert mint mondta az ügynöknek, ráér egy kicsit és még egyszer meg akarja nézni.” (ÁBTL Mt-428. 76.) Ezenkívül a K-2040 jelzésű dosszié 417. oldalától az iratokban rendszeresen előkerült egy debreceni színésznő neve, akivel a célszemély állandó levelezésben állt, és gyakran meg is látogatta őt.

⁴⁵⁸ „A szerdai találkozás során még mindig nem mehet fel [a célszemély] lakására.” ÁBTL K-2040 325.

⁴⁵⁹ Keresztury Tibor: „Ebből nem lehet kijönni” (Tar Sándor író). *Magyar Narancs*, 2002/3. (https://magyarnarancs.hu/belpol/ebbol_nem_lehet_kijonni_tar_sandor_iro-63731) Utolsó letöltés: 2019.07.05. Varga Attila Tibor: *Csókok a gőzben*. Budapest, Szerzői magánkiadó, 1991.; Hanzli Péter – Halmai B. Gábor – Varga P. Ildikó – Seregély Ágnes – Gyárfás Judit – Nagy Sándor (szerk.): *Meleg férfiak, hideg diktatúrák*. Budapest, Civil Művek Közművelődési Egyesület, 2015.; Takács Judit: *Meleg század*. Budapest, Kalligram, 2018.

⁴⁶⁰ Molnár Gál Péter: *Coming out*. Budapest, Magvető Kiadó, 2020.

értésülhettünk róla, hogy az ügynökjelöltek homoszexuális viszonyai ideális kompromittáló adatnak számítottak, és a BM a nyilvános leleplezés lehetőségével kényszerítette őket az együttműködésre. Mindez az ÁBTL-ben egyelőre rejtve maradt: bár feltételezhető, hogy az állambiztonsági iratokban a korszak homoszexuális szubkultúrájával és annak megfélemlítésével kapcsolatban sok információt találhatnánk, azok leghamarabb évtizedek múltán válnak megismerhetőkké. A *Megfigyelők*ben ezt a jogi helyzetből adódó információhiányt az írói fantáziával pótoltam, és az ügynök-osztálytárs (homoszexualitáshoz nem kötődő) történetével összekapcsolva megírtam egy fiktív homoszexuális ügynök, „Rómeó” dosszióját, akit a darabon belül „civilben” Somogyi Sándornak hívtak.

Az iratokban az álnév/szerepnév kettősségét mágikus jelentőségűnek láttam, amellyel jól kifejezhetővé vált Somogyi Sándor identitásavara. Horváth hadnagy és Sándor kapcsolata egy presszóbeli találkozással⁴⁶¹ indult, ahol az első kapcsolatteremtés nem nélkülözte a szexuális feszültséget, majd mindez még erősebben megjelent a K-lakásban történt, interjúnak álcázott beszervezési jelenetben,⁴⁶² ahol zenehallgatás és whiskyzés közben Sándor számára egy ideig fennmaradt a Horváth által eljátszott – vagy valóban átélt – illúziója annak, hogy a beszélgetés szexuális együttlétté fejlődhet. Amikor azonban Horváth arra utalt, hogy Sándor különböző éjszakai portyázások során férfiakkal ismerkedik, ő mereven tagadni kezdett, főleg amikor Horváth végül kimondta a „homokos” szót, azaz konkrétan is megnevezte azt a kategóriát, amelybe a szexuális orientációja mentén belehelyezi Sándort:

Sándor Mi közöm nekem ehhez?

Horváth Tudtad, hogy nyilvántartják ezt? Lehet, hogy sosem kapnak el, de tudják rólad. Benne vagy a rendőrségi nyilvántartásokban. Hosszú évek óta listákat vezetnek.

Sándor Miféle listákat? Kikről?

Horváth Sándor, a homokosokról.
(szünet)

Sándor Ez valami tévedés. Hát én nem – (nevet)

Horváth Mit nem?

Sándor Bennem nincs ilyen hajlam. Menyasszonyom van.

Horváth Ez a kettő nem függ össze.

Sándor Nem is találkoztam még olyanokkal, akik – szexuálisan effélék.

⁴⁶¹ Megfigyelők-szövegkönyv, 3. jelenet, 4-5.

⁴⁶² Megfigyelők-szövegkönyv, 5. jelenet, 6-10.

Horváth Sándor, ott van rólad leírva feketén-fehéren. Bármikor bárki előszedheti.

Sándor (*próbál könnyed maradni*) Ezt valaki elrontotta.

Horváth Sándor, most ebbe nem menjünk bele. Ezek hiteles dokumentumok. Azért van szükség ezekre a listákra, mert csak az információk birtokában tudunk megvédeni titeket. Van két férfi, szeretők, egyik megöli a másikat: ha nem lennének róluk információink, milyen nyomon indulnánk el? Értetek csináljuk az egészet. Odafigyelünk rátok, de azért néha mi is kérnénk valamit cserébe – mégis csak így igazságos.

Sándor De hát én tényleg soha az életben –

Horváth (*közbevág*) Múlt pénteken Rác fürdő gőzfürdője. Március 19, Moszkva téri nyilvános vécé. Március 13, Erzsébet híd budai hídfőjénél lévő vécé. Március 6-án éjszaka a Lukács park, majd a Nyugati Pályaudvar vécéje. Február 19, Palatinus strand zuhanyzója. Február 5-én szintén a Moszkva téri vécé. Hívjam ide a többieket is?

Sándor reakciója elsőre elutasító volt, de nem kizárólag a nyilvános lelepleződéstől és megszégyenüléstől való félelem miatt – a törvényi szabályozás Magyarországon 1961-től nem büntette a homoszexualitást, a történetet pedig 1965-re pozícionáltam. Tagadásában a homoszexuális önmeghatározás államszocialista korszakra jellemző képlékenysége is megmutatkozott, amelyet jól érzékeltettek mind a *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* című interjúkötet beszélgetései, mind pedig a Takács Judit által elvégzett oral history-kutatás, amelynek során ötvenhat meleg férfivel (főképp hatvan év felettekkel) készített mélyinterjút 2014 folyamán:

„Az eredmények alapján elmondható, hogy az akkori melegek élete az elutasító társadalmi környezet – többek között jogszabályokba öntött – kényszerein túl sok tekintetben különbözött a maiakétól. Az interjúalanyok számára a homoszexualitás mint potenciálisan releváns szexualitásforma elgondolását nehezítette a kognitív izoláció, mely révén a vizsgált időszakban a homoszexuális és biszexuális gyakorlatok hétköznapi megélhetőségével kapcsolatban csak nagyon kevés információ és társadalmi reprezentáció jutott el hozzánk – nem csupán Magyarországról, de a környező országokból, Európából és a világ más részeiről egyaránt. Ez a tényező jelentősen hozzájárult azokhoz a bizonytalanságokhoz, amivel saját szexualitásukról gondolkodtak – különös tekintettel arra, hogy a szexualitás heteronormatív szocializációs keretbe

foglalt társadalmilag alapértelmezett beállítása ebben az időszakban kizárólag a heteroszexualitás lehetett.”⁴⁶³

Tehát ezek a férfiak saját szexuális érdeklődésüket leggyakrabban normabontó elhajlásnak élték meg, amit szerencsésebb volt legyőzni, vagy ha ez nem sikerült, az éjszaka sötétjében, alkalmi kapcsolatok révén kiélni. Takács arra is felhívta a figyelmet, hogy a megkérdezettek fele jelentős heteroszexuális múltból számolt be, és „életük során akár többször is elmozdultak a különböző önazonosításra szolgáló referenciapontok között, így semmiképpen nem mondhatják magukról, hogy kizárólag ilyenek vagy olyanok lennének.”⁴⁶⁴

A homoszexuális szubkultúra múltjával kapcsolatos oral history-gyűjteményről azt is fontos kiemelni, hogy az utólag megkérdezettek egytől egyig melegnek identifikálták magukat (a *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* című kötetben többen melegjogi aktivisták vagy olyan férfiak voltak, akik a nyilvános térben melegként jelentek meg), amely azonnal rávilágít arra, hogy az utólag megszólalók a meleg közösségen belül egy szelektált, szűk csoportot reprezentáltak. Az oral history nem képes megszólaltatni azokat, akik minderről nem akarnak beszélni, sőt, akik a gyakrabban vagy ritkábban előforduló, azonos nemű személyekkel történt szexuális kapcsolataik alapján nem is tartják magukat melegnek. A *Megfigyelők*ben Sándort e láthatatlan tartományban helyeztem el, ahol nincsenek mintái arra, hogy a homoszexualitást mint lehetséges identitáskonstrukciót elképzelje maga számára. Így a menyasszonyával, Judittal való viszonyát nem kizárólag a heteroszexuális homlokzat fenntartása magyarázta, hanem azt egy őszintén átélt és a családalapítás iránti vágygal összefüggő magatartásformaként képzeltem el. A beszervezési jelenet során az életének egy sötétségben megélt, önmaga előtt is kitakart tartománya vált hirtelen *leleplezetté és megnevezetté*, visszautalva itt a Rainer M. János által használt két jelzőre, amelyek az ügynök személyéhez tapadtak a rendszerváltás utáni magyar diskurzusban.

Horváth hadnagy a jelenet végén *szerepbe léptette* Sándort, amikor azt mondta, „ha együttműködsz, fedőnevet is kapsz, pont mint a színházban. Mit szólnál mondjuk ahhoz, hogy »Rómeó«”.⁴⁶⁵ A tartótiszt által adott álnév Sándor számára a két titkos tevékenységet, a szexuálisat és az ügynökít végzetesen egymásba csavarta: egyfajta ironikus dicséretként Sándor éjszakai, meleg hódításaira utalt. Ez generálta, hogy Sándor a homoszexuális viszonyokért járó

⁴⁶³ Takács Judit: A „meleg élet” keretei a rendszerváltást megelőző évtizedekben. in: Takács Judit: *Meleg század...* 166.

⁴⁶⁴ Takács Judit i.m. 167.

⁴⁶⁵ *Megfigyelők*-szövegkönyv, 9.

büntetésként élje meg az ügynöki munkát, amelynek elvállalása visszavonhatatlanul belekényszerítette őt a hatalom által kijelölt szexuális kategóriába.

A Sándort alakító színész, Baki Dániel játéka tudatosan került a sztereotip homoszexuális reprezentáció bármely elemét – az egyetlen kivétel az volt, amikor az előadás végén Rómeóként mutatkozott be, tehát magára öltötte a számára kijelölt szerepet, majd női ruhát húzott (a menyasszonya ruháját), provokatívan kielégítve így az őt megbélyegző tekinteteket. Ettől függetlenül ebben a jelenetben sem alakulhatott ki a nézőben az az összbenyomás, hogy egy meleg férfit néz a színpadon – ugyanis se a mozdulatai, se a hangja nem tartalmazott olyan kódokat. Mivel a színpadi helyzetben performatívan nem jelent meg, így a melegség mint ténszerűsíthető kategória bizonytalanná vált. A homoszexuális vágyakról és játszmákról a szövegszinten elmondottakon túl mindössze a férfiszereplők közti összenézések tudósítottak – egy történeti kutatás során ezek a leginkább láthatatlan tényezők, az előadásban viszont a nézők számára intim közelségből megfigyelhetővé váltak.

5.7. Az ügynök mint színész

A heteroszexuális homlokzat és a titkos homoszexuális viszonyok kettősségét a performativitás és a szerepjátszás kérdéseireh kapcsoltam, a darabbéli szituációt pedig úgy építettem fel, hogy Sándornak ügynökként arról a személyről kelljen jelentenie, akihez szexuálisan a legerősebben vonzódik, miközben a vágyait minden erejével igyekszik eltitkolni. Mindez pedig a Színház- és Filmművészeti Főiskola közegébe került be, ahol a képzésük ideje alatt fiatal emberek a saját alkotói hangjukat próbálják megtalálni, miközben folyamatosan a felvett szerepeik és a művészi önazonosság (általuk észlelt) állapotai között mozognak. A szerepek közti totális zavart a *Megfigyelők* negyedik jelenete készítette elő. Itt Sándor szemében a Színház- és Filmművészeti Főiskola egy vágyott és addigra látszólag otthonossá tett közegként jelent meg.⁴⁶⁶ Ez az intézmény a maga legendáival, hagyományaival, nagyon összetartó közösségével és a színházi és filmes szakma társadalmi hálózatába történő belépés lehetőségével kijelölte azt a keretet és téthelyzetet, amelyben a *Megfigyelők* cselekménye játszódott. Sándor mindenáron ebbe a közösségbe akart tartozni, a tanárok és a hallgatók tekintetében jónak és hitelesnek látni

⁴⁶⁶ „Michael: Szeretsz a Főiskolára járni? Sándor: Nekem ez a közegem, itt érzem otthon magam. Többször is felvételiztem, mire felvettek, és most végre azt csinálhatom, amire mindig is vágytam. Michael: Akkor oldottan, őszintén beszélhetsz mindenkivel. Sándor: Én mindenkivel jón is vagyok. Michael: Mindent megoszthatsz velük. Sándor: Igen. Michael: Nem kell bizonyos dolgokat eltitkolnod? (szünet, hosszan egymás szemébe néznek) Sándor: Nem.” *Megfigyelők*-szövegek, 4. jelenet, 5-6.

önmagát. Michael a beszélgetést végül a kameralencse által megmutatott személyiség témájára futtatta ki, miközben kamerázta Sándort:

- Michael Becsületes embernek tartod magad?
Sándor Mire gondolsz?
Michael A kisugárzásod becsületes. Az arcodról ezt olvassuk le.
Sándor Én mindig jó gyerek voltam.
Michael El tudnád hitetni az ellenkezőjét is? Mondjuk ha egy negatív karaktert kéne eljátszanod.
Sándor Nem vagyok színész. Nem hiszem, hogy az jól állna nekem.
Michael Miért?
Sándor Én se hinném el magamról. És szerintem mások sem.
Michael El tudod képzelni, hogy egy napon felébredsz, a tükörbe nézel, és teljesen mást fogsz jelenteni?
Sándor Nem tudom. Idővel sokat változhat egy arc.

Sándor a filmrendező hallgató nézőpontjából fogalmazta meg, hogy mit gondol önmagáról és a saját arcának jelentéséről. Michael a színészi metamorfózis lehetőségére kérdezett rá, amit Sándor korábban – a kamera másik oldaláról – sosem vonatkoztatott magára. Michael a „negatív karakter” behozatalával morális keretbe helyezte a szerepjátszást, miközben a személyiség integritása vált valódi tétté.

A *Megfigyelők*ben azt a folyamatot mutattam be, hogy Sándor az ügyetlenség álcájába bújó, haszontalan ügynökből hogyan jut el odáig, hogy önmaga mentése érdekében vádló jellegű információkat közöljön a célszemélyről és a Főiskola közegéről, megtanulva a negatív karakter eljátszását is.⁴⁶⁷ Sándor az előadás során különböző szerepekbe bújott, a személyiségének különböző szintjei tárultak fel, és miközben ezek a szintek az arca jelentését alakították, ő azzal – a kinézesei és kiszólásai által – a nézők tekintetében kényszerűen szembesült. A színészi metamorfózis sikere viszont nem Sándoron múlt, hanem az őt játszó Baki Dánielen. Az előadás kísérletet tett arra, hogy egy fikciós történeten keresztül a színészi munka lényegét, az átélés és reflexió váltakozását tegye közelről megfigyelhetővé.

5.8. Főiskolai és állambiztonsági hálózatok

⁴⁶⁷ Megfigyelők-szövegkönyv, 13. jelenet, 27-30.

A dossziék alapján az Állambiztonsági Hivatal kiterjedt információs hálózatot épített ki a célszemély körül – már a beutazása előtti időktől kezdve –, amelyben a közvetlen környezet tagjai mellett legalább annyira fontosak voltak a kisemberek (portások, főbérloők, büfések, stb.) és a hivatalos kapcsolatok⁴⁶⁸ is. Utóbbira példa, amikor a tartótiszt a Főiskola adminisztratív vezetőségének szóbeli jelentését rögzítette az angol vendéghallgatóról,⁴⁶⁹ vagy amikor az

⁴⁶⁸ „Az állambiztonsági szervek alakítsanak ki rendszeres munkakapcsolatot illetékességi területükhöz tartozó minisztériumok, intézmények, vállalatok, stb. azon vezetőivel (továbbiakban: hivatalos kapcsolat), akik beosztásuknál, hatáskörüknél fogva kellő áttekintéssel rendelkeznek az adott terület helyzetéről és készséget tanúsítanak az állambiztonsággal összefüggő adatok szolgáltatására, az operatív munkát elősegítő egyes személyi és tárgyi feltétel biztosítására.”- Borsányi – Vértes i.m. 12. (idézik: A belügyminiszter 09/1975. számú parancsa II. fejezet 7. pontja)

⁴⁶⁹ „1966. II. 1-én megbeszélést folytattam [a célszemély] személyével kapcsolatban a Színház és Filmművészeti Főiskola Igazgatójával Vadász elvtárral és a tanulmányi osztály vezetőjével Várkonyinéval. Elmondták, hogy [a célszemély] nagylábon él, lényegesen több pénzt költ mint amennyivel ösztöndíjából rendelkezhet. Gyakran viszi a Főiskola hallgatóit a Vörös Csillag Étterembe, a Fortunába és hívja meg őket lakására. Rendszeresen szállítja a különböző szakok hallgatóit gépkocsijával munkára. Bőkezűsége és gépkocsija következtében a Főiskola közkedvelt személye A Főiskolán már beszélt arról, hogy szeretné meghosszabbítani magyarországi tartózkodását. Ennek anyagi fedezetére vonatkozóan úgy nyilatkozott, hogy egy telefonjába kerül és biztosítva van a szükséges összeg. Általában szereti magát mint befolyásos embert bemutatni, aki több mint egyszerű ösztöndíjas, beszélt széles körben kapcsolatairól az angol külügyminisztériumhoz. Magyarországon széleskörű mozgáslehetősége és ennek valamint a munka jellegének következtében jó hírszerzőlehetősége van. Sokat profitálhat a kulturális élet híryanagát tekintve a hallgatókkal való kapcsolatokból. A szakmai munka révén pedig a lakosság általa megválasztott rétegei közül létesíthet széleskörű kapcsolatokat – mindezt munkája fedezete alatt. Annak következtében, hogy gépkocsijával segítséget nyújt diáktársainak híryanaghoz juthat azok munkája alapján is. Ez a munka jellegével magyarázható. A Főiskola hallgatói ugyanis mielőtt filmet készítenek, 6-8 órai magnetofonszalagra gyűjtött riportanyagot szednek össze a lakosság téma szerint megfelelő csoportjaitól és ebből a filmriport elkészítéséhez végül is 15-20 percnyi kiválogatott anyagot használnak fel. Ezek az anyagok az esetek jelentős részében az élet fonákságait vetik fel, amelyeket ezután marxista szempontok alapján értékelnek és magyaráznak. Ezek az anyagok [a célszemély] kezében egy ellenséges film illetve hangriport alapanyagát képezhetik. Vadász elvtárs szerint arra nincs lehetőségük, hogy megakadályozzák az anyagnak az angol nagykövetségre való juttatását. A fiatalok teljesen befogadták maguk közé [a célszemélyt] ennek az előbb már említett okon kívül az is a magyarázata, hogy hasznosnak tartanak egy angol barátot akit megkereshetnek egy esetleges későbbi angliai látogatásuk alkalmával. A Főiskola vezetői látják a veszélyt azonban tenni ellene jóformán semmit nem tudnak. Az az elképzelésük, hogy egy megadott téma alapján filmet készíttetnek vele, ami leköti idejét és a forgatási időben lehetetlenné teszi, hogy egyedül mászkáljon. A forgatás idején ugyanis egy stábot kap maga mellé. A film elkészítésétől állásfoglalást is várnak. Elképzelhetőnek tartják azt is, hogy nem az igazi érzelmeit adja a filmbe, hanem azt amit úgy véli várnak tőle a magyar tanárok. Ennek ellenére a film így is hasznos lesz, mert minden esetleges későbbi ellenséges megnyilvánulása esetén azt dokumentumként lehet felhasználni ellene. A Főiskola vezetői elmondták, hogy nyugodtabban lennének, ha [a célszemély] nem maradna további egy évi időre. Megjegyezni kívánom, hogy [a célszemély] a Főiskolánál lényegesebb körökhöz juthat el tanulmányai ürügyén. Ellenőrzés nélkül és szinte ellenőrizhetetlenül folytathat le hírszerző találkozókat itteni angol ügynökséggel. Szabadon tanulmányozhatja tanuló társait és választhat ki jelölteket riportútjai alanyai közül. Eddig diáktársai közül nem alakított ki egy szűkebb kört a maga részére, mindenkivel jó kapcsolatokra törekszik, ami lehetséges is, mert az egész Főiskolának jelenleg alig másfélszáz hallgatója van.” ÁBTL K-2040 36.

osztályfőnökét, Herskó Jánost kérdezték ki róla, aki egyértelműen bevédte őt.⁴⁷⁰ Az előbbi iratból a Főiskola működésének egy fontos jellemzője is kiderült: a tartótiszt megjegyezte, hogy a célszemély a „diáktársai közül nem alakított ki egy szűkebb kört a maga részére, mindenkivel jó kapcsolatokra törekszik, ami lehetséges is, mert az egész Főiskolának jelenleg alig másfélszáz hallgatója van.”⁴⁷¹ Miközben a vezetőség úgy nyilatkozott a vendéghallgatóról, hogy „nyugodtabban lennének, ha [*a célszemély*] nem maradna további egy évi időre”,⁴⁷² Herskón és az ügynök-osztálytárson kívül a Főiskola szakmai-művész közege nem adott információt a vendéghallgatóról, és az iratok alapján feltételezhető, hogy az állambiztonság meg sem kérdezte őket, valószínűleg a főiskolai társadalmi hálózat szűkössége miatt, amelybe nehezebb volt kívülről behatolni, mint egy nagyobb létszámú oktatási intézmény esetében. Ez ellentmond Gervai korábban idézett állításának, miszerint a titkosrendőrség erőteljesen jelen volt a Főiskolán.

A moralizáló megközelítés elkerülése érdekében nem egyetlen információhordozó ügynök személyes drámáját és felelősségét állítottam a *Megfigyelők* középpontjába, hanem egy olyan közeget mutattam be, amelyben bárki lehet információhordozó. Segítette ezt, hogy a Bt- és K-dossziék tartótisztai szelekciója révén nem kizárólag egy-egy ügynök jelentéseit követtem végig, hanem az állambiztonsági információgyűjtés végtelen számú kiszolgálójával szembesültem. A *Megfigyelők*ben az állambiztonsági hálónak több szintje megjelent: a társadalmi és a hivatalos kapcsolatokat a tartótisztai jelentések szövegeiben előforduló személyek,⁴⁷³ a lakásközvetítés során feltűnő Kárászné⁴⁷⁴ és Sárközi Judit reprezentálták, Somogyi Sándor és Rózsa Erzsí pedig az ügynököket. Az volt a koncepcióm, hogy ha a megfigyelés totális, az egyes emberek felelőssége helyett egy komplett rendszernek a működése kerülhet a fókuszba. Az információkat adó személyeknek általában nem látunk bele utólag az életébe és a motivációiba, vagy ha részben mégis, akkor azt tapasztaljuk, hogy többnyire bonyolult, csak félig-meddig

⁴⁷⁰ Az 1966. január 18-án történt beszélgetés során Herskó azt állította az angol vendéghallgatóról, hogy még nem ismerte meg őt igazán, de dicsérte a marxista ismereteit: „Az évfolyam összetétele politikailag jó, nem tartja valószínűnek, hogy [*a célszemély*] káros befolyást gyakorolna az egyébként 26-28 éves fiatalokra. [*A célszemély*] marxista ismeretekben való jártasságot mutat, politikai felkészültsége a jelek szerint – sajnos – jobb mint a magyar hallgatók átlagáé. Ettől Herskó pozitív eredményt vár, azt, hogy a magyar hallgatók politikai érdeklődése növekedni fog.” ÁBTL K-2040 35.

⁴⁷¹ ÁBTL K-2040 36.

⁴⁷² ÁBTL K-2040 36.

⁴⁷³ „»Szécsi« fedőnevű ügynökünkötől, aki operatőr hallgató, megtudtam, hogy kedd este Somogyival a Vadrózsa Eszpresszóban találkoznak, hogy egy közös filmtervről beszélgessenek.” *Megfigyelők*-szöveggönyv, 4., „Jelentem, hogy Varga Ferencné Marcsikától, a Főiskola büfésétől megtudtuk, hogy »Kamerás« elégedetlen a mostani lakásával, újat keres magának.” *Megfigyelők*-szöveggönyv, 10., „Idézem egy fontos informátorunk, »Ózike« jelentését.” *Megfigyelők*-szöveggönyv, 28.

⁴⁷⁴ *Megfigyelők*-szöveggönyv, 6. jelenet, 10-12.

követhető stratégiák mentén kommunikáltak. Az előadásban bizonyos szereplők hangot és testet kaptak, de arra törekedtem, hogy ne az utólagos meg- és elítélés nézőpontjából szemléljük őket, hanem a pozíciójuk elválaszthatatlanná váljon az arctalan, említés szintjén előforduló, akár fedőnévvel kitakart, láthatatlanságuk révén megmenekülő és kegyelmet nyerő kollégáik sötét tartományától. Ezzel a módszerrel (a felelősség szétosztásával) az állambiztonsággal való együttműködést nem az árulás és a bűnbeesés archetipikus eseteként interpretáltam, hanem olyan tevékenységként, amely egyes emberek hétköznapijainak a részévé vált, kellemetlen kötelezettségként vagy munkaként. Megvoltak a maga professzionális technikái – ezekről a *Megfigyelők*ben a tartótszít nevelő jellegű megjegyzéseiből⁴⁷⁵ és az oktatófilmrészletekből⁴⁷⁶ értesülhettünk –, és a feladatok rengeteg időt és figyelmet követeltek az ügynököktől (az iratok olvasása közben sokszor az volt az érzésem, hogy a teendők alapos teljesítése napi átlag munkaórában mérve felért egy félállással).

5.9. Hálók és hálósobák – az iratok banalitása

Az állambiztonsági kapcsolatok hálózatának nem csak az adott célszemély megfigyelése és értékelése volt a feladata, hanem olykor egymásról is jelenteniük kellett – amelynek révén minden megfigyelő egyben célszemély is lehetett, attól függően, hogy az állambiztonság érdeklődése éppen milyen irányba indult el. Az ÁBTL iratokban e kettős figyelem mentén épült fel az ügynök-osztálytársnak a beszerzési dossziéja (Bt-882), amelyben két gyanút keltő tényezőt is megneveztek vele kapcsolatban: édesapja horthysta múltját⁴⁷⁷ és egy papról készített főiskolai vizsgafilmjét.⁴⁷⁸ Lenyomozása közben e témákról többeket is kikérdeztek, például a

⁴⁷⁵ „A találkozónk során sokat beszélgetünk majd a hálózati munkáról. A hálózati munka a nyilvánosság előtt zajlik, legendákkal elfedve. A találkozónkat általában nyilvános helyeken tartjuk, főképp presszóknál.” *Megfigyelők-szövegek*, 10.

⁴⁷⁶ *Kapcsolattartás nyilvános helyeken* (BM Filmstúdió, 1975)

⁴⁷⁷ „Apja volt horthysta katonatiszt (tüzérszertári őrgy.) rendszerünk ellensége, többször volt büntetve, legutóbb 1957-ben izgatásért 1 év börtön.” ÁBTL Bt-882. 24.

⁴⁷⁸ Az ügynök-osztálytárs így foglalta össze saját vizsgafilmjének mondanivalóját: „filmjében azt akarta és azt is mutatta be, hogy egy volt pap, aki a háború alatt katonatiszteknek a háború ellen misézett, aki 10 évet volt Oroszországban fogságban, hogy él most, hogy dolgozik és milyen hatással voltak rá a társadalmi átalakulások. Ez az ember ma egy kórházi mosoda vezetője, elégedett helyzetével, kiváló munkát végez úgy főnökei, mint beosztottjai meg vannak vele elégedve. Humanista, gyűlöli a háborút, és ezért a rendszerért dolgozik, mert ez nem akar háborút, látja a fejlődést, a marxista tanokat jobban ismeri, mint egyesek nálunk a Főiskolán, de mind e mellett megmaradt vallásosnak, és ezt ő összeegyeztethetőnek tartja azzal, hogy a rendszerért dolgozzon. Ezt akarta ő bemutatni, és úgy érzi, hogy ezt is mutatta be.” Azt is hozzátette, hogy „az egész film körüli vitáról nem tudott semmit, vele hivatalosan nem beszéltek, tőle semmit nem kérdeztek. Idegenektől, kollégáitól hallotta, hogy a filmjén vitatkoznak, valami nincs rendben vele, stb. A filmet félév alatt készítette el, kollégái, tanárai ismerték témáját, mondanivalóját, a fél év alatt soha senki semmi olyan észrevételt nem tett készülő filmjéről,

középiskolás menyasszonyát (a továbbiakban *menyasszony*), akinek az osztályfőnöke a technikum Politikai Bizottságának a titkára volt, és aki megszervezte, hogy a tartótiszt mint a BM tisztje beszélgetést folytathasson vele az igazgatói szobában.⁴⁷⁹ Egy későbbi jelentésből kiderült, hogy az ügynök-osztálytárs⁴⁸⁰ és a menyasszonya között konfliktusok adódtak, amelyeknek feltételezhetően köze volt a tartótiszt által kezdeményezett beszélgetéshez is. Ami viszont rendkívül meglepő, hogy az ügynök-osztálytárs maga kérte, hogy az állambiztonság tegyen rendet ebben az ügyben:

„Megemlítette, hogy az utóbbi időben közte és a menyasszonya között a viszony megromlott, menyasszonya korholja és veszekszik vele, hogy miért kellett neki papról filmet készítenie, most lehet, hogy ez miatt nem veszik majd fel az egyetemre. Miért kell neki angol barát, ne barátkozzon [*a célszeméllyel*], mert az káros lehet számára, hisz tudja, hogy mint volt katonatiszt fia így is van elég baja. Kért arra, hogy amennyiben mód és lehetőség van rá, valamilyen formában segítsünk, illetve nyugtassuk meg menyasszonyát.”⁴⁸¹

A tartótiszt a kérésnek eleget tett, ismét felkereste a menyasszonyt,⁴⁸² és próbálta elaltatni a gyanúját mind az angol vendéghallgatóval, mind pedig a vőlegényével kapcsolatban. Biztatta a

amiket később hallott. Elmesélte, hogy egy alkalommal – legnagyobb megdöbbenésére – hallotta az egyik színész hallgatótól, hogy filmje »fasiszta«. Erre ő válaszolni se tudott. Más alkalommal pedig azt hallotta, hogy őt filmje miatt már ki is »rúgták« a Főiskoláról.” ÁBTL Bt-882. 51-52.

⁴⁷⁹ „A filmügyet felhasználva az igazgató elvtárs szobájában [*a menyasszonnyal*] négyszemközt beszélgetést folytattam le, mint a BM tisztje és a vőlegénye által készített vizsgafilmmel kapcsolatban érdeklődtem. [...] Kérdésemre elmondta, hogy vőlegénye [*az ügynök-osztálytárs*], egy papról készített vizsgafilmet, melyben az emberi erényeket emelte ki és mutatta be, egyesek félreértették a film mondanivalóját és azt magyarázták bele, hogy a papot dicséri és hiba nélküli emberként tünteti fel. Azonban – tudomása szerint – ezt az egész filmügyet már a Főiskolán is és a Művelődésügyi Minisztériumban is lezárták.” ÁBTL Bt-882 42.

⁴⁸⁰ Ekkor még csak ügynökjelölt, de a követhetőség miatt tartom magam a korábban bevezetett kategóriához.

⁴⁸¹ ÁBTL Bt-882 56.

⁴⁸² „A találkozó feladata az volt, hogy vőlegénye, [*az ügynök-osztálytárs*] kérésére megnyugtassuk menyasszonyát és elérjük nála, hogy ne támasszon akadályt a [*célszeméllyel*] történő barátság elmélyítésében. [*A menyasszonynak*] elmondtam, hogy múltkori beszélgetésünk óta eltelt idő alatt beigazolódtak szavai és nagyon örülök annak, hogy nem csalódtam benne. Megállapítottuk, hogy vőlegénye rendes, becsületes ember és [*célszeméllyel*] nincs semmi probléma. Így természetesen annak semmi akadálya, hogy barátkozzanak vele, sőt, az a kérésem, hogy barátkozzanak, járjanak együtt, mivel ők ketten becsületes emberek, jó irányban fognak hatni [*célszemélyre*], míg ha nem rendes emberekkel kerül össze, esetleg rossz irányba befolyásolhatják. [*A menyasszony*] szemmel láthatóan is igen megörült ennek a közlésemnek és elmondta, hogy ne haragudjak, hogy megszegte a korábban adott szavát, nem mondta ugyan el vőlegényének beszélgetésünket, de kérdőre vonta, hogy mit csinált, és miért kell neki angol barát. Most már igazán sajnálja ezt, és örül annak, hogy nem szakadt meg a barátság. Ekkor megkértem [*a menyasszonyt*], hogy erről a beszélgetésről ne tegyen említést senkinek, még vőlegényének sem. [*A menyasszony*] azt megígérte és megjegyezte, hogy bízhatok benne, annál is inkább, mivel már tudja, hogy [*az ügynök-osztálytárssal*] nincs probléma.” ÁBTL Mt-428 31.

célszeméllyel való barátkozásra, és a tartótiszt arra is megkérte, hogy a kettejük beszélgetéséről ne tegyen említést senkinek, még a vőlegényének sem – a menyasszony szabadkozott (mint akit rajtakaptak), hogy a korábbi találkozásukat sem mondta el neki, csak kérdőre vonta a vizsgafilm és az angol barát miatt. Ezen a ponton vált teljes mértékben rekonstruálhatatlanná, hogy ki milyen háttérrel és szándékkal kommunikált az említett három tartótiszt beszélgetés során, vagy azokban a helyzetekben, amikor az ügynök-osztálytárs és a menyasszonya kettesben voltak: hogyan dolgozták fel egymás között, a privát szférájukban az állambiztonság jelenlétét? Mit tudtak pontosan? Mi az, amit csak éreztek? Mit tehettek szóvá mindebből egymás előtt? A BM tisztje mint párkapcsolati mediátor lépett fel, és hatalmi pozícióból kezelte a konfliktust. Az állambiztonság érdeklődése arra már nem terjedt ki, hogy az intimitás szintjén hogyan fertőzte meg egy fiatal pár kapcsolatát a titkolózás és a bizalmatlanság.

E három rövid jelentés a maguk kihagyásaival a legfelkavaróbb leletekként jelentek meg előttem, és szembesítettek a tartótiszt interpretáció cinizmusával is: a bonyolultabb emberi érzelmek és motivációk megértése nélkül, azok tudatos ignorálásával, a banalitás szintjén tudtam csak olvasni e két ember kapcsolatát. Ez a leegyszerűsítő stratégia a BM számára praktikussá tette az ügymenetet, a kutatói tekintet számára viszont veszélyessé az utólagos újraolvasást. Ezen a ponton ismét emlékeztetnem kellett magamat az állambiztonság által felkínált keretrendszerrel szembeni bizalmatlanságomra. Hasonló felismerést olvastam ki Tamás Gáspár Miklós befogadói élményéből, amelyet személyes érintettsége miatt az *Objectiva Theodora*⁴⁸³ rádiójáték hallgatása közben élt át:

„minden gyarlóság és esendőség fölnagyítva... Melyikünk élete bírna ki napi 24 órás megfigyelést, leírást, megítélést? Hány gyönyörű szerelmes éjszaka maradna meg annak – az ügyetlenségeivel, esetlenségeivel és számár gyöngédségeivel, szenvedelmes obszcenitásaival együtt – a szenttelen kívülálló szemében és fülében? Hiszen az intenzitás művészi fokozása, a történetek művészi tömörítése nélkül úgyszólván minden groteszkül nevetséges.”⁴⁸⁴

Somogyi Sándor és menyasszonya, Sárközi Judit viszonyához az inspirációt ezek a jelentések adták, még ha bennük nem is eshetett szó a homoszexualitásról. A szavakkal nem megközelíthető helyzet körüli némaság adta a kapcsolódást az iratokban megjelenő pár és a szexuális identitás zavart feldolgozni nem tudó Sándor és Judit között. Alkotóként nem az volt

⁴⁸³ Török-Illyés Orsolya és Hajdu Szabolcs hangjátéka Securitate lehallgatási jegyzőkönyvek alapján: https://obiectivatheodora.blog.hu/2020/01/26/obiectiva_theodora_hogyan_tudom_meghallgatni Utolsó letöltés: 2020.05.25.

⁴⁸⁴ Tamás Gáspár Miklós i.m.

a céloom, hogy feloldjam a dokumentált szituáció adta feszültséget, hanem hogy azonosulást megképző motivációkat írjak ennek a két szereplőnek, megteremtve így az állambiztonsági akták által megsemmisített emberi méltóságukat.

5.10. Olvashatatlan kém-történet

Az állambiztonság számára a három dosszié legfontosabb kérdése az volt, hogy az angol vendéghallgató kémkedik-e a nyugati hírszerzésnek. Minden konspirált tevékenység, információgyűjtés és ügynökbeszervezés ennek megfejtésére irányult. A célszemély pedig a BM figyelő tekintete számára tökéletes projekciós felületnek bizonyult: egy Nyugatról jött, *idegen* fiatalember, akire rá lehetett vetíteni a hatvanas évekbeli kémfilmek tipikus figuráját. A jelentésekben újra és újra felbukkantak a kor paranoiáját jól érzékeltető megjegyzések, amelyekből a tartótiszt próbálta felépíteni a kémtevékenységet alátámasztó narratíváját, például a KKI vendégház portásának beszámolójából,⁴⁸⁵ de a Főiskola vezetőségének korábban idézett szóbeli jelentése is visszaigazolta a BM által keresett sztereotípiákat a mulatozás, a pénz, a külföldi kapcsolatok és a gépkocsi említésével.⁴⁸⁶ Az ügynök-osztálytárs és az ügynöknő is igyekezett gyűjteni a kémkedésre utaló nyomokat, legyen szó baráti viccelődésről,⁴⁸⁷ egy feledésbe vesző megjegyzésről⁴⁸⁸ vagy egy angol kémfilmet tárgyaló beszélgetésről.⁴⁸⁹ Valószínűleg az utóbbi hatására kérte a tartótiszt az ügynök-osztálytárstól, hogy „ha lesz egy szabad délutánjuk, vagy estéjük, nézzék meg a »Fény a redőny mögött« c. magyar filmet. Értékeljék, beszélgessenek róla, a beszélgetéseknél külön fordítson gondot [...] értékeléseire,

⁴⁸⁵ A vendéghallgatót a KKI vendégházban (Külügyi és Külgazdasági Intézet vendégháza, a Maros utca 16. szám alatt) szállásolták el, ahol meggyűlt a baja a vezetéssel, mivel rendszeresen érkeztek hozzá éjszakai vendégek, akiket a portásnak igazoltatnia kellett: „Albán szerint 12-én éjjel nagy forgalom volt [*a célszemély*] lakásán. Este érkeztek vendégei többen de nem tudja, hogy mikor mentek el. Először egy diplomata rendszámú gépkocsi érkezett, amit egy nő vezetett, vele volt egy férfi. Majd egy másik férfi ment el a kocsival, aki többeket hozott és később bekapcsolódott a fuvarozásba [*a célszemély*] kocsija is, amit nem ő, hanem valaki más vezetett” ÁBTL K-2040 30.

⁴⁸⁶ ÁBTL K-2040 36.

⁴⁸⁷ „[Az *ügynök-osztálytárs*] elmondta, hogy [*a célszemély*] ideérkezése utáni időkben sokat vicceltek vele és ugratták arról, hogy „Te nem vagy kém?”, vagy hogy „Neked van más megbízatásod is mint a tanulás?”. [*A célszemély*] ezért a viccért nem haragudott meg, egyik kollégájára sem, inkább belement, ami abban jutott kifejezésre, hogy ő is viccesen kijelentette, „és ha az lennék?!” ÁBTL Mt-428 28.

⁴⁸⁸ „[Az *ügynöknő*] megjegyezte még, hogy [*a célszemély*] az éjszaka mondott neki valamit, ami rendkívül érdekes lenne számunkra, a kémkedéssel kapcsolatos, magában többször is elismételte, hogy ezt ne felejtse el, ez fontos, de aztán... elfelejtette, hogy mit mondott neki [*a célszemély*], csak arra emlékszik, hogy nagyon érdekes és fontos valamit.” ÁBTL K-2040 337.

⁴⁸⁹ „Egy angol kém-filmről beszélgetve kijelentette, hogy neki tetszett a film és annak főszereplője, aki egy hontalan ember volt és a kémanyagokat annak adta el, aki többet fizetett érte, nem számított neki, hogy az orosz vagy amerikai, mindenképp pénzt tudott csinálni.” ÁBTL Mt-428 73.

ezeket lehetőleg jól jegyezze meg.”⁴⁹⁰ Nádasy László *Fény a redőny mögött* című 1965-ös filmje, amely Szabó Miklós regényéből készült, jó példa arra a tendenciára, hogy hogyan próbálták adaptálni a korabeli, szocialista ideológiához nem illeszkedő („imperialista”) nyugati kémfilmeket a magyar viszonyok közé: a *Fény a redőny mögött*ben például egy kempingfelszerelések gyárának álcázott hadianyagüzembe épültek be az imperialista kémek, velük küzdöttek a belső elhárítás emberei. A BM munkatársának törekvése, hogy a filmről mondott véleményén⁴⁹¹ keresztül rábizonyítsa a prekonceptióját a vendéghallgatóra, ma újraolvasva nevetségesnek hat – amellett, hogy rávilágít a tartótiszt esztétikai naivitására is –, mégsem veszít a veszélyességéből: a hadviselés alapja az idegengyűlölet volt. Mindez jól rezonál a *Fény a redőny mögött* műfaji sajátosságára, ugyanis Hirsch Tibor szerint a Kádár-kori bűnfilm egyik főszabálya volt, hogy „a Gonosz a határon túlról érkezik”, ugyanis „a szocialista Magyarország túl szűk hely volt ahhoz, hogy a krimibe illő nagyformátumú bűn elférjen benne.”⁴⁹² Végül a tartótiszt archiválási munkája révén létrejött három vaskos dosszié, amelyekben felépült egy fikcióval teli zavaros kémtörténet, a célszemély szavaival élve anélkül, hogy kiderült volna, tulajdonképpen „ki ki volt és végülis ki kit győzött le.”⁴⁹³

A BM tisztje hiába próbálkozott éveken keresztül, nem talált egyértelmű bizonyítékot a vendéghallgató kémtevékenységére – ennek ellenére végül kiutasították: a célszemély 1967. március 4-én hagyta el Magyarországot.⁴⁹⁴ Eközben a tartótiszt természetesen nem csak a kémkedéssel kapcsolatos (vagy kapcsolatba hozható) információkat rögzítette, hanem mindent, amivel közelebb kerülhetett a célszemély személyiségének és motivációinak megfejtéséhez. Az aktákban különböző nézőpontokon keresztül eltérő verziókat és megfejtéseket gyűjtött össze, és folyamatos bizonytalanság jellemezte a célszemély megítélését, attól függően, hogy kinek milyen volt a viszonya hozzá. Mindez alapjaiban határozta meg az ÁBTL iratokhoz kötődő olvasási élményemet: az ügynökök és a célszemélyek a BM által felépített narratívákon belül koherensen vagy töredékesen kirajzoltak ugyan egy-egy személyiségképet, de ezek ritkán tudósítottak a helyzetek mélyén lévő motivációikról, túlélési stratégiákról, hazugságokról és szerepjátszásokról, így pedig a rendszerváltás óta a kutatók bárhogy újraolvashatják őket.

⁴⁹⁰ ÁBTL Mt-428 77.

⁴⁹¹ Nem is derül ki belőle semmi kompromittáló: „[a *célszemély*] a »Fény a redőny mögött« című filmet már korábban [...] látta. Véleményt főleg a film technikai, fényképezési kérdésekben mondott róla. A cselekménnyel kapcsolatban mindössze annyit jegyzett meg, hogy az angol filmhősök jobban csinálják és, hogy ő tulajdonképpen nem érti még most sem, hogy ki ki volt és végülis ki kit győzött le.” ÁBTL Mt-428 79.

⁴⁹² Hirsch Tibor: Kéfény az alagút végén (A Kádár-kori bűnfilm). *Filmvilág*, 2018/7. (http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=13708) Utolsó letöltés: 2020.05.25.

⁴⁹³ Utalva a célszemély véleményére a *Fény a redőny mögött* című filmről. ÁBTL Mt-428 79.

⁴⁹⁴ ÁBTL K-2040 631.

A *Megfigyelők*et is a feloldatlanság alapélménye szervezte: a kémtevékenységgel vádolt Michael Besenczy-t nem egy koherens narratíva mentén építettem fel, hanem egy kívülről értelmezhetetlen motivációktól hajtott, olvashatatlan szerepként írtam színpadra. Pszeudo-személyisége azáltal képződött meg, hogy a jelenetek során kivel milyen viszonyba került. Az ügynök-osztálytárs menyasszonyának egyik jelentéséből⁴⁹⁵ kiindulva Michael alakjában a szerepjátszás mint életforma tematizálódott: olyan színészként jelent meg, aki ellentmondásos jeleket adott le, és elbújta a rávetített értelmezések mögé. Rétfalvi Tamással úgy építettük fel Michael karakterét, hogy Tamás színészként alkalmazni tudja a lélektani realista szerepépítés eszköztárát, nézőként mégis olvashatatlan maradjon mindez. Michael így csak az adott teátrális szituációkban betöltött pillanatnyi, többnyire provokátor pozíciói révén létezett, Rétfalvi Tamás jelenléte és teste által. Michael alakja a történeten belül katalizátorrá vált, és ez a személyiségének abból a részéből következett, amely a fiktív ÁBTL aktájából ma leginkább hiányozna: a szexualitásából. Michael-t úgy képzeltem el, mint aki az összes szereplőt elcsábítja, aktívan – mindegyikkel flörtöl, függetlenül attól, hogy férfiről vagy nőről van-e szó. Ez a szexuális fluiditás vált a környezete számára feldolgozhatatlanná, és provokálta őket arra, hogy elpusztítsák.

A fejezetben a művészi fantázia asszociatív, hálószerű működését vetítettem rá az ÁBTL iratok újraolvasására, és az ösztönösségből és tudatos megszerkesztésből összeálló alkotói folyamat rekonstruálásán keresztül kutatói felismeréseket írtam le. A Színház- és Filmművészeti Főiskola – az előző fejezetekhez hasonlóan – itt is az államhatalom számára nehezen megközelíthető társadalmi hálózatnak mutatta magát, mindez pedig összefüggésben van saját múltjának, történeteinek és iratainak tanulmányozási nehézségeivel, ugyanis csak az önmagát szóbeliségben elképzelő főiskolai hagyomány volt képes eltakarni belső életét az állami megfigyelő tekintet elől. Eközben a levéltári és oral history kutatásaim újra és újra szembesítettek velem, hogy milyen ereje van annak, ha valami rögzített és dokumentált, szemben az elszálló, elfelejtődő gondolatokkal és szavakkal. A *Megfigyelők* a kitarítások, a hiányzó történetek köré szerveződött, és a művészet mint kutatás módszertanával kísérletet tettem a hiányok kitöltésére, amelynek része volt az alkotófolyamat rögzítése is. A *Megfigyelők* mint

⁴⁹⁵ „Elmondta, hogy [*a célszemély*] egy nagyon jó pofa fiú és jó színész. Csodálkozik is azon, hogy nem színészi szakra ment, pl. egy-két alkalommal a klubban viccet mondott, vagy monologizált, s ezt oly jól csinálta, hogy még az ott lévő színi hallgatók is megdicsérték.” ÁBTL Mt-428 31.

komplex színházi projekt az SZFE-t tárgyaló intézménytörténeti kutatásomból nőtt ki, létrejöttének módszertani összefoglalása ahhoz kínál kortárs megközelítési stratégiákat.

6. Összegzés

A doktori disszertációban a Színház- és Filmművészeti Főiskola államszocialista korszakával foglalkoztam, annak nem átfogó intézménytörténeti áttekintését adtam, hanem egy-egy témába történt mélyfúrás mentén a Főiskoláról (ma már Egyetemről) mint emlékezeti helyről, az itt jelenlévő hagyományokról írtam. A kutatásom egyrészt a levéltári munkára épült, azon belül is a legtöbb forrással az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és az SZFE Irattár szolgált: az elolvasott leleteknek töredéke épült be a dolgozatba, azok viszont a legtöbb esetben első közlésként, így a főszövegben és a lábjegyzetekben is megjelennek teljes terjedelmükben begépett iratok – ezek rendszerező, szöveggyűjteményszerű feldolgozásához egy nagyobb kutatócsoport összefogására lenne szükség, amelyet a további intézménytörténeti kutatások (például jelenleg Daoud Dániel doktori munkája) indukálhatnának. A forrásanyagaim másik fő halmaza az oral history-ból származott: az egykori tanárokkal és hallgatókkal készült interjúk közlései segítettek hozzá, hogy olyan, mindössze a szóbeliségben fennmaradt esetekről is információkat szerezzek, amelyeknek dokumentáltságát akadályozta a korszak politikai légköre, a rendezetlen intézményi működés, a rögzítés kereteinek a hiánya vagy az, hogy korábban nem tartotta senki eléggé érdekesnek, fontosnak ezeket. A kapott információk hálószerűen összekapcsolódtak, egymást építették tovább, és a doktori kutatás során annak a stratégiáit kerestem, hogy hogyan hozhatok létre ezekből a töredékekből új történeti és alkotói narratívákat.

A disszertáció a Színház- és Filmművészeti Főiskola legendáriumának feldolgozásán túl a párthatalmi kontroll és az intézményi működés kapcsolatára fókuszált, azon belül főképp az államosítás korszakának újrászervezett társadalmi hálózatára, a marxista-leninista ideológiai nevelés gyakorlataira és a KISZ-re mint politikai és szakmai munkát végző szervezetre. A dramaturgképzés 1951-es elindulásával és első történeti korszakával nem csak a kánonból kiesett Háy Gyula pedagógusi és elméletírói pályaképét tettem láthatóvá, hanem a magyar dramaturg szakma önálló diszciplínát építő praxisának első fontos lépcsőit. Feldolgoztam a legendárium egyik hírhedt esetét, a *Közönséggyalázás*-színészvizsgát: a botrányokozó aktus kevésbé politikai, mint inkább emberi-szakmai ügyként jelent meg a közösségi emlékezetben. A félbeszakadt előadás kanonizációját a történeti feldolgozáson túl egy saját színházi előadás elkészítése is segítette, amelynek munkafolyamatát a dolgozatban rögzítettem. Utóbbihoz hasonlóan, a művészet mint kutatás módszerével írtam le a *Megfigyelők* című saját produkcióm megszületését is: fikciós drámaként színpadra állítottam egy elfeledett, hatvanas évekbeli, főiskolai ügynöktörténetet, a disszertációban pedig annak a nyelvét kerestem, hogy hogyan

lehet a kutatás és alkotás egymást segítő folyamatairól nem elválasztva, hanem egy narratíván belül beszélni.

A zárásban nem tudok nem kitérni arra az SZFE történetét jelentősen meghatározó helyzetre, amely a disszertációm megírását kísérte. Amikor az SZFE intézménytörténetéről és hagyományairól beszélek, óhatatlanul is eszembe jut, hogy a modellváltásnak nevezett folyamatban az új vezetőség mintha ezeket bontaná le és írná újra. Erre a leglátványosabb példát az SZFE fizikai tereinek újraszervezése szolgáltatta, az oktatás új épületekbe költöztetése, a tanulás helyszíneinek szétszórása a városban és az Ódry Színpad megszüntetése – pont az államosításra hivatkozva, a történelmi igazságtétel nevében.⁴⁹⁶ Azzal, hogy a jobboldali sajtóban a tanári kar egyik legprominensebb tagját, az SZFE egykori rektorát, rendezőgenerációk tanárát, Székely Gábort igazságtalan ferdítések mentén egy 1975-ös MSZMP kongresszuson történt felszólalása miatt megtámadták,⁴⁹⁷ kiemelve, hogy a „mostani vezető színészek jelentős részét Székely Gábor és kollégái nevelték ki, őket meg Major Tamás”,⁴⁹⁸ azt sugallták, hogy az államosítás korszakában az intézmény máig ható marxista-leninista ideológia alapjait fektették le. A történetírás csábít az áthallások keresésére, én most mégse arra koncentrálnék, hogy az államosítás reformjai és nyilvános megszólalásai hány ponton mutatnak hasonlóságot a modellváltó új vezetés működésével – ezt mindenki maga eldöntheti az idézett, hetven évvel ezelőtti iratokat olvasva. Azt viszont fontos leszögezni, hogy az SZFE hagyományai mindig is bonyolult mintázatok mentén szerveződtek, és ahogy a dolgozatból is kiderült, a központosított-ideológiai szempontok nehezen gyakoroltak hatást rájuk. A tanár- és hallgatóegyénségekre épülő képzés annyiféle formát öltött, ahányan részt vettek benne. A hatalmi mozgásokkal párhuzamosan az intézményben munka folyt, és a

⁴⁹⁶ „Szarka Gábor emlékeztetett arra is, hogy a Vas u. 2/c alatti épület, amelyben az Ódry Színpad is található, a református egyházé volt, majd az ötvenes években államosították. Nem vitatva az elmúlt évtizedek hagyományait és hogy számos nagy színészlegenda pályafutása indult ebből az épületből, mégis figyelembe kell venni, hogy ez egy államosított, az egyháztól elvett létesítmény. A modellváltás során ezért »az igazságot helyre kell állítani«: az lenne a legjobb, ha az épület visszakerülne »jogos tulajdonosához«” Csabai Máté: Szarka Gábor büszke: „az utolsó simításokat” végzik. *Fidelio*, 2021.01.22. (<https://fidelio.hu/szinhaz/szarka-gabor-buszke-az-utolso-simitasokat-vegzik-161200.html>) Utolsó letöltés: 2021.01.28.

⁴⁹⁷ Vésey Kovács László: Ezért fontos megvédeni Székely Gábort, a kommunista rendezőlegendát. *Pesti Srácok*, 2020.08.27. (<https://pestisracok.hu/fontos-megvedeni-szekely-gabort-a-kommunista-rendezolegendat/>) Utolsó letöltés: 2021.01.28. Külön figyelemre méltó, hogy a cikk szerzője a nyilasszimpatizáns Kiss Ferencet – Kiss 1937-1944 között volt a Színművészeti Akadémia igazgatója – mint afféle áldozatot állította be, akit csak azért nem védett meg az életműve, mert „nem a kommunistáknak, hanem a nyilasoknak udvarolt”. Továbbá lásd: Bayer Zsolt: Kommunista Höfgen. *Magyar Nemzet*, 2020.08.22. (<https://magyarnemzet.hu/velemeney/kommunista-hofgen-8551983/>) Utolsó letöltés: 2021.02.04.

⁴⁹⁸ Vésey i.m.

hallgatók emlékezete legkevésbé a tanáraik politikai megnyilvánulásait rögzítette. A Főiskola és az államhatalom kapcsolatát elemezve, a rendelkezésre álló források alapján az derült ki, hogy az intézmény szóbeli hagyományai, szorosan köré feszülő társadalmi hálózata és a kaotikusságot sejtető dokumentálatlansága, rendezetlennek tűnő adminisztratív és döntéshozó működése védte a művészképzést a hosszan tartó és közvetlen államhatalmi kontrollal szemben.

7. Bibliográfia

- [N.N.]: *A Színház és Filmművészeti Főiskola értesítője az 1945-1955. évekről*, Budapest, 1956, Színház- és Filmművészeti Főiskola Igazgatósága
- [N.N.]: *A Színház és Filmművészeti Főiskola évkönyve az 1957-1958 tanulmányi évre*, Budapest, 1958, Színház- és Filmművészeti Főiskola
- [N.N.]: *A Színház és Filmművészeti Főiskola évkönyve az 1958-1959 tanulmányi évre*, Budapest, 1959, Színház- és Filmművészeti Főiskola
- [N.N.]: *A Színház és Filmművészeti Főiskola évkönyve az 1959-1960 tanulmányi évre*, Budapest, 1960, Színház- és Filmművészeti Főiskola
- [N.N.]: *A Színház és Filmművészeti Főiskola évkönyve az 1960-1961. tanulmányi évre*, Budapest, 1961, Színház- és Filmművészeti Főiskola
- [N.N.]: *A Színház- és Filmművészeti Főiskola színész-főtanszakának tantárgy felosztása és programja*. Budapest, Színház- és Filmművészeti Főiskola Könyvtár, 1966.
- [N.N.]: Az új magyar drámairodalom és filmművészet eredményeiről és feladatairól tanácskoztak a színház- és filmművészeti konferencia első napján. *Népszava*, 1951. október 14. 2.
- [N.N.]: Az új magyar drámáról. Tanácskozott a dramaturgiai értekezlet. *Magyar Nemzet*, 1953. márc. 28. 2.
- [N.N.]: Rejtve marad a múlt - Eltűnt állambiztonsági iratok. *Népszava Online*, 2015.03.23. (https://nepszava.hu/1052070_rejtve-marad-a-mult-eltunt-allambiztonsagi-iratok)
Utolsó letöltés: 2019.07.07.
- [N.N.]: Tanulmányozzák a fiatalok, hogyan él a dolgozó nép – Pudovkin felszólalása a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanévnyitásán. *Friss Újság*, 1950. szeptember 19. 7.
- Ascher Tamás: Drámai események a Főiskolán. in: Jákfalvi Magdolna (szerk.): *SZIKE. Színházi kreativitás eszközei*. Budapest, Balassi, 2013. 273-276.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet (Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban)*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2013.
- Az a nap a miénk* (Kézdi-Kovács Zsolt, 2002.)
- Az ügynök élete* (Papp Gábor Zsigmond, 2004)
- Báthory Erzsébet: Fakan-Legendárium – Beszélgetés Fakan Balázs Magyar Életmű-díjas dramaturggal. *Filmkultúra* (<https://filmkultura.hu/regi/2007/articles/profiles/fakan-legendarium.hu.html>) Utolsó letöltés: 2019.06.12.

- Bayer Zsolt: Kommunista Höfgen. *Magyar Nemzet*, 2020.08.22. (<https://magyarnemzet.hu/velemenyn/kommunista-hofgen-8551983/>) Utolsó letöltés: 2021.02.04.
- Bertha Bulcsu: Interjú Galgóczi Erzsébettel. *Jelenkor*, 1977/3.
- Bíró Zsuzsa: Sztálin halála. *Liget*, 2008/8 (http://www.liget.org/cikk.php?cikk_id=112) Utolsó letöltés: 2020.05.07.
- Bogácsi Erzsébet: *Rivalda-zárlat*. Budapest, Dóvin, 1991.
- Borsányi Imre, Vértés János: *A hálózaton kívüli kapcsolatok helye, szerepe és jelentősége a hírszerző munkában*. BM III/I. Csoportfőnökség Személyügyi és Kiképzési Osztálya, 1983. (A-3005/37a ÁBTL)
- Cărbunariu, Gianina: Az első milliméter. A Román Állambiztonsági Rendőrség dokumentumai: fikció és realitás (ford.: Szabó Attila) in: Szabó Attila, Tompa Andrea (szerk.): Újrahasznosított valóság a színpadon. *Színház*, 2012/11. (melléklet) 19-21.
- Czímer József: *Közjáték*, Budapest, Pátria Könyvek, 1992.
- Csabai Máté: Szarka Gábor büszke: „az utolsó simításokat” végzik. *Fidelio*, 2021.01.22. (<https://fidelio.hu/szinhaz/szarka-gabor-buszke-az-utolso-simitasokat-vegzik-161200.html>) Utolsó letöltés: 2021.01.28.
- Csillag Ilona – Hegedűs Géza (szerk.): *A magyar dramaturgia haladó hagyományai*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.
- Csillag Ilona (szerk.): *A százéves színháziskola*. Budapest, Magvető, 1964.
- De Marinis, Marco: Történelem és történetírás. (ford. Dávid Kinga és Demcsák Katalin), in: Demcsák Katalin – Kiss Attila (szerk.): *Színház-szemiográfia*. Szeged, JATE Press, 1999. 51–52.
- Deres Kornélia: Besúgó Rómeó: Dokumentumkritika és társadalomtörténet a színen. *Színház*, 2019/2. 2-5.
- Deres Kornélia: Magukról, bizony. *Színház.net*, 2016.05.30. (<http://szinhaz.net/2016/05/30/deres-kornelia-magukrol-bizony/>) Utolsó letöltés: 2018.05.05.
- Dömök Sándor: Művészek akarunk lenni! *Művelt Nép*, 1956.10.7. (https://archivnet.hu/sajtofigyelo/muveszek_akarunk_lenni.html) Utolsó letöltés: 2020.10.20.
- Farkas Ádám: Holdudvarból börtönbe. Háry Gyula Magyarországi karrierje, 1945-1965. *RussianStudiesHu*, 2019. 63-95.

(https://btk.elte.hu/dstore/document/2418/RussianStudiesHu_2019_0605.pdf) Utolsó

letöltés: 2020.07.06.

Fenyő Ervin: Ádám Ottórol. *Színház*, 2006/1. 37-43.

Fény a redőny mögött (Nádasy László, 1965)

Fonyódi Péter: *A rivaldafény árnyékában – A „vágatlan” Luzsnyánszky dosszié*. Budapest, Kapu folyóirat 2004.

Főpróba. A Színház- és Filmművészeti Főiskola kiadványa, 1953-1972.

Gergely Attila (szerk.): *Állambiztonsági értelmező kéziszótár*. Budapest, BM Könyvkiadó, 1980. (ÁBTL A-3036)

Gergely Ferenc: *A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története 1957-1989*. Budapest, Holnap Kiadó, 2008.

Gervai András: A történet vége. *Élet és Irodalom*, 2011/23. (06.10.)

(<https://www.es.hu/cikk/2011-06-12/gervai-andras/a-tortenet-vege.html>) Utolsó letöltés: 2020.05.25.

Gervai András: *Fedőneve: „szocializmus”*. Pécs, Jelenkor Kiadó, 2010.

Győrfi Miklós: A próféta és az ő hazája –Interjú Háy Évával. *168 Óra*, 1995/17. (05.02.) 32-33.

Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

Hanzli Péter – Halmai B. Gábor – Varga P. Ildikó – Seregély Ágnes – Gyárfás Judit – Nagy Sándor (szerk.): *Meleg férfiak, hideg diktatúrák*. Budapest. Civil Művek Közművelődési Egyesület, 2015.

Háy Éva: *A barikád mindkét oldalán*. Budapest, Osiris, 2000.

Háy Gyula: A drámaíró mestersége. *Új Hang*, 1952/6. 35-40.

Háy Gyula: Csehov dramaturgiája. in: *Csehov drámai művei*. Budapest, Franklin Könyvkiadó Nemzeti Vállalat, 1950. 5-27. (V-XXVII.)

Háy Gyula: *Dramaturgia*. 1951. 2. félév. Budapest, Iparművészeti Főiskola Tanulmányi Osztályának Kiadása (Magyar Iparművészeti Főiskola Jegyzetei), 1951.

Háy Gyula: *Dramaturgia*. Budapest, Iparművészeti Főiskola Tanulmányi Osztályának Kiadása (Magyar Iparművészeti Főiskola Jegyzetei), 1951.

Háy Gyula: *Emberi szó a színpadon*. Budapest, Színháztudományi Intézet Kiadása, 1947.

Háy Gyula: Levél Major Tamáshoz. *Csillag*, 1950/10. 95–101.

Háy Gyula: Miért nem szeretem? *Irodalmi Újság*, 1956. okt. 6., 3-4.

- Háy Gyula: Színházi levél néhány barátomhoz a magyar drámáról. *Béke és Szabadság*, 1953/40. (09.30.) 16-17.
- Háy Gyula: *Született 1900-ban*. (ford. Majoros Éva), Budapest, Interart, 1990.
- Hirsch Tibor: Kékfény az alagút végén (A Kádár-kori bűnfilm). *Filmvilág*, 2018/7. (http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=13708) Utolsó letöltés: 2020.05.25.
- Horvai István: Új magyar dráma és kritika (előadás a Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség I. színházi konferenciáján, 1950. szeptember 15-16.). *Színház- és Filmművészet*, 1950/1-2. (október-november)
- Imre Zoltán – Ring Orsolya (szerk.): *Szigorúan titkos. Dokumentumok a Kádár-kori színházirányítás történetéhez, 1970-1982*. Budapest, PIM-OSZMI, 2018.
- Jákfalvi Magdolna (szerk.): *A 20. századi magyar színháztörténeti kánon alakulása*. Budapest, Balassi Kiadó – Színház- és Filmművészeti Egyetem, 2011.
- Jákfalvi Magdolna: *A valóság szenvedélye*. DSc-értekezés, Budapest, 2019.
- Jeles András: Levél Fenyő Ervinnek. *Színház*, 2006/03. 34-35.
- Kapcsolattartás nyilvános helyeken* (BM Filmstúdió, 1975), OSA Archívum, 394-0-1:1/5
- Karinthy Ferenc: *Napló (1970–1973: Második kötet)*. Budapest, Littoria Könyvkiadó, 1993.
- Karinthy Márton: *A vihar kapuja*. Budapest, Ulpius Ház Könyvkiadó, 2007.
- Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv (1-2. kötet)*. Budapest, Magvető, 1996.
- Keresztury Tibor: „Ebből nem lehet kijönni” (Tar Sándor író). *Magyar Naranccs*, 2002/3. (https://magyarnarancs.hu/belpol/ebbol_nem_lehet_kijonni_tar_sandor_iro-63731) Utolsó letöltés: 2019.07.05.
- Kiszely Gábor: *Állambiztonság 1956-1990*. Budapest, Korona Kiadó, 2001.
- Dr. Konkoly Miklós: Az ostrom és a dráma (Egy dramaturg jegyzetei új darabok olvasása közben). *Fényszóró*, 1945/21. 6.
- Lakatos Sándor – Mulik László: *Az állambiztonsági munkában felhasználható operatív erők, eszközök és alkalmazott módszerek, a hálózat szervezése (Jegyzet a BM Tartalékosztó-képző Iskola hallgatói részére)*. Budapest, BM Könyvkiadó, 1988. (ÁBTL A-3103)
- Lehmann, Hans-Thies – Primavesi, Patrick: Das TAT. Vom hessischen Wandertheater zu einem Zentrum der internationalen Avantgarde. in: Bayerl, Sabine – Braun, Karlheinz – Schiedermaier, Ulrike (szerk.): *Das TAT: Das legendäre Frankfurter Theaterlabor*. Leipzig, Henschel, 2016. 12–43.
- Lengyel György: Horvai István és kora (Szubjektív pályakép egy kortárs szemszögéből). in: Lengyel György: *Kortársuk voltam*. Budapest, Corvina-OSZMI, 2017. 60-95.

- Losonczy Géza: Színházaink a szocialista fejlődés útján. *Társadalmi Szemle*, 1950/10. 796-808.
- Major Tamás: Feladatunk az elmúlt évad tanulságai alapján (előadás a Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség I. színházi konferenciáján, 1950. szeptember 15-16.). *Színház- és Filmművészet*, 1950/1-2. (október-november), 5-32.
- Mark Godfrey: The Artist as Historian. *October*, 2007. Spring (Vol. 120.) 143.
- McNiff, Shaun (szerk.): *Art as Research: Opportunities and Challenges*. London, Intellect, 2013.
- Méray Tibor: Mindig közelebb és közelebb a néphez – Pudovkin elvtárs, a nagy szovjet filmrendező nyilatkozik a Szabad Népnek. *Szabad Nép*, 1950.09.19. 6.
- Moldova György: *A beszélő disznó*. Budapest, Magvető, 1978.
- Moldova György: *Az utolsó töltény (1. kötet)*. Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2004.
- Moldova György: *Az utolsó töltény (2. kötet)*. Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2004.
- Molnár Gál Péter (szerk.): *Helyünk a deszkákon (Gellért Endre színházi írásai)*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1981.
- Molnár Gál Péter: *Coming out*. Budapest, Magvető, 2020.
- Molnár Gál Péter: Háy Mohácsa. *Mozgó Világ*, 1987/11. 125-127.
- Nánay István: Amatőr színházak tündöklése és bukása. *Színháztudományi Szemle*, 1986/19. 179–251.
- Nánay István: *Tanodától – egyetemig. Az intézményes magyar színház- és filmművészképzés száznegyven éve*. Budapest, Színház- és Filmművészeti Egyetem, 2005.
- Nikitin, Boris – Schlewitt, Carena – Brenk, Tobias (szerk.): *Dokument, Fälschung, Wirklichkeit – Materialband zum zeitgenössischen Dokumentarischen Theater*. Berlin, Theater der Zeit, 2014.
- Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között (Válogatott tanulmányok)*. Budapest, Napvilág Kiadó 2010.
- Ong, Walter J.: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Budapest, Gondolat, 2010.
- Orosz Ildikó: *Marton László – Összpróba – Múzsák és mesterek, avagy egy rendező emlékezései*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2017.
- Postlewait, Thomas: Történelem, hermeneutika és elbeszélésmód. (ford. Kékesi Kun Árpád), *Theatron*, 1999/3. 58-67.
- Radnóti Zsuzsa (szerk.): *Beszélgetések Szabó István filmrendezővel*. Budapest, Ferenczy, 1995.

- Rainer M. János: Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié? in: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest, Libri Kiadó, 2014. 53-63.
- Rákai Orsolya: Szövetséges és ellenséges történelem: a „haladó hagyomány” fogalma mint a modernség paradox legitimálásának eszköze. *Híd*, 2018/6-7. 135-144.
- Révai József: Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez. *Társadalmi Szemle*, 1950/3-4. 193-211.
- Seszták Ágnes: „Kucsera elvtárs” nem felejt! (Beszélgetés Hágy Gyuláné Majoros Évával). *Képes* 7, 1989/36. (09.09.) 10-13.
- Sirály*. Budapest, Színház- és Filmművészeti Főiskola (KISZ-szervezetének) kiadványa, 1955-1982.
- Szabó János: „Varró Gáspár Igazsága”. Hágy Gyula színműve. *Színháztudományi Szemle*, 1989/26. 171-189.
- Szántó Judit: Klasszikus születik. *Színház*, 1986/9. 1-6.
- Szántó Viktória: *A magyarországi bábszínházi kánon. Intézményi működés az ötvenes években*. (Doktori értekezés), Budapest, Színház- és Filmművészeti Egyetem – Doktori Iskola, 2020. 5. (https://szfe.hu/wp-content/uploads/2020/09/DI_Szanto_Viktoria_doktori.pdf) Utolsó letöltés: 2021.01.26.
- Szinetár Miklós – Kozák Gyula: *Így kell ezt!... Vagy másképp*. Budapest, Balassi Kiadó, 2003.
- Szőnyei Tamás: Bűnhődés a bűn előtt. Csurka István az állambiztonsági aktákban. 2012/6. (02.09), (<https://magyarnarancs.hu/belpol/bunhodes-a-bun-elott-78664#>) Utolsó letöltés: 2020.12.02.
- Szőnyei Tamás: *Titkos írás 1-2*. Budapest, Noran, 2012.
- Tabajdi Gábor: *A III/III krónikája*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2013.
- Takács Judit: *Meleg század*. Budapest, Kalligram, 2018.
- Tamás Gáspár Miklós: A titkosrendőri ihlet. *Litera*, 2020.02.06. (<https://litera.hu/irodalom/publicisztika/a-titkosrendori-ihlet.html>) Utolsó letöltés: 2020.05.25.
- Tompa Andrea: A dossziék színpadiasága. *Színház*, 2020/4. 30-31.
- Tóth Eszter Zsófia – Murai András: *Szex és szocializmus*. Budapest, Libri Kiadó, 2014.
- Ungváry Krisztián: *A szembenézés hiánya*. Budapest, Magánkiadás, 2017.
- Vajda György Mihály – Szántó Judit (szerk.): *Színházi kalauz. II. kötet*. Budapest, Gondolat, 1981.
- Varga Attila Tibor: *Csók a gőzben*. Budapest, Szerzői magánkiad., 1991.

Vásárhelyi Mária: *Valahogy megvagyunk*. Budapest, Ab Ovo, 2019.

Vésey Kovács László: Ezért fontos megvédeni Székely Gábort, a kommunista rendezőlegendát.

Pesti Srácok, 2020.08.27. (<https://pestisracok.hu/fontos-megvedeni-szekely-gabort-a-kommunista-rendezolegendat/>) Utolsó letöltés: 2021.01.28.

Vinkó József: *Historia ex machina*. *Színház*, 1983/5. 1-3.

White, Hayden: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. (ford. Heil Tamás), in: White,

Hayden: *A történelem terhe*. Osiris, Budapest, 1997. 68-102.

Zöldi László: Író a dobozban. *168 Óra*, 1995/18. (05.09.) 47.

Oral history interjúk (saját készítés):

Bíró Zsuzsával, 2019.04.26., Budapest

Csizmadia Tiborral, 2017. január 5., Budapest

Farkas Zsuzsával, 2015. december 4., Skype

Karinthy Mártonnal, 2015. szeptember 30., Budapest

Kornis Mihállyal, 2015. szeptember 30., Budapest

Lengyel Györggyel, 2015. október 2., Budapest

Lengyel Györggyel, 2016. december 20., Budapest

Lengyel Györggyel, 2017. január 7., Budapest

Lőkös Ildikóval, 2017. november 23., Budapest

Maros Gáborral, 2015. december 4., telefonon

Székhelyi Józseffel, 2015. december 7., telefonon

Várday Zoltánnal, 2015. november 29., Budapest

Levéltári anyagok:

A Dramaturg Szakosztály munkatervének és a klasszikus magyar drámai hagyaték felhasználásának megvitatása, 1950. május 22. (jegyzőkönyv), OSZMI 2010.98.1

A Színház- és Filmművészeti Főiskola MSZMP alapszervezete vezetőségének beszámolója az 1980/81 tanév munkájáról. SZFE Irattár

A Színház- és Filmművészeti Főiskola Munkaterve az 1961-62-es tanévre. SZFE Irattár

A Színművészeti Főiskola konferenciája – Horváth Árpád Kollégium tervezete 1948. febr. 9. OSZMI 2010.94.1.

ÁBTL 2.5.7. 944-750/1957.

ÁBTL A-3103

ÁBTL Bt-882

ÁBTL K-2040

ÁBTL M-18658.

ÁBTL M-19593.

ÁBTL M-20274.

ÁBTL M-22474.

ÁBTL Mt-428

Anyakönyvek, SZFE Irattár

Hallgatói dossziék, SZFE Irattár

Jegyzőkönyv, felvéve 1970. január 30-án megtartott színházi főtanszak értekezleten. SZFE Irattár

Jegyzőkönyv, felvéve 1970. október 19-én megtartott kibővített Főiskolai Tanács és Pártvezetőségi ülésen. SZFE Irattár

Jeney Jenő: A Színház- és Filmművészeti Főiskola Diákszállójának Házirendje. 1961. október 28. SZFE Irattár

Jeney Jenő: Az iskolavezetés munkájának megjavítása. 1961. október 28. SZFE Irattár

Jeney Jenő: Körlevél. 1963. április 9. SZFE Irattár

Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: US Office: Hungarian Subject Files, 300-7-1:15/9 (*Dramaturgic Council*), OSA Archívum

Rendelkezés a tanárok munkaviszonyában mutatkozó rendellenességek megszüntetésére. 1962. SZFE Irattár

Színművészeti Akadémia ellenállásban résztvett hallgatók tandíjmentessége tárgyában. VKM leirata. Budapest, 1946. OSZMI 54.602.118.

Tájékoztató jelentés a Színház- és Filmművészeti Főiskoláról a fiatal művészek helyzetének vizsgálatához a megadott szempontok alapján. Budapest, 1975. szeptember 5., Várkonyi Zoltán iratai. OSZK SZT Fond 27.

8. Mellékletek

8.1. Megfigyelők: az előadás szövegkönyve

Kelemen Kristóf

Megfigyelők

(Az előadás szövegkönyve, utoljára módosítva: 2019.04.25.)

Szereplők:

Somogyi Sándor („Rómeó” fedőnevű ügynök), 23

Michael Besenczy, 28

Rózsa Erzszi („Puma” fedőnevű ügynök), 35 körüli, később másik szerepben: Pataki elvtársnő

Sárközi Judit, 18

Horváth hadnagy, 32

Történik: 1965-ben, Magyarországon.

Horváth

Felvételeket csak az önök biztonsága érdekében készítünk. Benne van az intézményünk nevében is: állambiztonság. Ha mi nem lennénk, megnőne a bűnözés, és az emberek nem mernék egyedül kiengedni a gyerekeiket az utcára. Félniük kellene. Ezt akarják? *(Elkezdi kamerázni a nézőket.)* Ezek a felvételek mind megőrződnek. Raktározzuk, iktatjuk – visszakereshetőek. Az iratokat is eltesszük, rendszerezzük. Az utókor számára ezek a felvételek és az ügynöki jelentések az objektív igazság kulcsai lesznek, és ezek alapján tanulják majd a gyerekeink a történelmet az iskolában. Mindenkiről van adatunk, így mindenkit meg tudunk védeni. Maguk nem tudnak minket meglepni – ismerjük a múltjukat és a jövőjüket is – az adatokból ugyanis minden kikövetkeztethető. Mi megvédjük magukat, és a védelemért az adataikkal fizetnek. Semmi sincs ingyen. És folyamatosan fejlődünk. Egy napon minden utcasarkon kamera veszi majd az arra járókat, és az állampolgárok önként adják át nekünk minden adatukat. Addig pedig: elveszük tőlük.

És most, ha megengedik, következzen egy személyesebb jellegű krédó: az állambiztonsági munka során – ezúttal mi, mindannyian – egyedi perspektívából láthatjuk a világot, egy különleges kameralencsén át, úgy, ahogy senki más nem látja. Betekintést nyerhetünk emberek privát életébe, a legsötétebb titkaikba és vágyaikba. Beleshetünk a színleléseik és a hazugságaik mögé. Jobban kiismerhetjük őket, mint ők saját magukat. Meglehetjük, ahogy a nagy emberi játszmák lejátszódnak – pont, mint a színházban. De ne legyünk naivak! Akinek ez a munkája, az hamar rájön, hogy ami a dolog sava-borsát adja, az a jelentésekben nem leírható. Emberi kötődéseink lesznek. Ez a munka komoly terheket ró ránk és nagy felelősség, de vállalnunk kell a terheket, az önök biztonságáért cserébe.

Michael Besenczy dossziéját 1965. január 29-én nyitottuk „Kamerás” fedőnéven, miután Magyarországra érkezett filmrendezést tanulni, a Színház- és Filmművészeti Főiskolára. Alapos a gyanúnk, hogy az Angliában élő Besenczy kizárólag azért jött ide, hogy az angol titkosszolgálatnak kémkedjen. Az angolok valószínűleg busásan

megfizetik ezért. Besenczy gépkocsival utazott be Magyarországra, és több osztálytársa forgatásánál is segédkezett azóta sofőrként. A tanulmányi osztály vezetőjének jelentéséből tudjuk, hogy sokan keresik Besenczy társaságát, aki könnyen teremt kapcsolatokat a Főiskolán. Így az angolok számára különösen jó hírszerző értéke van.

2

Sándor *(kamerázza Michaelt)* Csak lazulj el a kamera előtt! Készen állsz?

Michael Igen.

Sándor Múltkor mesélted, hogy sokan kérdeznek, hogy angolnak vagy magyarnak tartod-e magad, de aztán nem fejtetted ki.

Michael Nem tartom magam angolnak, bár ott születtem, és jól is érzem magam Angliában. Magyarnak sem tartom magam, bár a szüleim magyarok voltak. Ebből a szempontból hontalan vagyok, nincs hazám.

Sándor Idegennek érzed magad?

Michael Nem kell engem sajnálni. Hamar megtaláltam a helyem a Főiskolán is. Gyorsan beilleszkedtem, amikor meghívtalak titeket, az egész osztályt a Fortunába.

Sándor Érdekléd az embereket. Nem tudják, ki vagy. Huszonnyolc éves ember, sosem élt Magyarországon, és most egyszer csak – a semmiből itt terem! Miért?

Michael Egy történetet szeretnél hallani? Vagy célokat, hasznót, amire vágyom?

Sándor Nem tudom.

Michael Próbáld meg te összerakni a történetet!

Sándor El akarsz rejtőzni, miközben a figyelem középpontjában állsz.

Michael Hát igen. *(a nézők felé)* Most is egy csomóan néznek minket.

Sándor Ne legyél paranoiás.

Michael Itt, ahol most vagyunk. Minket néznek. Megítélnék. Lehet, hogy jelentéseket írnak majd rólunk, azt mások elolvassák, elképzelnék minket, és ugyancsak megítélnék.

Sándor Tapasztaltál bármi konkrétumot?

Michael Csak érzem, hogy figyelnek. Minket és egymást. Nem tudhatjuk, ki milyen szándékkal jött ma ide. Mindenki lehet információhordozó – nem

csak rosszakaratból. Látnak vagy hallanak valamit, és elmesélik másoknak. Például én most azt mondom, hogy az, aki ezt az országot vezeti, na az egy mocskos gazember. Na most ez egyeseknek tetszik, másoknak nem, de a lényeg, hogy elkezdenek erről beszélni, és közben terjed a mondatom. És hogy én mondtam ki ezt a mondatot.

3

- Horváth „Kamerás”-hoz első lépésben egyik osztálytársán, Somogyi Sándoron keresztül próbálunk meg közel kerülni, akiről kompromittáló információk vannak a birtokunkban. „Szécsi” fedőnevű ügynöküinktől, aki operatőr hallgató, megtudtam, hogy kedd este Somogyival a Vadrózsa Eszpresszóban találkoznak, hogy egy közös filmtervről beszélgessenek. „Szécsi”-nek azt az utasítást adtam, hogy egy előre megbeszélte asztalhoz üljön le, a bejárat felőli székre, én pedig úgy helyezkedem el a szomszédos asztalnál, hogy a válla fölött Somogyi észrevehessen. „Szécsi” egy ponton rosszulre panaszodik, majd elmegy a mellékhelyiségre, ahol utasításaink szerint kb. tíz percet tölt az egyik fülkében várakozva. Így alkalmam nyílik a Somogyival való kapcsolatfelvételre.
- (nézi Sándort, aki kerüli vele a szemkontaktust, egy ponton mégis hosszabban találkozik a tekintetük)*
- Rosszul van a barátja?
- Sándor Igen.
- Horváth Úgy tűnt, mint aki nincs jól.
- (szünet)*
- Nem találkoztunk már?
- Sándor Igen? Nem emlékszem.
- Horváth Nem akartam hallgatózni, de jól értettem, hogy valami filmforgatásról beszélgettek a barátjával?
- Sándor Még tanulunk.
- Horváth A Filmművészeti Főiskolán? Meghívhatom egy italra? Whiskey?
- Sándor Nem innék most erőset.
- Horváth Mást is kérhet.

Sándor A barátom mindjárt visszajön a mosdóból.
Horváth Maga gyakran jár ide?
Sándor Néha.
Horváth Én most vagyok itt először.
(szünet, Horváth némán nézi, ettől Sándor zavarba jön, amikor már nagyon kínos a hallgatás, Horváth megszólal)
Tudom, hogy mire gondolsz.
Sándor Valóban?
Horváth Arra gondolsz, hogy mit akarsz magától ez a furcsa idegen. Nem kertelek tovább. Hadd mutakozzam be: Horváth Lajos vagyok.
Sándor Somogyi Sándor
Horváth Riportot írok a Film Színház Muzsikának a magyar filmművészet új útjairól. Sokat hallottam már magáról. Szívesen megszólaltatnám a cikkben. Lenne hozzá kedved?
Sándor Nincs akadálya.

4

Michael *(kamerázza Sándort)* Na, Sanyi, miért vagy ilyen boldog?
Sándor Ma derült ki, hogy beválogatták a rövidfilmemet egy filmfesztiválra.
Michael Jól megünnepeltük?
Sándor Rendes tőled, hogy álltad a cechet, elég sokan eljöttek a Főiskoláról.
Michael Szeretsz a Főiskolára járni?
Sándor Nekem ez a közegem, itt érzem otthon magam. Többször is felvételiztem, mire felvettek, és most végre azt csinálhatom, amire mindig is vágytam.
Michael Akkor oldottan, őszintén beszélhetsz mindenkivel.
Sándor Én mindenkivel jóban is vagyok.
Michael Mindent megoszthatsz velük.
Sándor Igen.
Michael Nem kell bizonyos dolgokat eltitkolnod?
(szünet, hosszan egymás szemébe néznek)
Sándor Nem.

Michael Tudtad, hogy vannak kultúrák, ahol nem megszokott, hogy az emberek egymás szemébe néznek? A gyarmatosítások idején ezt sokan félreértették. A bennszülöttek arcáról azt olvasták le, hogy alattomosak.

Sándor Akkor most te vagy az angol gyarmatosító?

Michael Van, aki azért nem néz mások szemébe, mert bizalmatlan a környezetével. Félt, hogy a tekintetén keresztül elvesznek tőle valamit. Szerintem te legalább olyan bizalmatlan vagy, mint én.

Sándor Nem lehet mindenkivel őszintén beszélni.

Michael És veled – lehet őszintén beszélni?

Sándor Töreksem rá, hogy lehessen.

Michael Becsületes embernek tartod magad?

Sándor Mire gondolsz?

Michael A kisugárzásod becsületes. Az arcodról ezt olvassuk le.

Sándor Én mindig jó gyerek voltam.

Michael El tudnád hitetni az ellenkezőjét is? Mondjuk ha egy negatív karaktert kéne eljátszanod.

Sándor Nem vagyok színész. Nem hiszem, hogy az jól állna nekem.

Michael Miért?

Sándor Én se hinném el magamról. És szerintem mások sem.

Michael El tudod képzelni, hogy egy napon felébredsz, a tükörbe nézel, és teljesen mást fogsz jelenteni?

Sándor Nem tudom. Idővel sokat változhat egy arc.

5

Horváth Köszönöm, hogy elfogadta a meghívást.

Sándor Itt lakik?

Horváth Miért kérdezi?

Sándor Különös lakás. Alig vannak bútorok.

Horváth Nem mindenki szereti a zsúfolt tereket.
(Horváth italt tölt, koccintanak)

Sándor Felőlem kezdhethük az interjút.

Horváth Rendben. De először egy vallomással tartozom. Múltkor nem mondtam igazat: ahol találkoztunk, az igazából a törzshelyem, és máskor is láttam

már ott magát. Nem vett észre engem, de én magát azonnal megjegyeztem. Általában egy másik fiúval járnak oda, nem azzal, aki a vécében volt. Ki az a másik?

Sándor Az osztálytársam. Michaelnek hívják.

Horváth Külföldi?

Sándor Angol, de beszél magyarul.

Horváth Figyeltem, és arra gondoltam, valószínűleg lehet vele találkozni parkokban, éjszakánként. Tudja, arrafelé, amerre sokan vannak a férfiak. Biztosan szokott sétálgatni a Népligetben.

Sándor Nem hiszem.

Horváth Nekem ehhez van szemem.

Sándor Felesége is van.

Horváth Az nem jelent semmit. Látta már őket együtt?

Sándor A nő külföldön él. Még sosem járt itt.

Horváth Szabadon rosszalkodhat, a felesége nélkül.

Sándor Ő nem *így* rosszalkodik.

Horváth Hát hogy? Meséljen!

Sándor Vannak barátnői.

Horváth Magának nincs barátnője?

Sándor Menyasszonyom van.

Horváth Na látja. És a menyasszonya biztosan nem sejtí, hogy maga is szokott néha hosszú sétákra indulni.

(szünet)

Sándor Azt hittem, filmekről fogunk beszélgetni.

Horváth Mindjárt, mindjárt. Ezek a séták egyébként nem túl biztonságosak. Kérem, hagyjuk ezt a kényelmetlen magázódást, jó? Ne vedd rossz néven, de én már csak ilyen vagyok: mindenkinek adom a jó tanácsokat. Csak segíteni szeretnék. A parkok sok veszélyt rejtene. Hallottam olyanokról, akik csapatban dolgoznak: titkos jelzéseik vannak, és te csak annyit veszel észre, hogy még egy férfi hozzád ér. Nagyon gyengéden csinálják, nehogy megrémísszenek. Amikor már kezd mindenki belemelegedni, az egyik felveti, hogy a társaság felmehetne inkább lakásra. Hozzád mondjuk. Ekkor már nyeregben vannak annyira, hogy bármennyire félsz is, igent mondjál. Sokakat megverték és kifosztottak

így, de azok nem beszélnek. Kivel is beszélhetnének? A rendőrséggel?
Senki sem akarja, hogy ez kitudódjon.

Sándor Mi közöm nekem ehhez?

Horváth Tudtad, hogy nyilvántartják ezt? Lehet, hogy sosem kapnak el, de tudják rólad. Benne vagy a rendőrségi nyilvántartásokban. Hosszú évek óta listákat vezetnek.

Sándor Miféle listákat? Kikről?

Horváth Sándor, a homokosokról.

(szünet)

Sándor Ez valami tévedés. Hát én nem – *(nevet)*

Horváth Mit nem?

Sándor Bennem nincs ilyen hajlam. Menyasszonyom van.

Horváth Ez a kettő nem függ össze.

Sándor Nem is találkoztam még olyanokkal, akik – szexuálisan effélék.

Horváth Sándor, ott van rólad leírva feketén-fehéren. Bármikor bárki előszedheti.

Sándor *(próbál könnyed maradni)* Ezt valaki elrontotta.

Horváth Sándor, most ebbe nem menjünk bele. Ezek hiteles dokumentumok. Azért van szükség ezekre a listákra, mert csak az információk birtokában tudunk megvédeni titeket. Van két férfi, szeretők, egyik megöli a másikat: ha nem lennének róluk információink, milyen nyomon indulnánk el? Értetek csináljuk az egészet. Odafigyelünk rátok, de azért néha mi is kérnénk valamit cserébe – mégis csak így igazságos.

Sándor De hát én tényleg soha az életben –

Horváth *(közbevág)* Múlt pénteken Rác fürdő gőzfürdője. Március 19, Moszkva téri nyilvános vécé. Március 13, Erzsébet híd budai hídfőjénél lévő vécé. Március 6-án éjszaka a Lukács park, majd a Nyugati Pályaudvar vécéje. Február 19, Palatinus strand zuhanyzója. Február 5-én szintén a Moszkva téri vécé. Hívjam ide a többieket is?

(szünet)

Sándor Ki maga?

Horváth Hivatalos személyként kérem a segítségedet.

Sándor A segítségemet?

Horváth Egy bizonyos személy nagyon érdekel: Michael Besenczy. És azt szeretném, hogy beszéljünk el róla olykor, mondjuk hetente egyszer. Beülünk egy presszóba, és csak beszélgetünk.

Sándor Nem tudom, mit mondhatnék Besenczyről. Én egyáltalán nem vagyok vele olyan közeli viszonyban.

Horváth Lehet, hogy nem lesznek hasznosak ezek a beszélgetések, és nem fogunk gyakran találkozni, de ne zárjuk ki a lehetőségét!

Sándor Én – én nem vagyok alkalmas efféle munkára. Idóm sincs rá a Főiskola mellett.

Horváth Értem. Tudod, mi ezeket a listákat védjük. Szigorúan titkosak – ezzel is titeket védünk. De ha hálátlanságot érzünk az egyik oldalon, hanyagság alakulhat ki a másikon. Az információkat őrizni kell, különben, hopp, kirepülnek, mint egy kismadár. Hopp, ott vannak mindenütt. Képek, névtelen levelek a menyasszonyod, az édesanyád postaládájában.

Sándor Az nem lehet.

Horváth Ugye, Sándor, az nem lehet. Ez most itt a kölcsönös segítségnyújtásról szól.

(szünet)

Sándor Mivel gyanúsítják Misit?

Horváth Ezzel kapcsolatban nem adhatok információt. Az együttműködés egyébként anyagi juttatásokkal is járna. Utazhatnál, ahova csak akarsz.

Sándor Nem kell pénz. Nem fogadom el.

Horváth Egyelőre csak ismerkedünk, beszélgetünk. Ne éld meg ezt túl drámaian, Sándor! Ha együttműködsz, fedőnevet is kapsz, pont mint a színházban. Mit szólnál mondjuk ahhoz, hogy „Rómeó”.

Sándor Miért pont „Rómeó”?

Horváth Tudod te azt jól. Elfogadod?

Sándor (bólint)

Horváth Kezdd el Besenczyt kívülről nézni, és ne hidd el minden szavát! Próbára kell tenned – csak így derülhet ki az igazság.

(ének) *Aki megért, senki sincs talán, te szeress legalább!*⁴⁹⁹

⁴⁹⁹ Fényes Szabolcs-Bacsó Péter: *Te szeress legalább*

Estefelé rám tör a magány, te szeress legalább!

Kinek is kell egy tüskés, bolondos figura,

Ki a szívét letagadja, s nincs bájos mosolya?

Mi lesz velem? Oly nagy a világ,

Fogjunk össze, te szeress legalább!

(prózában) A találkozónk során sokat beszélgetünk majd a hálózati munkáról. A hálózati munka a nyilvánosság előtt zajlik, legendákkal elfedve. A találkozónkat általában nyilvános helyeken tartjuk, főképp presszóban. Ha ezek során feltűnne egy ismerősöd, nyugodtan mutass be neki, és mondd azt, hogy egy volt technikai osztálytársad révén ismerjük egymást, és most is csak véletlenül találkoztunk.

(ének) *Kinek is kell egy tüskés, bolondos figura,*

Ki a szívét letagadja, s nincs bájos mosolya?

Mi lesz velem? Oly nagy a világ,

Fogjunk össze, te szeress legalább!

Videóbejátszás:

A nyomozó a találkozón figyelembe veszi a hálózati személy egyéniségét, és a köztük kialakult viszonyoknak megfelelően igyekszik a találkozó légkörét megalapozni. A beszélgetés tárgyát és a témák sorrendjét befolyásolja a kettőjük között kialakult emberi, munkatársi kapcsolat.

6

- Horváth Jelentem, hogy Varga Ferencné Marcsikától, a Főiskola büfésétől megtudtuk, hogy „Kamerás” elégedetlen a mostani lakásával, újat keres magának. 1965. április 5-én „Rómeó” fedőnevű ügynökünkkel találkoztam a Svábhegyen, és bemutatam Kárász Józsefnének, akit régóta ismerünk, és tudjuk, hogy megbízható.
- Sándor Kárásznét apám rokonai révén ismerem, tőlük hallottam a lakásról is.
- Michael A külön bejárat nagyon tetszik. De miért ilyen olcsó? Olyan innen a kilátás, mint a Gellérthegyről.
- Horváth Kárászné állítása szerint „Kamerás” azonnal a pénzre tért, és gyanúsnak találta a lakás alacsony bérleti díját. Ekkor Kárászné arról beszélt, hogy

ő nem szeretne hasznot húzni a szegény külföldi vendéghallgatókból, és csak annak adja ki a lakást, akit szimpatikusnak talál.

Michael Egykor biztos egy nagyon gazdag család lakott itt. Azóta kicsit megrongálódott a ház. Szerinted miért van itt ez a cserépkályha?

Sándor Ezzel fűthetsz.

Michael Azt értem, de miért egy kandalló előtt áll?

Sándor Gondolom a kandallót nem tudták használni.

Michael Tetszik ez a ház.

Sándor Igen, kicsit mint egy kísértetkastély.

Michael Különös hangulata van, de érdekes.

Horváth Kárásznét „Kamerás” a ház történetéről kérdezte. Kárászné közölte, hogy erről nem sokat tud, ő a fiával, aki bőrdíszművesként dolgozik, öt évvel ezelőtt költözött be ide. A világháború előtt egy zsidó család lakott itt, akik Auschwitzban meghaltak. Ez „Kamerás”-t nem kedvetlenítette el, sőt, még lelkesebb lett.

Michael Mondjuk nincs sok bútor benne.

Sándor Nem érné meg bútorokat venni.

Michael Kölcsön tudok kérni egy-két dolgot.

Sándor Én is adhatok.

Michael A Főiskolára kicsit lassan érek be innen.

Sándor Biztos megvan vagy negyven perc az út.

Michael Lehet útközben ötletelni, gondolkodni.

Sándor Igazad van.

Michael Talán kicsit huzatos.

Sándor Te pedig könnyen megfázol.

Michael Be lehet tömni a lyukakat. És itt van ez a szép cserépkályha is.

Sándor Én nem tudom.

Michael Szerinted nem jó hangulatú?

Horváth Kárászné szerint „Rómeó” ellentmondásosan kommunikált, és „Kamerás”-t többször elbizonytalanította.

Sándor Én ezt nem mondtam. Nagyon szép lakás.

Michael Szerinted nem jó ötlet kivenni?

Sándor Te bizonytalan vagy benne?

Michael A véleményedre vagyok kíváncsi.

Sándor Én nagyon megörültem, amikor hallottam, hogy van ez a lakás – azt gondoltam, annyit panaszkodsz a mostani lakásodra –

Michael Igen. Éppen ezért ki is veszem.
(szünet)

Sándor (súgva) Biztos vagy benne?

Michael Mi a bajod, Sanyi?

Sándor Csak nem szeretném, hogy rosszul dönts. Ha már elköltözől.

Horváth Kárászné jelentése szerint egy ponton félrevonultak, és súgva pár szót váltottak egymással.

Michael Miért izgulsz ezen ennyit? Legfeljebb majd keresek másikat.
(szünet)

Sándor Rendben Misi, akkor vedd ki!

Michael Felavatjuk valamikor.

Horváth Kárásznét arra kértem, hogy ha látogatók jönnek, ne legyen ellene kifogása. Ekkor közölte, hogy: „Ide jöhetnek, én megértem, hisz fiatalok. Csak ne legyen csetepaté.” Közöltem Kárásznéval, hogy alkalom adtán mi is eljövünk – itt az elvtársnő kulcsot ajánlott fel a részünkre.

Sándor (félre) Jelentem, hogy Misi megnézte a lakást, és úgy döntött, hogy kiveszi. Hétvégén elutaztunk az édesanyámat meglátogatni, és egy napot nála töltöttünk. Misi nagyon jól érezte magát, lovagolt is, amelynek következtében egy-két napig fájdalmas volt számára az ülés.

7

Horváth „Rómeó”-nak azt a feladatot adtam, hogy hívja meg „Kamerás”-t a Budagyöngye Étterembe, mutassa be neki a menyasszonyát, és figyelje meg, hogy hogyan reagál rá.

Michael Sokszor kértem Sanyit, hogy mutasson be neked, de ő nagyon rejtegetett. Kérdeztem is, hogy talán szégyelled a lányt?

Sándor Judit a felvételre készül, tudod jól.

Judit Én is mondtam már neki, hogy jó lenne találkozni – sokat beszél rólad.

Michael Mit mesélt?

Judit Hát... csupa pozitívat.

Michael (Sándornak) Szóval hazudtál.

Sándor Nem akartam rossz híredet kelteni.

Michael Hallom, festő leszel. És miket festesz?

Judit Hogy milyen témákat?

Michael Mi érdekel?

Judit Járok egy szakkörbe, ott kezdetben drapériákkal, csendéletekkel foglalkoztunk, és mostanában tájképekkel.

Michael Embert nem festesz?

Judit Festettem már embert, de az annyira nem megy – még.

Michael Én Angliában sokszor álltam modellt az ottani festőszakon. Meztelenül.

Judit Aktot még nem festettünk.

Michael Érdekes volt utána visszanézni a képeket – főleg, hogy a faszt hogyan festik le. Ki mennyire részletesen, vagy vázlatosan, vagy érzéki színekkel, esetleg úgy, mint egy halott csonkot – ez sokat elárult magáról a festőről is.

Judit Én biztosan nem jönnék zavarba ettől. Lefesténém úgy, ahogy látom. Ahogy magát az embert is látom.
(zene a háttérben)
(Sándornak) Nem táncolunk?

Sándor Most nem.

Michael Én szívesen táncolok, (Sándornak) ha nem zavar téged.

Sándor Nyugodtan.

Judit (indulnának, Sándornak) De biztos?
(Judit és Michael lassan táncolnak)

Michael Hogy ismerkedtetek össze?

Judit Sanyi nem mesélte?

Michael Nem.

Judit Egy filmklubban. Ő szervezte. Olyan sokat tud a filmekről, és ahogy mesél róluk, csillogó szemmel – én kezdeményeztem – tudom, furcsa. Odamentem hozzá, kérdezgettem – nem mesélt erről semmit?

Michael Nem sokat.

Judit Szokott rólam mesélni?

Michael Nem.
(szünet)

Judit Szerinted miért nem?

Michael Ezt tőle kellene megkérdezned!

Judit Nem szeret az érzésekről beszélni. Ezt otthonról hozza. Tudtad, hogy az apja az ötvenes években börtönben ült? És miután szabadult, egy lumpen lett belőle. Előtte a honvédségnél szolgált. Sanyi anyja próbálta tartani benne a lelket, de aztán feladta, és leköltözött vidékre. Azóta ketten laknak az apjával. Egyszer Sanyi egy idegen nővel találta otthon, nagyon kellemetlen volt. Ezt se mesélte?

Michael Ezt igen.
(szünet)

Judit Szerinted szerelmes belém?

Michael A menyasszonya vagy, nem?

Sándor *(félre)* Jelentem, hogy Misi és Judit találkoztak egymással, és a beszélgetés közömbös témákról folyt: művészetről, filozófiáról és testmozgásról. Nagyon jól hangot találtak egymással. Politikai téma nem került szóba.
(Michel és Judit visszültek)

Michael Nem feledkeztem ám meg rólatok a múltkori bécsi út során. *(elővesz egy csomagot, Juditnak adja)* Sanyi azt mondta, hogy erre vágysz.

Judit A fogkrémre tényleg szükségem volt. Meg a leveskockára is.

Sándor Agusztiner hajszesz?

Michael Sokat jártam utána, de sikerült találni.

Sándor Nem kellett volna – köszönöm.

Michael Jól kell kinézned, ha egy ilyen szép lányt akarsz feleségül venni. *(Juditnak)* Mondtam Sanyinak, hogy hozzá csak olyan lány való, akit igazán szeret. Mert az én Sanyi barátom szemei nem tudnak hazudni.
(hirtelen Horváth belekérdez, Juditnak)

Horváth Mondott arról valamit, hogy miért jött ide?

Judit Tessék?

Horváth Sándornak mondott arról valamit, hogy miért jött Magyarországra?

Judit Azt mondta, hogy ilyen olcsón máshol nem tudna filmrendezést tanulni.

Horváth Előfordult, hogy Besenczy hozott nektek csomagot külföldről?

Judit Bécsben járt múltkor, és onnan, igen. Mi ez, valami csempészárú?

Horváth Lehetséges. Arról mondott valamit, hogy mit csinált Bécsben?

Judit Az autóját vitte ki javíttatni. Sanyinak azt mesélte, hogy egész nap a városban csavargott, és unatkozott. Lala, miért kérdezel róla ennyit? Van valami a háttérben?

Horváth Ugyanannyit tudok, mint te. Sándorral hogy vagytok?

Judit Nagyon szeretjük egymást. Hamarosan összeházasodunk.
(szünet)

Horváth Rendben, Judit, ha bármi gyanúsat tapasztalsz, hívj fel! (Judit indulna)
Várj egy kicsit! Ugye nem kell mondanom, hogy az, amiről mi ketten beszélgettünk, senki másra nem tartozik? Sándorra sem.

Judit Apa kérdezni fogja, hogy miért akartál velem beszélni.

Horváth Rokonok vagyunk, nem? Kíváncsi vagyok rátok. Most érettségizel, igaz? Hova felvételizel?

Judit A Képzőművészetre.

Horváth És protekciód van már?

Judit Nem, nincs. De nem is fogadnám el.

Horváth Oda azért nem árt. Mondd, hogy a felvétellel kapcsolatban beszélgettünk. Hogy segíteni szeretnék.

Judit Hirtelen feltűnsz a semmiből, hogy segíts – ez azért nehezen hihető.

Horváth Nem érdeke, hogy sokat kérdezősködjön. Egyébként meg tényleg odaszólhatok a bizottságnak: csak egy szavadba kerül.

8

Sándor Előhívtam a fotót, amit rólad csináltam.

Judit (nézi) Jézusom.

Sándor Másra számítottál?

Judit Általában minden fotón közönségesnek látom magam.

Sándor Én gyönyörűnek látom ezt a képet.
(szünet, Judit nézi a róla készült képet)

Judit Szerintem meg unalmas. De ez nem a te hibád, a témával van a baj.

Sándor Ez nem igaz.

Judit Sanyi, szerinted én egy vesztes vagyok?

Sándor Nem vagy az.

Judit Ugye te azt gondolod, úgyse vesznek fel a festő szakra.

Sándor Judit, én látom, hogy te egy művész vagy. Én nagyon bízom benned.

Judit A művészek érdekesek – vagy legalább az életük az, de nekem még az sem érdekes. Az egész olyan banális.

Sándor Mi bajod van?

Judit Nagyon rosszat álmodtam tegnap.

Sándor Mit álmodtál?

Judit Egyedül voltam otthon. Valamiért nagyon félttem. Félttem, hogy be akar jönni hozzánk valaki. Aztán kinyitottam az ajtót, és egy öregasszony állt a küszöbön. Borszagot árasztott, és mindenáron be akart jönni. Én próbáltam kilökni az ajtón, de nem sikerült. Erőszakos volt. Lenyomott a földre, nem tudtam védekezni. Kétségbeestem, megragadtam egy törst, belenyomtam a torkába, gyorsan felkaptam, hogy ne vérezze össze a szőnyeget, kivittem magammal a lépcsőházba, átlendítettem a korláton, és ő lezuhant. Másnap jöttek a rendőrök, de a szüleim azt mondták, hogy nem láttak semmit. Én a szobámból hallgatóztam.

Sándor Te sose lennél rá képes, hogy megölj valakit. Te sokkal ártatlanabb vagy annál.

Judit Nem tudhatod. Gondolod, hogy nem lennék képes elkövetni egy komoly bűnt?

Sándor Nem tudom.

Judit Nem biztos, hogy mindig ártatlan maradhatok. Ha el akarom érni a céljaimat, és nem lesznek elég jók a képeim, lehet, hogy komoly bűnöket kell majd elkövetnem. Lehet, hogy gonosszá kell válnom.

Sándor Azt én nem fogom hagyni.

Judit Majd ha már te is rám untál, és férfit kell szereznem magamnak, gonosz leszek, meglátod. Vagy megölöm magam.

Sándor Judit, te megőrültél?

Judit De ne félj, téged nem foglak bántani. Téged sosem bántalak.
(hosszan Sándor szemébe néz, közel hajol hozzá, óvatosan megcsókolja a száját, csókolóznak)

Sándor *(elhúzódik)* A szüleid bármikor megérkezhetnek.

Judit Nem jönnek ma haza. Elutaztak.

Sándor Átvertél engem?
(szünet)

Sándor Én úgy szeretlek, ahogy vagy. Minden kishitúséggel, sebezhetőséggel és szomorúsággal együtt. Tudod, én sokszor gondolok arra az estére, amikor megismerkedtünk. Emlékszel? Volt az a filmvetítés, és te odajöttél hozzám, és olyan kedves voltál. Egyből éreztem, hogy le tudnék élni veled egy egész életet.
(*Judit kimegy*)

9

Horváth Gondolom, tisztában van azzal, hogy a tőlünk kapott feladatai, illetve minden, amiről mi ketten beszélünk, senkire nem tartozik, még a tartójára sem.

Erzsi Igen.

Horváth (*félre*) 1965. május 5-én a Mézes Mackóban találkozót tartottam a BRFK Bűnügyi Osztály munkatársával, Hegedűs rendőrőrnaggyal, és átvettem tőle Rózsa Erzsébetet, „Puma” fedőnevű ügynöküket. (*Erzsinek*) Egy Michael Besenczy nevű nyugati állampolgárral kell megismerkednie esetleges kompromittáló adatok szerzése céljából. El kell érnie, hogy nevezett személy a bizalmába fogadja, és minél többet eláruljon magáról. Ne engedje, hogy felvigye magát lakásra. Ezt addig halogassa, ameddig csak lehet.

Erzsi Szűznek mondjam magam?

Horváth Azért ne essünk túlzásba! Ha a téma szóba kerülne, mondja, hogy ön gátlásosabb annál, hogy ezekről nyíltan beszéljen. Ha Besenczy kezdené türelmét veszteni, esetleg engedjen ezt-azt – de mindent akkor se engedjen.

Erzsi Érdekel, hogy maga hogyan képzei ezt pontosan. Csak nehogy hibát kövessen el.

Horváth Szükség esetén mehet a fogdosás. Kézimunka is, de az csak a legvégsőbb esetben. Franciázásról szó sem lehet. Ha bármi történne, tegyen úgy, mintha kicsit spicces lenne, és csak azért engedne neki. Május 9-én 12 és 19 óra között és május 10-én 9 és 20 óra között tartózkodjon a lakásán, lehetőleg úgy öltözve, mintha utazni akarna, mert valószínűleg elvisszük egy kis kocsikázásra. Hogyan lehet magát a lehető leggyorsabban elérni?

Erzsi A szállásadóm telefonját leszerelték – rendőri felügyelet alatt van – így a távirat vagy a személyes értesítés a leggyorsabb.

Horváth Az említett két napon vagy én, vagy más fogja keresni a lakásán. Ha más keresi, ő annyit fog a köszönés után mondani, hogy „ha van kedve kocsikázni, most elvinném, ráérek”. Maga pedig az ismeretlen ismerősként fogja üdvözölni, és eljön velem. Majd az alosztály gépkocsijával követjük a célszemélyt Balassagyarmatra, ahova egy osztálytársával utazik filmforgatás céljából. Magát a kórháznál tesszük ki, ott kell megvárnia őket és a segítségüket kérni, hogy hozzák vissza autójukkal Budapestre. Eddig kérem ismétlje meg!

Erzsi Én? – Kocsikázás, Balassagyarmat, kórház.

Horváth A következőképpen legendázza mindezt: Balassagyarmatra a rákos nagyanyját jött meglátogatni, a kórházban viszont közölték, hogy komplikációk léptek fel, ezért Budapestre, a Kék Golyó utcai intézetbe vitték. Tehát rákos nagymama, komplikációk, Kék Golyó utca. – Szerény, csendes, kulturált magatartást tanúsítson.

Erzsi Mindenben az utasítás szerint járok el.

Horváth Remek. *(újságot olvas)*

Erzsi *(a címlapra mutatva)* Ő nagyon szép, nagyon szeretem.

Horváth Van még valami?

Erzsi Nem emlékszik rám? Mi már találkoztunk.

Horváth Mikor?

Erzsi Körülbelül három évvel ezelőtt, a Kaposvári Rendőrségen, amikor őrizetbe vettek. Maga hallgatott ki.

Horváth Értem.

Erzsi Amikor az imént beléptem, eléggé meglepődtem, hogy ismét látjuk egymást. És meg is örültem a helyzetnek.

Horváth Minek örült?

Erzsi Hogy így találkozunk, egy presszóban, és nem a fogdán. Én már több mint két éve felköltöztem Budapestre, maga mióta van itt?

Horváth Magával kizárólag az ügyről kívánok beszélgetni, a személyes jellegű témákat mellőzzük.

Erzsi Hallottam én magáról mindent akkoriban, Lajos. De nem hittem el semmit, ezt tudnia kell.

Horváth Én pedig nagyon remélem, Erzsébet, hogy mindent el fog követni annak érdekében, hogy a feladatát sikeresen hajtsa végre – már csak a régi ismeretségünkre való tekintettel is.

10

Sándor *(félre)* Jelentem, én mindent megteszek azért, hogy Misit elkerüljem. Menekülök inkább, csak nehogy jelenteni tudjak róla. Kinek mondom én ezt most? És ki az, aki mondja? *(Horváthnak)* Azt mondja ez a pincér, utolsó kör, aztán záróra, mehettek – te rendelsz valamit? Én még innék.

Horváth Nem kéne többet innod.

Sándor Hogy elfogytak körülöttünk az emberek, nézd! Az előbb még tele volt, most pedig – alig maradtunk. Az asztalokat is pakolják.

Horváth Mást nem tudsz elmondani Besenczyről?

Sándor Mostanában tényleg nem beszélünk sokat. Keresem én a társaságát, már csak miattatok is, de ő inkább – mit is mondjak – hát elhajt, leráz. Biztos már nem vagyok neki elég érdekes.

Horváth Én nem hiszem, Sándor, hogy erről lenne szó.

Sándor Egyszer csak, egyik napról a másikra – hirtelen olyan vállveregető, lekezelő lett hozzám. Szerintem a balatoni forgatásban sem segít, pedig megígérte.

Horváth Ki ez a nő, akivel találkozgat?

Sándor Erzsi.

Horváth Milyen Erzsi?

Sándor Balassagyarmaton ismertük meg, kicsit zavartnak tűnt, megkérdezte, nem vinnénk-e el. Végig Misivel volt elfoglalva, tette-vette magát neki.

Horváth Besenczy hogyan érez iránta?

Sándor Csinos lány. Misi szereti a csinosakat. De azért szerinte is megjártssa magát. Szinte semmit nem enged neki. Misi múltkori hozott Erzsinek egy rakás nylonharisnyát Bécsből, mire ő közölte, hogy legközelebb többet hozzon, mert adna belőle a barátnőinek is. Nekem csak egy csomag osztrák rágógumit hozott, azt is a legolcsóbb fajtából.

Horváth Gondolom, nem kedvelted meg.

Sándor Hát nem igazán. *(szünet)* Szép ez az este. Csöndes. Üresek az utcák. Te merre mész haza?

Horváth A szabályzat szerint külön úton kell mennünk.

Sándor Egyébként nem érdekel engem, csak ez az egész – idegenség.

Horváth Ránk zárják a helyet. Indulnunk kéne.

Sándor Nem sétálunk egy kicsit?

Horváth Hova akarsz sétálni?

Sándor Mondjuk egy közeli parkba. Egy kis friss levegő jót tenne – *(hosszan Horváth szemébe néz)*

(szünet)

Horváth Sándor, miről beszélsz?

Sándor Te is akarsz. Látom a szemedben.

Horváth Kicsit sokat ittál.

Sándor Kérlek.

Horváth Ilyenben nem segíthetek.

Sándor Én is nagyon sokat segíték.

Horváth Nyugodtan menj, és keress magadnak valaki mást!

Sándor Mi van, ha én veled szeretném?

Horváth Mit szeretnél?

Sándor Kicsit együtt lenni. Csókolózni. Látom, hogy te is vágysz rá.

Horváth Nem látsz te semmit.

Sándor Akkor csak engedd, hogy a számba vegyem.

Horváth Én hivatalos beosztásban beszélek most veled – úgy látom, elfelejtetted.

Sándor A jókurvaanyád!

Horváth Mit segítesz te nekem? Nem segítesz semmit. Csak rabolod az időmet. Haszontalan és unalmas téged hallgatni. Nincs semmim, se az angolokról, se a CIA-ről, csak a te érzelmes, buzeráns nyavalygásodat hallgatom. Nem vagyok az anyukád.

Sándor Nekem sem öröm a kapcsolattartás, elhiheted.

Horváth El akarsz veszíteni mindent? Egy szavamba kerül, és ki vagy rúgva a Főiskoláról.

(szünet)

Sándor Bocsánat. Jobban fogok viselkedni. *(meg akarja ölelni Horváthot, de az eltolja)*

Horváth

Szedd össze magad!

11

Erzsi

(*félre*) Jelentem, Misi múlt pénteken egy nagyobb társaságot hívott meg magnózni a lakására. Az este során mondott egy dolgot, amiről eszembe jutott, hogy na ez rendkívül érdekes lehetne maguknak: a kémkedéssel kapcsolatos. Egyből gondoltam, hogy hoppá, ez most valami. Magamban többször is elismételtem, hogy ezt ne felejtse el, Erzsi, ez fontos, igen, de aztán – elfelejtettem! Csak arra emlékszem, hogy nagyon érdekes és fontos dolog volt. (*Juditnak*) Látod? Nem? Az apró pici strasszokat a műszempillámon. Látod? Ez a legújabb divat. Amerikában minden nő ilyet visel.

Judit

Minek?

Erzsi

Micsoda egy kérdés – hát hogy szépek legyenek. Nézd, ahogy mozgatom a fejem, csillog. Szerinted nem szép?

Judit

Nem kényelmetlen?

Erzsi

Az mindegy, kisszívem. De ahogy elnézlek, rajtad műszempilla sem volt még. Én imádok minden ilyet. A hajam is paróka – nem gondolnád, mi? Trükkös! Így nem kell minden nap lemennem a fodrászhoz – kész megtakarítás. Fogd meg nyugodtan!

Judit

Több hajad is van otthon?

Erzsi

Három. Az egyik ilyen romantikus, a másik olyan buja, ez pedig ilyen – ilyen is olyan is. De nem mesélsz magadról kicsit?

Judit

Judit vagyok. Sanyi menyasszonya. Festő szeretnék lenni.

Erzsi

Értem, akkor te ilyen érzékeny lány vagy. Figyelj, te még nem gondolkodtál el azon, hogy ilyen apró kicsi strasszokat ragasztgass a szempilládra? Nem akarnál magadnak? Nekem van egy barátnőm, aki felrakja neked, és nem is dolgozik drágán.

Judit

Nem tudom.

Erzsi

Gondold meg, tényleg nagyon jó.

Michael

Sanyi, ne vigyük le a balatoni forgatásra az Erzsit? Jó figura.

Sándor

Nem gondoltam, hogy belefér még az idődbe az a forgatás.

Michael

Megbeszéltük, hogy én leszek az operatőröd – nem felejtettem el.

Erzsi *(Juditnak)* Összehozlak veled, felrakja a strasszokat, jó lesz.

Judit Bocsánat, de én ezt nem szeretném.

Erzsi Na jó, nekem mindegy, semmi sem kötelező.

Michael Sanyi, emlékszel, hogy Kárászné mit mesélt a házról?

Erzsi *(odaszalad hozzá)* Misi, mit mesélt az a Kárászné?

Michael Kutattam kicsit, és egészen érdekes dolgok derültek ki. '44 karácsonyán mocskos dolgok játszódtak le itt. *(Juditnak)* Judit, ti zsidók vagytok, ugye?

Judit És?

Michael Itt egy zsidó család lakott, és aznap este rájuk törtek a nyilasok. Az anyának és az apának végig kellett néznie, ahogy a lányukat megerőszakolják, többen is. Ez volt aznap este a színház. Majd a lány apját, aki üvöltött, mint egy állat, agyonverték. Ezen a perzsaszőnyegen: igen, minden itt történt. Mintha látszana is a folt. Judit, nálatok a családban volt ilyesmi?

Judit Miért kérdezel tőlem ilyeneket?

Sándor Misi –

Michael Hihetetlen, mintha egy elefánt állna a szoba közepén, és ti egyáltalán nem látjátok. Én az elejétől éreztem ezt a falakban. Itt csinálták a műsort. A falon családi fotók voltak, onnan néztek le önmagukra.

Judit *(kimegy)*

Erzsi Majd én – *(követi, jelezvén, hogy majd ő megvigasztalja)*

Sándor *(Michaelnek)* Ezt miért hoztad elő?

Michael Ez a lakás múltkor még nagyobb volt, emlékszel? Tegnap beköltöztettek mellém valakit, és lezárták egy részét. Így mennek össze szépen a falak – néha pedig átrendeződik minden, a tárgyak helye változik. Sanyi, ha a megérzéseim nem tévednek, ma este vendégeink vannak.

Sándor *(a közönségre nézve)* Elég sok vendéget hívtál.

Michael A vendégek egy része szabad szemmel láthatatlan.

Sándor Ezt hogy érted?

Michael Rád nézek, és egy rendes, megbízható, őszinte embert látok. Nem csak az a kérdés, hogy a vendégeink jelen vannak-e. Az is fontos, hogy mit mondunk el nekik.

(szünet)

Sándor Most te miről beszélsz tulajdonképpen?

Michael Pár nappal ezelőtt jövök vissza Bécsből, a határon valamiért csak nem akarnak átengedni. Akadékoskodnak, aztán elkezdik átvizsgálni a kocsimat. Nem kell sok, megtalálják az Erzsinek szánt harisnyákat is – hogy te voltál, aki elárult, vagy Erzsí, talán mindegy is. Utána órákon át kihallgattak, fenyegettek, végül elengedtek, azzal a figyelmeztetéssel, hogy „ha magatartását a továbbiakban nem találjuk megfelelőnek, azonnali hatállyal kiutasítjuk Magyarországról.” Te voltál?

Sándor Nem fog történni semmi.

Michael Nem fog, ha például – te mondd meg, hogy mit kell megtennem érte!

Sándor Ezt én nem tudom.

Michael Sanyi, te szeretsz engem?

Sándor Mit akarsz tőlem?

Michael Szeretném, hogy miután ma elmentek a többiek, maradj itt velem, és szerelmeskedjünk!

Sándor Elment az eszed.

Michael Tudom, hogy erre vágysz már a kezdetektől. Azt hiszed, vak vagyok?

Sándor Haza kell kísérem Juditot.

Michael Kísérd haza Juditot, aztán gyere vissza! Óvatosnak kell lennünk. Fenn kell tartanunk a látszatot. Mert ne gondold, hogy csak te hoztad el ma este a láthatatlan vendégeidet. Csak annyit mondok, hogy nem vagy egyedül.

Erzsi *(bejön, félre)* Sanyi nagyon jófiúnak akar látszani, de szerintem zavarodott. Misi és Sanyi sokat súgdolóztak az este folyamán, és láttam, hogy mindketten nagyon ingerültek.

Michael Sanyi, te egy nagyon okos ember vagy. Mit látsz?

Sándor Azt látom, hogy nem érzed jól magad.

Michael Mi az oka ennek, Sanyi – szerinted mi?

Sándor Nem én vagyok az oka.

Michael Judit is gyűlöl engem. Annak mi az oka?

Judit *(bejön, félre)* Láttam, hogy Misi és Sanyi bizalmasan beszélgetnek, ezért nem mentem a közelükbe. A falon lógott egy tükör, és a tükörben találkozott a tekintetem Misiével. Nézett. Rólam beszélt. Ki tudja, miket

mondott rólam. Egyedül voltam. Nem tudtam mit kezdeni magammal. Ő pedig látta, hogy kínlódom, és kinevetett.

Sándor Lassan haza kéne küldened mindenkit, és lepihenni.

Michael Szerinted Judit szerelmes belém?

Judit *(félre)* Próbáltam magam elé nézni, de újra és újra a tükörrre tévedt a szemem, és mindig találkozott a tekintetünk. Aztán arra gondoltam, hogy nem hagyom magam, és hosszan, mereven a szemébe néztem.

Sándor Én szeretem Juditot.

Michael Akkor nem töltöd itt az éjszakát?

Judit *(félre)* Végül mégis elkaptam a tekintetem. Nem is tudom, miért beszélek erről ennyit. Hiszen nem túl fontos.

Sándor Erzsivel kéne foglalkoznod.

Michael Erzsiről meg is feledkeztem. Őt dobni szeretném.

Sándor Csinálj, amit akarsz!

Michael A ma este éppen megfelelő, hogy közöljem vele a hírt.

Erzsi Misike, ne kuksolj már ott – nem akarsz táncolni?

Michael Érzem a lábaimon, hogy táncolhatnékjuk van. Egy jó kis magyar csárdás – ahhoz lenne kedvem.

Erzsi Csárdás, erre a zenére? Nem fog menni.

Michael Sanyinak éppen azt meséltem, hogy szeretnék veled szakítani.

(szünet)

Erzsi Miért?

Michael Indokolást is tudok mondani: rád untam, de nagyon.

Erzsi Misi, ez egy nagyon gonosz tréfa.

Michael Gondolod, hogy tréfa? Te tudod a legjobban, hogy nem az.

Erzsi Ezért hoztál ide ma este, hogy ezt közöld velem?

Michael Most döntöttem el, miközben Sanyival beszélgettem.

Sándor Engem hagyj ki ebből!

Erzsi Nem gondolom, hogy rászolgáltam arra, hogy –

Michael *(közbevág)* Erzsi, mit játszod itt magad? Üres vagy. Nem létezel.

Erzsi Mebántottalak valamivel?

Michael Sanyit kérdezd!

Erzsi *(Sándornak)* Te meg mit mondtál neki?

Sándor Nekem semmi közöm ehhez.

Michael Mondjuk ki: elcsábítottál.
Sándor Misi, könyörgöm, ne csináld ezt!
Michael Legyen már valami! Légy már végre ember!
(Sándor és Michael dulakodnak, birkózás alakul ki köztük, ami lassan ölelésbe megy át. Sándor megcsókolja Michael.)

Michael *(ének) Besúgók és provokátorok.⁵⁰⁰*
Besúgók és provokátorok.
Elpirultatok.
Lebuktatok.
Besúgók és provokátorok.
Besúgók és provokátorok.
Kedves, csupa kedves, csupa kedves arcot látok.
De azért jobb, ha tudjátok,
Hogy a magunk módján mi is figyeltetünk,
Aki előttetek áll, az a mi emberünk.
A magunk módján mi is figyeltetünk,
Aki előttetek áll, aki mellettetek áll, aki mögöttetek áll,
Az a mi emberünk.

12

Michael Hallottam egy helyről. A Balatonnál van egy partszakasz, elzárva mindentől. Egy kiserdő veszi körül, azon kell átjutni hozzá. Ez a hely láthatatlan. Ide nem ér el senki keze. Ez egy titkos hely, ahol mindenki meztelen.
Erzsi Ott vagyunk a parton. Misi az ölembe kuporodik, csókolgatja a kezemet, és kérlel, hogy töltsen velem az éjszakát. Ha megint visszautasítom, többé nem fog bízni bennem.
Sándor Látom ezt a helyet. Látom, és azt is, ahogy Misi bemegy a vízbe. Én is követem. Misi, várj meg! Misi nagyon gyorsan úszik, nem érem utol. Lemaradok, magamban maradok.

⁵⁰⁰ Müller Péter Sziámi (Kontroll Csoport): *Besúgók és provokátorok*

Erzsi Misi eltűnt, egyedül hagyott. Engem még senki nem látott ilyen világosban meztelenül.

Judit Misi egyszer csak feltűnik, előjön az erdőből.

Michael Úsztam egy kört. A nádasban láttam valami érdekeset, neked is megmutatom.

Judit A nádas felé indulunk. Egy vékony stég vezet rajta keresztül. Körbe mindenfelé nád. Belemerülünk a zöldbe.

Erzsi El akarok menni innen. Mit keresek én itt?

Sándor A parton vagyok, és mások is vannak itt. Idegenek. Egymást nézzük. Nem akarok leselkedni, és mégis odanézek. Mint egy fekete lyuk, úgy vonzza a tekintetet a meztelen test látványa.

Judit Megérkezünk a stég végébe. Amit Misi mutatni akart – egy döglött kutya. Megtámadták. A belei kilógnak, gyűlnek rá a legyek a napsütésben.

Michael Van egy játék, amit gyerekkoromban játszottunk. Döglött állat beléből jóslás. Szeretnéd megtudni a jövődet?

Judit Tűz a nap a kutyatetemre. Iszonyatos a szaga.

Michael Szeretnéd megtudni, Judit?

Judit Szeretném.

Michael A kutyabél azt mondja, hogy nem vesznek fel a festő szakra. Összeházasodtok Sanyival, születik egy fiatok. Nem próbálkozol többet a felvétellel. Három év múlva elváltok. Később egy diplomata lesz a férjed, a fiaddal külföldre költöztök. Évek múltán is festesz, a lakásod tele van a képekkel. A férjedet megfigyelik, tudtodon kívül te is információkat adsz róla. Külföldön nem találod a helyed. A fiaddal rossz a kapcsolatod.

Erzsi Én mindig csak a bajt hozom a fejemre. De ez van, bennem van a rosszság. Így születtem.

Sándor A szemükben megpillantom magamat. Igazából ők figyelnek engem, nem én őket.

Erzsi *(Sándornak)* Tudom, hogy te – az vagy. Olyan buzeráns. Benned is ott van a rossz. Csak magunknak köszönhetjük a bajt.

Sándor Kik ezek, és miért néznek? Mi van, ha feljelentenek? A közerkölcs védelmében feljelenthetnek mindannyiunkat. Miért bízunk bennük?

Judit És rólad nem árul el semmit a kutyabél?

Michael Csak annyit, amennyi veled kapcsolatos.

Erzsi Én csak akartam magamnak egy kis lakást. Hét év, ez volt a terv. De az ember nem tud kiszállni. Mindig jön valami baj, amire ez a megoldás.

Michael Börtönbe fognak zárni, te leveleket írsz nekem. Meglátogatsz. Törődsz velem. Már nincs sok időm itt. Tudjuk, minek kell következnie.

Sándor Misi azt mondja, ez a bajunk nekünk, magyaroknak. Hogy született leselkedők vagyunk.

Erzsi Meglátod, Erzsi, ugyanott kötsz majd ki, ahonnan menekültél. Nem érdemes. A Jóistenke akarja így. Rám a BRFK-nál azt mondták, hogy csak egy zacskó vagyok. És rájöttem, hogy igen, én az vagyok.

Michael Judit, ami a nádasban elhangzott, az misztérium. Aki elárulja a titkot, megbűnhődik érte.

Judit Misi, te ezt gondolod rólam?

Michael Mit?

Judit Hogy ilyen lesz az életem?

Michael Fogalmam sincs róla.

Erzsi Én azt mondom, hogy ha már szar az élet, legalább szép ruhákat hordhassak.

(ének) Engem nem lehet elfelejteni.
Értem könnyeket illik ejteni.
Lehet így, lehet úgy, de az álmok mezején
Találkozunk még te meg én.

Videó+hangbejátszás (híradó hangulat):

Fekete hétvége az utakon. A hétvége közlekedési baleseti krónikájának mérlege: egy haláleset, három sérült. Június 4-én a fővárosból a Balaton felé vezető főúton Michael B., 28 éves angol állampolgár a megengedettnél gyorsabban és figyelmetlenül vezette autóját, és miközben próbálta volna megelőzni a szabályosan közlekedő Alba Regia típusú gépkocsit, az árokba borult. Az utasok közül a 35 éves R. Erzsébet sérüléseibe a kórházban behalt. S. Judit, 18 éves tanuló, S. Sándor, 23 éves főiskolás és Michael B. súlyosan megsérültek. Az említetteken kívül az esetnek nincsen szemtanúja. Az ügyben rendőrségi vizsgálat indult.

Horváth *(félre)* Jelentem, hogy 1965. augusztus 7-én találkozót tartottam „Rómeó”-val, akit árulással gyanúsítottunk meg. *(Sándornak)* Idézem egy fontos informátorunk, „Őzike” jelentését: „Michael elmesélte nekem, hogy egy alkalommal Sanyi keresztnévű iskolatársával iszogattak, aki elmondta neki, hogy a rendőrség megkereste őt olyan kéréssel, hogy adjon információt Michael személyéről, kapcsolatairól, tevékenységéről. Michael ettől az időponttól kezdve nem mert magyar lányokkal ismerkedni.” Ugye emlékszel, hogy annak idején aláírtad: a kapcsolatunk államtitkot képez, és még a legközelebbi hozzátartozóidnak sem beszélhetsz róla. Ellenkező esetben államellenes bűncselekményt követsz el, amely sok évig tartó börtönbüntetést von maga után.

Sándor Én sosem szegtem meg az ígéretemet. Aki ezt mondta, az nem normális.

Horváth Ez esetben egy állítással és egy tagadással állunk szemben. Az állítás azonban szerintem olyan momentumokat és konkrét tényeket tartalmaz, hogy azok nagyon ingataggá, úgyszólván hihetetlenné teszik a te tagadásodat.

Sándor Higgy nekem! Én soha az életben –

Horváth *(közbevág)* Mit soha az életben, Sándor? Ezt hagyd, mert ezzel nem megyünk semmire.

(szünet)

Sándor Misi nem a barátom többé. Nem akarok vele találkozni sem.

Horváth Amióta szabadlábban van, felkeresett téged?

Sándor Próbált kapcsolatba lépni, de én nem állok vele szóba. Majdnem az életembe került a barátságunk. Nem felejttem el azokat a napokat a kórházban. Juditot abban az állapotban. Nem sokon múlt, hogy – hogy egyáltalán túléltek. És én Misinek nem tudok megbocsátani. Mások is szóltak neki, hogy túl vadul vezet, és a végén még balesetet fog okozni. Mindezek után pedig engem vádoltok meg.

Horváth Soha semmilyen használható információt nem hoztál nekünk. Egyébként „Őzike” jelentése szerint még a baleset előtt beszéltél Besenczynek a találkozásokról.

Sándor Szerintem pedig ezt az egészet Misi találta ki. Valahogyan rájött, és bosszúból úgy adta tovább, mintha én árultam volna el neki.

Horváth Szerinted miből jött rá?

Sándor Nem tudom. Én már az elején megmondtam, hogy nem vagyok alkalmas erre a munkára. Én nem tudok jól hazudni.

Horváth Miért akart volna bosszút állni rajtad?

Sándor Nem tudom. Féltékenység. Nem tudott ő igazán beilleszkedni a Főiskolán.

Horváth Azt mondtad, ő volt a társaság középpontja.

Sándor Szerinted hiányolta valaki, amíg börtönben volt?

Horváth Hallgatlak.

Sándor Senki. Furcsa dolgai voltak. Sokakat megbántott. Mielőtt a baleset történt, kezdett elfogyni körülötte a levegő. Annak idején elhallgattam, hogy egyszer *félreérthetetlen* ajánlatot tett nekem. Barátok voltunk, és sose merült fel, hogy bármi más lenne a háttérben. Amikor tudtára adtam, hogy erről szó sem lehet, nagyon rosszul reagált. Elérte, hogy a végén én szégyelljem el magam. Ezért se meséltem ezt neked.

Horváth Pedig fontos információ lett volna.

Sándor Tudod, én Misit mindig próbáltam védeni, miközben értettem a ti félelmeiteket is, és igyekeztem segíteni nektek, amiben csak tudtam – de bíztam benne, és nem feltételeztem róla semmi rosszat. Ma már sok mindent másképp látok. Ma már bármit el tudok róla képzelni.

Horváth Azt is, hogy az angol titkosszolgálat küldte?
(szünet)

Sándor Elképzelhető ez is.

Horváth Szerencsére vannak megbízható informátoraink. És szerinted miért pont a filmrendező szakra küldték?

Sándor A Főiskola ideális terep, hiszen tele van olyanokkal, akik forradalmároknak képzelik magukat.

Horváth Hallasz ilyen hangokat?

Sándor Nincs, aki nyíltan felvállalná, de ezt tudjuk egymásról. Tudjuk, kik azok, akik gyűlölik ezt a rendszert. Tenni persze soha semmit, csak magukban mondogatják, egymás között, és azt képzelik, hogy ők ettől különbek másoknál.

Horváth A jövőben beszélhetnél többet ezekről a csoportokról.

Sándor Szívesen beszélek. Mint eddig, továbbra is segítek, amiben csak tudok. Én soha nem akartam titkolózni, mindig a nyíltság embere voltam.

Horváth Mégsem meséltél Besenczy titkos vágyairól.

Sándor Tudom, hogy ezzel bajt hoztam magamra. Felelőtlen voltam.

Horváth És egy kicsit naiv is.

Sándor Igen, naiv.

(szünet)

Horváth Mi mindig nagyra értékeljük, ha valaki önvizsgálatot tart. Mindezzel új szintre léphet a kapcsolatunk, de ehhez tényleg őszinteséget várunk el.

Sándor Egyébként is jó, ha kicsit rendet tesznek a Főiskolán. Ha kicsit mindenki leszáll a magas lóról, és elkezd a munkájára figyelni.

14

Sándor Csendben kell lennünk, mert apám alszik. Még be se mutatkoztam. Rómeó vagyok. Gyakran jártok ki a Népligetbe? Én mostanában egyre ritkábban. Szerencse, hogy összetalálkoztunk. Örültök, hogy meghívtalak titeket magamhoz? Próbáltam volna kibújni! Eléggé rámenősek voltatok. Meséljek magamról? Hát, filmrendezést tanulok. Ezt tudtátok? Mit tudtok még rólam?

(meglát egy dossziét, a borítóján a felirat: a „Rómeó” fedőnevű ügynök dossziéja)

Ez az? Nem gondoltam, hogy egy napon majd így, egyben látom. Az egyik jelentésben az egész osztályról írnom kellett, és magamról is írtam. Sose lehet tudni. „Somogyi Sándor: zavarodott fiú. Az osztálytársai nem szeretik. Túl érzékeny, nem lehet megsérteni, mert akkor két napig komor. Kicsit felületes, de dolgozni tud, fáradhatatlan. Senkiben nem tud megbízni. Retteg tőle, hogy kinevetik.” Arra gondoltam, hogy ha egy napon ezek a dossziék idegen kézbe kerülnének, ne tudják egyből, hogy ki volt a téglá. Ki tudja, ki fér majd hozzá ezekhez az iratokhoz. Lehet, hogy el kéne pusztítanom. De az adattárban az információk és a jelentések úgy terjednek, mint egy vírus. Ide egy másolat, oda egy csatolmány. Ami egyszer bekerült, az bármikor újra felbukkanhat. De a hiány mindig káoszt szül, a káosz pedig eltakar.

(felgyűjtja a dossziét)

Kering egy videó az interneten. Egy vén, gazdag buzi egy fiatalabbal táncol, a többiek nevetnek rajta. Fizetett a srácnak. Ismerem az öreget. Régen ő volt a legnagyobb kan a városban. Csak rámutatott valakire, és az övé volt. Fiatalon választhat az ember, utána pedig őt választják. A végére nagyon egyedül maradt, kifogytak mellőle a szerelmek. Azt mondta, mert ő igazi buzi. Ő csak férfival tud lenni, és ezért felkészült rá, hogy ötvenéves korára a vécéknél köt majd ki, a csempebárban.

Mi? Nem. Az öreg buzi nem én vagyok. Dehogy.

Nem. Egészen másképp történt, mint ahogy a videón látni. Én nem fizettem neki, csak meghívtam pár italra. Mi szerelmesek voltunk egymásba. Ő volt az én kismacim. Azok ott a felvételen csúnyák, mi nem voltunk csúnyák. Nem ilyen volt. Boldogok voltunk. Mi szerelmesek voltunk egymásba.

(szünet)

Tudom, hogy ma itt nem lesz baszás. Egyből sejtettem, amikor beléptetek. Hogy ti csak azért jöttetek ide, hogy megverjétek és kiraboljátok a nagy filmrendezőt. *(mutatja a menyasszonya ruháját a közönségnek)* Ez a menyasszonyom ruhája. Tudom, hogy azt szeretnétek, hogy felhúzzam. *(felhúzza)* Nem haragszom rátok. Tudom, hogy nem gonoszságból történik mindez, hanem csak egyszerűen így működik a rendszer. Most már csak egy dolog van hátra: egy dalbetét. Igyekszem beleélni magam, jó? Egyébként én csak azt mondtam, amit hallani akartatok.

(Sándor elénekli a Listen To Your Heart című Roxette-dalt)

Hangbejátszás:

Azok számára, akik ismerik a tudósok által megrajzolt képet, nem jelenthet gondot kiválasztani a tömegből egy igazi, egy tipikus magyart. – Hát hogyan tudnám azt, hogy ki a magyar? – Az például megfelel ott? – Az egy homokos, mi magyarok nem vagyunk azok. – Mik? – Mi nem vagyunk homokosok. – Az? Hát az egy roma. – Na és? – Hát az egy roma, az egy igazi roma. – És magyar embernek nem jó? – Magyar embernek nem, egy roma nem jó. Magyar embernek nem. – Hát az egy... az orrát nézze, hát magyar embernek nincs. – Milyen nincs? – Ilyen orra.

Horváth Én csak whiskyt iszom, semmi más alkoholt. Azt is tisztán.

Michael Biztosan nagyon nagyvilági benyomást kelt egy pohár whiskyvel a kezében.

Horváth Gúnyolódik rajtam?

Michael Őszintén, nem. A whisky segít, hogy ne érezzük magunkat annyira nyomorultnak. Egy angol barátom a legjobb whiskyvel kereskedik. Következőleg Londonból hozok önnek is egy üveggel.

Horváth Meg akar vesztegetni?

Michael Én tudom, hogy önt nem lehet.

Horváth *(félre)* Jelentem, hogy múlt pénteken találkozóra hívtam „Kamerás”-t az Útlevélosztály hivatalába, ahol mint a hivatal alkalmazottja fogadtam őt. A beszélgetés célja az volt, amit vele is közöltem, hogy minél igazságosabb döntést hozzunk az ügyében. A találkozó több mint kilenc óra hosszan tartott. Igyekeztem közvetlen, baráti hangnemet megütni. Mindezt elősegítette, hogy a hetedik óra elteltével meghívtam a Szabadság Étterembe, és ott folytattuk a beszélgetést. *(Michaelnek)* Amikor hazautazik, megkeresi magát az angol hatóság?

Michael A beutazásom előtt egy bizonyos John keresett meg – a családnévére nem emlékszem. Beszélgetésünk lényege az volt, hogy legyen tisztában azzal, hogy egy kommunista országba jövök, ahol előfordulhat, hogy provokálni fognak, megfigyelnek vagy átkutatják a lakásomat. Ezek a keleti módszerek – ahogy ő mondta. Arra kért, hogy hazatérésem után részletesen meséljem el a tapasztalataimat.

Horváth A magyar hatóságoktól kivel beszélt a beutazása előtt?

Michael Erdélyi elvtárssal, aki biztosított a támogatásáról. Azóta is kapcsolatban állok vele, a büntetőügy időszakában is kommunikáltunk.

Horváth Róla mi a véleménye?

Michael Róla? Bohókás, vidám embernek mutatja magát, de szerintem sokkal rafináltabb, megfontoltabb ennél. Érthetetlen számomra, hogy mit keres ebben a pozícióban, mivel nem úgy tűnt, hogy a szocialista kultúra célkitűzéseit szolgálná. Innen ered az aggályom is, hogy róla nyilatkozzam.

Horváth Miért?

Michael Ha maguk tudják, hogy Erdélyi ellenséges személy, és mégis ebben a pozícióban van, akkor a róla adott információ visszaüthet rám.

Horváth Nem kell félnie, a nekem adott információk mindössze az útlevélosztály munkáját segítik.

Michael Akkor jó. Viszont, ha így van, miért figyel minket az a nő ott?
(szünet)

Horváth Biztosan csak érdekesnek találja magát.

Michael Milyen szempontból?

Horváth Bármilyen szempontból.

Michael Szerintem viszont maga iránt érdeklődik.

Horváth Gondolja?

Michael Vajon ha jelentést kéne készítenie, hogyan írná le magát? Harminc körüli, vékony testalkatú férfi, a beszélgetés során a mérsékeltnél nagyobb mennyiségű whiskyt ivott meg, és egyre többször sütötte le a szemét. Mintha zavarban lenne.

Horváth Nem hiszem, hogy efféle érdeklődésre számot tartanék.

Michael Művészként az a hitvallásom, hogy sokszor hihetetlen kincseket találhatunk ott, ahol más nem is keresné. Csak figyelni kell.

Horváth A magamfajta hivatalnokok is pont erre törekednek.

Michael Na látja, milyen sok közös van bennünk!

Horváth *(félre, ekkor már Pataki elvtársnőnek beszél)* Úgy gondolom, fontos lenne a továbbiakban is megfigyelés alatt tartani Besenczyt, hogy személyével kapcsolatban további információkhoz jussunk. Ezért javaslom, hogy hosszabbítsuk meg az itt-tartózkodását. Lehetőséget látok arra, hogy hírszerzőként felhasználjuk. Az angol hatóságokról eddig is számos információt adott már.

Pataki Köszönöm.
(szünet, italt tölt)

És azt nem gondolja, hogy rólunk is bármit elmond az angoloknak?

Horváth Ezzel kapcsolatban csak hosszabb megfigyelés után tudnék nyilatkozni.

Pataki Kérdezni szeretnék magától valamit: nem gondolkodott el még azon, hogy mi értelme ennek, amit mi csinálunk?

Horváth Hogy érti ezt, elvtársnő?

Pataki Érdekel, hogy maga szerint mi értelme ennek az egésznek?

Horváth A haza és a szocializmus védelme.

Pataki Nem a hivatalos álláspont érdekel.

Horváth Ez a privát véleményem is.

Pataki Tudja, szeretnénk kicsit hatékonyabbá tenni a csoportfőnökség munkáját. Mi mind nagyon sokat dolgozunk azon, maga főleg, hogy minél több információt összegyűjtsünk a különböző kapcsolatainktól. De maga szerint mi derül ki ezekből?

Horváth Tudom, hogy Besenczy ügye sok szempontból hiányos, ezért is tartom fontosnak a további ellenőrzést.

Pataki Maga szerint hol vannak a bűnösök? Hol vannak? Magának nincs egy kis hiányérzete? Hiszen tudja maga, hogy miről beszélek.

Horváth Nem tudom.

Pataki Mondjuk elmondhatná, hogy mire gondol valójában. Maga szerint rólunk – nem árulkodnak ezek az iratok?

Horváth Az ügy kapcsán már többször kifejtettem –

Pataki *(közbevág)* Maga fél tőlem. Én próbálok minden beosztottammal személyes viszonyt kialakítani. Tudja, mi itt mind összedolgozunk. Mi egy csapat vagyunk. Nem is értem magát. Nem mondja el az őszinte véleményét?

Horváth Nekem nincs véleményem.

Pataki Még túl korai ezt kijelenteni. Hadnagy, hallott már a legújabb fejlesztésünkről?

Horváth Az új típusú poloskákról?

Pataki Dehogy. Ez annál sokkal nagyobb lépés. Elektronikus nyilvántartások – ez lesz a jövő. Nem kell többé papíralapú dossziékat rendszerezni, másolgatni, hanem lesz egy számítógép, és abban rögzítünk mindent. És akkor például begépeljük, hogy keresünk egy harminc körüli, vékony testalkatú, angolul jól beszélő, ambiciózus, biszexuális férfit, és kidobja azt, aki a nyilvántartásunk szerint Magyarországon beletartozik ebbe a halmazba. Képzelve el, micsoda lehetőségek nyílnak ki ezzel!

(szünet)

Horváth Elvtársnő, nem akarom tovább rabolni az idejét. Lenne szíves közölni velem, hogy mit lépünk Besenczy ügyében?

Pataki Besenczyt azonnali hatállyal kiutasítjuk az országból. Nincs értelme a további megfigyelésnek.

16

Judit Lala, te hogy kerülsz ide?

Horváth Milyen kérelmet adtál te be?

Judit Róza néni írta még régebben, hogy kimehetnék hozzájuk látogatóba. Kértem tőle meghívólevelet, és ő nagyon örült. Most, hogy nem vettek fel a Főiskolára, gondoltam –

Horváth *(közbevág)* Nem érdemes tovább hazudoznod. Mindent tudunk rólad és Besenczyről.

Judit Misiről és rólam? Miről beszélsz? Misiről nem hallottam már hónapok óta. Azóta hogy –

Horváth *(közbevág)* Azóta, hogy kiutasítottuk. Tudod, hogy miért? Kémkedésért. Te pedig nagy bajba kerülhetsz, ha kapcsolatba lépsz vele.

Judit A kiutazásomnak semmi köze Misihez.

Horváth Judit, mit gondolsz te rólunk? Hogy szabadon írhatasz leveleket a börtönbe, és abba senki nem néz bele?

(szünet)

Judit Az már régen volt. Azóta megszakadt a kapcsolatunk.

Horváth Milyen jó alkalom az újrakezdésre egy angliai út, nem? De ne húzzuk tovább az időt: Judit, te nem kapsz útlevelet. Se Angliába, se máshova.

Judit Amikor idejöttem, felkészültem erre is. Be fogom bizonyítani nektek, hogy Misi minden vádpontban ártatlan.

Horváth És mi a bizonyítékod?

Judit A személyes tapasztalatom. És az emberismeretem.

Horváth Most meg kéne hatódnom?

Judit Engedd, hogy beszéljek másokkal is! Hadd mondjam el, hogy –

Horváth *(közbevág)* Azt gondolod, hogy újat mondhatsz nekünk?

Judit Mindent ti sem tudhattok. Nem kockáztathatod meg, hogy fontos információk sose derüljenek ki. Hogy a teljes igazság ne derüljön ki.

Horváth De igen, megkockáztathatom. És tudod miért, Judit? Mert az igazság itt senkit sem érdekel.

(szünet)

Judit Az nem lehet.

Horváth A döntésünkről szóló értesítést postázzuk.

Judit Mondjak valamit, Lala?

Horváth De sebesen, mert sok a munkám.

Judit Egyszer nektek is végetek lesz, ugye tudod? Megfordul minden.

Horváth És miből gondolod, hogy neked az jó lesz?

Judit Nem tudom, hogy nekem jó lesz-e. De nemrég megtanultam, hogy semmi nem tart örökké.

Mind *(ének) Helló baby, te nyomorult állat!⁵⁰¹*
Soha nem akartam különbet nálad!
Elállom az utad és megszerezlek!
Hihetetlen, hogy nem szeretlek!

Nem szeretlek, nem szeretlek,
de hogyha eltűnsz, megkereslek!
Baby baby, te nyomorult állat!
Soha nem akartam különbet nálad!

Mocskos idők, szeretned kéne,
a jövő itt van és sose lesz vége!
Mocskos idők a sarokba bújva!
Helló baby, kezdjük újra!

Helló baby, én azt hiszem baj van!
Szúrj belém egy utolsót halkan!
Ugrálni akarok, vadul ugrálni,
a nyomorult mennyeket akarom látni!

Népszerűtlen szerelem,
sokan vagyunk kevesen!

⁵⁰¹ Menyhárt Jenő (Európa Kiadó): *Mocskos idők*

*Baby baby, újra nálam,
már nem ember, még nem állat!*

*Mocskos idők, szeretned kéne,
a jövő itt van és sose lesz vége!
Mocskos idők a sarokba bújva!
Hölgyeim és uraim, kezdjük újra!*